

Шерхан
Мұртаза

Қызыл жебе

I кітап

«РЫСҚҰЛ»

роман

Дәуірдің Қызыл Жебесі

Тұрар Рысқұловқа ескерткіш.

Автор

I

Түрме әкімшілігі айламызды асырдық деп ойлады.

Арыстан мен жолбарысты бір торға қамап қойсаң бірін-бірі талап, ақыры екеуі де талмаусырап, өзінен-өзі жүнжіп құриды. Әсіресе бір камераға қазақпен қатар орысты отырғызу Приходько мырзаның ойынша, арыстан мен жолбарыстың ырылдасуынан да зорырақ жанжалға апарып соқса керек еді...

Губернатор фон Тәубе бірде қаланың игі жақсыларын шақырып қонақасы бергені бар. Сонда губернатордың бір айтқаны Приходьконың есінде мықтап сақталып қалған.

– Мырзалар, дүниедегі ең қысқа әңгімені білесіздер ме? – деп еді фон Тәубе, – небары тоғыз-ақ сөзден тұрады.

Ешкім де білмейтін болып шықты. Сонда кітапқұмар губернатор өзінің көп оқып, көп білетінін тағы бір танытып, мәртебесі аса түсетінін сезіп былай деді:

– Екі адам, бір жолбарыс.

Бір адам, бір жолбарыс.

Жолбарыс.

Мырзалар желкесін қасыды. Көбісі түсінбей дал. Губернатор қарқылдап күлді.

– Мырзалар-ау, екі адам бірімен-бірі айқасып, ақыры біреуі өлмей ме? Ал жалғыз қалған адамды жолбарыс жеп қояды ғой.

Зиялы қауым губернатордың білімділігіне таң қалған болып, таңдай қағысып, сыңғыр-сыңғыр хрусталь бокалдар соғысып, жоғары мәртебелі фон Таубенің денсаулығына деп, түрегеп тұрып шампан ішкен.

Приходьконың есебі бойынша, Рысқұл мен Бронников бірін бірі жеп қоюы керек. Сонда жолбарыстың ролінде өзі қалмақшы.

Бірақ бірнеше күн өтті: екі тұтқынның арасынан жанжал шыға қойған жоқ. Бірде шыдай алмай камераға Приходько мырзаның өзі келді.

– Жағдайың қалай, Бронников?

Бронников бұл сұрақтың сырын түсіне қойды.

– Жағдайдың несін сұрайсыз, Приходько мырза. Мың қандала мен бір қазақтың талауына тастадыңыз мені. Шыдам жетер емес.

Байқайды, Приходько риза. Түрме бастық дегенмен кеңпейіл көрінгісі келіп:

– Қандай тілегіңіз бар? – деп сұрады.

– Тілегім, шырағдан бергізсеңіз екен.

– Бере алмаймыз. Зиянды кітаптар оқуыңыз мүмкін.

– Егер «Библия» зиянды кітап болса, қойдық, – деп Бронников те қарсыласпады. Тек дорбадан жұлым-жұлым кітапты шығарып алып, сыртын сипалап қойды. Приходько шыннан «Библия» ма екен деп кітапқа қолын соза берді.

Түрме бастық кітапты ашып кеп қалып еді, ашылған жері төртінші тараудың басы екен: «Адам-ата мен Хауа-ана жұптасқан соң, Хауа-ана Қабыл атты ұл тапты... Содан кейін Абылды туды»... – деген сөздерге көзі түсті.

– Бұл жөйт дінінің кітабы ғой. Сіз орыс болғандықтан православие шіркеуінің қасиетті кітабы «Евангелиені» оқуыңыз керек емес пе? – деп қалды Приходько Бронниковке ренжігендей.

– Приходько мырза, «Евангелие» дегеніміз «Библияның» жаңарған нұсқасы ғой. Негізі бір.

– Сонда қалай, Бронников, түсінбеймін. Сіз ғой православ шіркеуі батасын берген ақ патшаға қарсысыз. Сөйте тұра діни кітап оқисыз, түсініксіз, жұмбақ.

– А, мен мүмкін, бұл кітапты дұрыстап тағы оқып шықсам, қатемді түсінермін, – деп қалды Бронников.

– Мүмкін, мүмкін, – деді Приходько сенер-сенбесін білмей. – Жарайды, шырағдан бергізейін. Сіз кітаптың мәнін әлгі кішкене балаға да түсіндіріңіз.

Приходько Тұрарды шоқындыруға ниет қылғалы қашан. Сол ойын іске асырудың бір орайы осы сияқты да көрінді.

* * *

Приходько мырза шын діндар кісі еді. Оның табынатын екі құдіреті бар: бірі заң, бірі дін. Өз үйінің төрінде екі сурет ілулі тұрады: бірі – Иисус Христос, бірі Николай II. Жексенбі сайын Кафедральды соборға оны күймемен Тұрар алып барар еді. Мырзасы соборға кіріп, құдайға құлшылық ықылас білдіріп қайта шыққанша, атшы бала далада күтіп тұруы керек қой. Жөні солай ғой. Ал мырзасы айтады:

– Турарка, айда жүр, сен де. Аттарға ешкім тимейді. Ағашқа байлай сал. Жүр, көресің, қызық.

Қоңыраулар күңгірлейді. Қақпаның алдында кілең бір қара киінген кемпірлер, ақсақ-тоқсақ, әз соқырлар қаз-қатар алақан жайып, қайыр-садақа сұрап тұрады. Приходько мырза олардың жаюлы алақандарына ұсақ тиын-тебен тастайды. Қайыршылардың кейбірі тұңке қалбыр тосады. Тастаған ақша шылдыр етіп, тұңкеге түседі. Мырзаның соңынан еріп келе жатқан Тұрардан да бірдеңе дәметеді қайыршылар.

– Құдай саған ұзақ өмір берсін, мырза бала, – деп сыбырласады.

Тұрар қысылады. Тастайтын тиын онда жоқ.

– Құдай сені бәле-жаладан сақтасын, мырза бала, – деп әлдекім оның қолынан сүймек болады.

Тұрар одан бетер қысылады.

Қайыршылар үшін адамның нәсілі жоқ, ақшаң болса болды. «Мына кара бала неғып жүр мұнда?» – демейді. Приходько сынды төренің жанында келе жатқан соң тегін болмағаны, деп ойлайды.

– Құдай саған мол бақыт, зор дәреже берсін, мырза бала!

Күмбез астындағы мыс қоңыраулар сыңсиды. Собордың ішінен жүрегінді жұлып әкете жаздап, хор дауысы күңіреніп шығады.

Соборды айналдыра отырғызылған қаракөк емен ағаштарға дейін мына құлшылықтың құдіретті зарына ұйып, олар да тәңірге табынғысы келгендей мұңая мүлгіп, хор дауысын іштерінен қайталап, жапырақтары күбірлесіп тұрады.

Собор баспалдағына көтерілерде Приходько мырза бас киімін қолына алып, шоқына бастайды.

Еркек атаулының бәрі бас киімдерін қолына алып, кеуделеріне қысып, бастары жерге жеткенше иіліп, бар ынты-шынтасымен шоқынып жатыр. Приходько мырза көзінің қиығымен Тұрардың құлын жарғағынан тігілген дөңгелек телпегіне қарап қояды. Басқаның бәрі жалаңбас, өзінің ғана телпекпен тұрғаны есіне түсіп кетіп Тұрар сасады. Оң қолы өзінен-өзі бас киімге созыла береді. Мұны байқаған Приходько құптаған белгі ретінде басын изеп, түсін жылытады.

Тұрар сонда да мына жалбарынып, жұлқына құлшылық ұрып жатқан топқа сіңісе алмай тұрғанын сезеді. Өзгелер дауыл жапырған қоғадай жығылып, бір иіліп, бір тұрып, тынымсыз шоқынып жатқанда, міз бақпай сіресіп қалған Тұрар ғана. Приходько сол көз қиығымен оған қайта-қайта қарай береді. «Сен де шоқын!» деген белгі екенін түсініп, Тұрардың тұла бойы түршігеді. Бірақ шоқынуға қолы көтерілмейді. Қолы қол емес, қорғасын сияқты, зорласаң да көтерілер емес.

Мінбеден сақалы беліне түскен епископтың дауысы – құдайдың өз дауысындай құдіретті естіледі. Дәл төрде екі қолы екі жаққа керіліп,

басы кеудесіне салбырап кеткен, азап шеккен кісінің суреті көзді еріксіз тартады. Өзі арық, екі аяғы салбырап, тек сүлдесі саудырап қалған. Бұл бейшараны неге керіп тастаған? Бұл Тұрар үшін жұмбақ.

Собор іші өзге бір бөтен дүние, өң емес, түс сияқты. Айнала балауыз шырағдандар жағылған. Қабырғалар қаз-қатар суреттерге толы. Епископ азынап тұр, хор ара-арасында зарлап қоя береді. Сай-сүйекті сырқыратып, жүрегінді елжіреткен пәрменді әсер әлдеқайда, бұл пәни дүниенің әуре-сарсаңынан, күйбің-күйкі тіршілігінен алыстап, аспанға шарықтатып, жұмақ жазирасын елестеткендей.

Приходьконың көз қиығы ғана арқанды аяз қарығандай ызғар шаша бастаған. Тұрар оның не талап етіп тұрғанын сезеді, бірақ қозғала алмайды. Төрдегі керілген адам-суреттің көзқарасы да суық. Өзгелерге емес, дәл өзіне қадалып, айыптап тұрғандай көрінеді. Тұрар қашқысы келеді. Өн бойынан суық тер саулап барады. Өкпесі қысылып, демі тарылып, өзімен өзі арпалыстан жаны мұрын ұшына келгендей азаптанды.

Собордағы жұрттың бәрі құдайына құлдық ұрып, әркім өз өтінішін іштей айтып, шағынып-жалбарынып жатқанда, Тұрар жалтақтап жан-жағына қарайды. Өзін әр бұрыштан аңдып жүрген Саймасайдың адамдары қазір де собордың бір жерінен сығалап қарап тұрғандай көрінеді. Соборда шоқынғандар арасында тұрғанын көрсе, саймасайлықтар:

– Рысқұл қарақшының баласы шоқынып кетіпті, шіркеуден көрдік, – деп жер дүниеге жария етер еді.

Осыны ойлауы мұң екен, Тұрар бұрынғыдан бетер дегбірсізденіп, тұра қашқысы келді. Приходькодан қорқады, керулі адамның көзқарасынан қорқады. «Неге керіп тастаған?» Әкесі Рысқұлдың Саймасайлар байлап тастап, жабыла сабағанда бір сәтке басы осылайша салбырап қалып еді. Тұрардың суретке тесіле қарап қалғанын көптен байқап тұрған Приходько:

– Иисус Христос. Құдіретті құдай, – деді.

«Құдайдың өзі осындай қорлыққа ұшыраса, өзге жұрт не болмақ? Түйені жел шайқаса, ешкіні аспаннан ізде – деген осы да».

– Мырза, мен аттарға бара тұрсам қайтеді?! Асау немелерді біреу-міреу үркітіп жүре ме? – деп сыбырлады Тұрар. Приходько

бұрылмастан:

– Бара бер! – деп зілдене күңк етті.

Тұрар адамдардың ара-арасын зыта кеп жөнелді. Қара жамылған бір кемпір ашулы көзімен ата қарап:

– Ух, басурман, нехрист! – деп ысылдап қалды.

Тұрардың бұл кетісіне көрмеде тұрған құдай да, оның әулие апостолдары да, мінбедегі епископ та, собор толы діндарлар да риза емес сияқты көрінді. Тек собордан шыға келгенде табалдырықтан бастап, қақпаға дейін тізіліп тұрған қайыршылар ғана оған телміре қол созып, бастарын иіп, әдеттен айнымай тұр. Табалдырықтан қақпаға дейін желі байлам жер Тұрарға қыл көпірдің үстіндей, тозақ отының арасындай сезілген. Қалтасында ырымға қара бақыры жоқ, өзі жалшы баладан да қайыр-садақа дәмтетін жандар болады екен. Құдайдың өз үйінде мұншама қайыршылық болар деп кім ойлаған?!

* * *

Арыстанның еміренуі өзінше. Тіпті туған баласына мейірі түскеннің өзінде тұр ашулы сияқты көрінеді. Біреудің еркелеткенін көтеретіні де, көтермейтіні де белгісіз. Жалынан сипасаң күдірейе түседі.

Бронниковке Рысқұлдың іші көпке дейін жылымай қойған. Бірақ осы бір орысты баласы жақсы көріп кеткен соң, бірте-бірте мұздай жүрек жібиін деді.

Әбден сыралғы болып, сенім артқан соң, бір күні Рысқұл Бронниковке:

– Әй, Ескендір, өстіп жата береміз бе? Қашсақ қайтеді? – деді.

Енді Бронников сезіктенетін сияқты. «Түрменің алпауыттарының тұзағы емес пе екен? Мені арандатпақшы-ау, сірә?!»

– Қайтіп? – бұ да сыр тартпақ болып.

– Сен көп білетін бәлесін ғой. Айласын тап.

– Айла-амал жоқ, – Бронников камераның ішін көзімен тінтіп шығып. Бір ауық темір құрсаулы терезеге қадалып қалды. – Мүмкін емес. Болат ара керек. Ол бізде жоқ: ана білектей темірді сындыра алмайсың. Мынау болса тас. – Бронников жалпақ алақанымен суық сұр қабырғаны сипалап қойды.

Темір есіктің көздей тесігінің қақпағы көтеріліп, ар жақтан надзирательдің жалғыз жанары оқтаулы мылтықтай суық қадалды.

Надзирательдің жалғыз көзі сөніп қалғандай тайып кетті де, қақпақ қайта жабылды.

– Иттің иісшілі-ай, – деді Рысқұл. – Дереу сезе қоюын қарашы. Біздің сөзімізді оған жеткізіп тұратын сайтаны бар ма, немене... Осы екеуміз өтірік төбелессек қайтеді, а? Сонда әлгі ит асығып есік ашады. Әй-шайға келтірмей аузын басып, дамбалын басына кигізіп, есіктен-ақ шығып кетпейміз бе?

– Мүмкін емес, – Бронников басын шайқап. – Бұлар ол айланы әлдеқашан есепке алып қойған. Біреу ішке кіргенде, екіншісі сыртта аңдып тұрады.

– Сен білмейсің ғой, мен бір рет бұл түрмеден қашып шыққам, – деді Рысқұл тыртығы көп тақыр басын алақанымен асықпай сипалап. – Мына бас не көрмеген бас. О, сондағы бостандық-ай! Тура бес күн бостандықта болдым. Қашып жүрдім. Үйде бір күн де түнеген жоқпын. Белімді бір шешкен емеспін. Тарғыл тас төсек, қара тас жастық болды. Бірақ соның өзі құс мамықтай еді-ау, қайран!..

– Дәл осы түрмеде ме? Қашан? – деді Бронников таң қалып.

– Дәл осы түрме. Бірақ камера басқа еді. Қыш там болатын. Былтыр жаз өтіп бара жатқан шама ғой.

– Онда неге ұсталып жүрсің?

– Е, Ескендір тамыр, ол көп әңгіме...

– Түрме ішінде екеумізге әңгімеден басқа не ермек бар?

Рысқұл ескі қалпағын басына киеді. Ескі қалпақты кимей тұрып,

ұзақ әңгіме бастамайды. Содан соң темір құрсаулы биік терезеге қарайды. Терезеден түк көрінбейді. Бірақ жарық дүниенің елесі бар терезе Рысқұлдың жазулы тұрған кітабы сияқты. Алғашқы рет түрмеге түсуінің жайы қалай еді?

Рысқұл құрсаулы терезеден медет тілегендей ішінен әлденені күбірлеп барып, күмбірлеп сөз бастайды. Петерборлық Александр Бронников түрмеде жатып-ақ қазақ даласының тау-тасын кезіп кетеді...

II

Ахат ата баланың тамырын бір сәт ұстап, үнсіз қалған. Құныстана жүресінен отырып, басын ірге жаққа бұрып, көзін шарт жұмып алған. Қартайғанда қас та ағарады екен, жалбыраған бурыл қас жұмулы көзін көлегейлеп тұр.

Шағын жер үйдің іші тым-тырыс, ала көлеңке. Тек жалғыз терезенің құрақ көзін бір көк шыбын түрткілеп, шығарға тесік таппай, ызындап мазаны алып барады. Жайшылықта еленбес еді, мына сын сәтте көк шыбынның жанталаса ызындауы үйдегілерге жайсыз тиді.

Жер кепенің төбесін көтеріп тұрған жалғыз қары – жуан белағаш. Оның да ырсиған жарығы бар. Белағашқа екі бүйірінен бұталмаған шыбықтар салынған. Үйдің ішкі төбесі сыланбаған. Жертөленің ортасына жаққан оттың жалыны мен түтінінен үйдің төбесі әбден жылтырап ысталған. Төбедегі түтін тартар жалғыз қуырдың аузынан сүңгілер салбырайды. Белағашты ұстап тұрған жалғыз тіреуге әр жерінен шеге қағылып, қайыс-жүген, қамшы, орама қыл арқан, бір десте адыраспан ілінген. Рысқұлдың жалаң қабат көне шекпені мен ескі киіз қалпағы да сонда.

Босағада қотыр қабырғаға арқасын сүйеп, жүресінен отырған алпамса кісі мазасыз көк шыбын жаққа атырыла бір қарап қалды. Егер шыбын орнында адам болса мына бір алмас қылыштай жарқ ете қалған қаһарлы көзден зәресі зәр түбіне кетер еді. Бірақ шыбын деген мақұлыққа адамның көзқарасы әсер етпейді: көк шыбын зарлағанын қоймай, жаман әйнекті сабалай берді.

Алпамса тұлға босағадан атып тұрып, басындағы киіз қалпағы мен терезедегі шыбынды салып қалайын деп бір оқталды да, тәуіп атаның көңілін бөлмейін деп қайта сап болды.

Қос тұлымшағын шуда жіппен түйген, кекілі желпілдеген кішкене

қыз айран құйған аяққа қолын соза беріп, дүңке инеліктің баулығын сылдыратып алып еді, бағанадан бері бетін қырын беріп, тізесін құшақтап үнсіз отырған әдеміше келіншек әлгіміздің жалаңаш топ-толық балтырынан шымшып алды. Қыз бала не дауыстап жыларын да білмей, не әкесіне арыз ғып айтарын да білмей аузы кемсеңдеген, айранға созған қолы ербиген күйінде тақыр жерде отырды да қалды.

Осы үйдегі жалғыз аласа ағаш төсектің үстінде жатқан ауру бала қарындасы Түйметайдың түрін көріп күліп жібере жаздады. Бірақ күлуге шамасы келмей, қан-сөлсіз, көгерістеу ерні сәл ғана жыбыр етті. Аласа төсектен салбыраған арық қолын қоңқақ мұрын тәуіп шал әлі ұстап отыр. Топ-толық, қарулы бала енді қауқарсыз сүлде-сүйек боп қалған. Қараторы өңі қазір боп-боз. Көзінің айналасына көгеріс көлеңкесі түскен. Бұрын тәмпектеу мұрны енді ерекше сопайып, ебедейсіз көрінеді. Жанарында ұшқын бар екен. Көк көлеңкелі ажал қанша төңіректесе де сол ұшқынды өшіре алмапты. Кәрі тәуіп жұмулы көз бен салбыраған қасының арасынан соны көріп отыр. Кәрі тәуіптің аңғарымпаз көзі баланың шеке тамырының бүлкілінен-ақ бар жағдайды пайымдаған. Ал енді қолын ұстап тамыр басып отырғаны, мына өз аузын аңдыған ата-ананың көңілі үшін, әрі десе емнің түрін айтуға уақыт ұтып, ойланып алмақшы.

Төсек тартып жатқан ауру бала – анау отырған алпамса кеуделі Рысқұлдың жар дегенде жалғыз ұлы Тұрар еді. Жатқанына жарты айдан асты, аузына су тамызып, әке-шеше қасынан бір елі кетпей отырғанына да жарты айдан асты. Әуелі оның науқасын ешкім елеген жоқ. Жүзі сынық, ойынға зауқы жоқ салғырт тартып бір-екі күн жүргенде, үлкендер оны жай тұмау-сұмау шығар деген де қойған.

Өгей шешесі Избайша:

– Күн өтіп кеткен шығар, өмірі бала болып, тіл алып, тақиясын киіп жүргенді білмейді, – деді.

– Иә, ол тақиясын тақия телпек ойнап жыртып қойған, – қарындасы Түйметай. Ал әкесі Рысқұл баланы басынан сипап қана қойған. Сонда әке жазған сезіктеніп те қалып еді: баланың басы шашына дейін ысып тұр екен. Көнтеқ алақаны соны сезген. Көпті көрген алақан өз сезігін білдіріп-ақ баққан. Әкенің алақаны-ай десеңші! Сол алақан аялап өсірген балада арман бар ма?

Рысқұл жаманға жорығысы келмеді. Күн тисе – тиген шығар, – деді де қойды. Ал Тұрардың өңі солған гүлдей суала берді. Кешке жақын тысқа дәретке шыққан бала үйге қайтып кіргенде, табалдырықтан аттай бере құлап қалды. Кешкі ас-судың қамында жүрген Избайшаның:

– Ойбай! – деген дауысы шығып кетті. Жүгіріп барып, баланың басын сүйеді. Дауыстап сыртта жүрген күйеуін шақырды. Жайшылықта ағасының әрбір ағат қимылын аңдып, бала мінезбен бір мұқатып қалатын Түйметай да қазір оқыс шошынып, тұлымы сексініп, жыларман боп тұр еді. Жаман дауыстан жүрегі дір еткен әке үйге барысша бір-ақ атылып кірді де, баласының әлпетінен іштей сескеніп қалды. Бірақ сыр бермей, сабыр сақтап, Тұрарды жерден көтеріп апарып, аласа ағаш төсекке жатқызды.

Міне, сол жатқаннан әлі тұрған жоқ. Рысқұл қатарынан үш-төрт түнді ұйқысыз өткізді. Ерні кезеріп, күйіп-жанып бара жатқан баланың аузына су тамызып отырды. Болыс ауылынан Әкрәм молда келіп, үшкірген болды. Бірақ сыңайы ауруды енді адам санатына қоспайтындай. Қоштасарда Рысқұлға:

– Е, батыр, ештеңе етпес. Сүзек екен. Әруақ-құдай қолдаса, ештеңе етпес, ештеңе етпес, – деп жүзі тайқып, үйден асығыс шығып кеткен.

Дүниенің бұрандаған қисық-қисық жолында маңдайына бармақтай бақ құралмаған Рысқұл үшін бұл жалғанның бар қызығы осы балалары еді: Тұрары мен Түйметайы. Жер ортасына таянғанда көрген жарық сәулелері. Екеуі көзінің екі жанарындай. Бұлардан бұрынғы бейшараларға бұл фәниден ұзақ дәм-тұз бұйырмаған.

Сөйтіп жүргенде көрген Тұрары ғой, Тұрар деген атының өзіне әке байғұс бар үмітін артып еді. Енді соның өзін есейіп, ес біліп қалғанда ажал-құзғын айналдырып, тұзағын талша мойынға аяусыз тастап тұр. Намаз оқымас, ораза тұтпас Рысқұл енді сасып, амалсыз Аллаға сыйынды. Ақ пайғамбардың, сәбилердің пірі Ұмай-ананың есімдерін ішінен әлденеше рет атады. Бәйдібек бабасына, Домалақ атанған Нұрилә анасына сыйынды. Енді осыдан бала оңалып, құдай қуат берсе, Түлкібас-Жуалыдағы туған жерге бір қайырылып, Қаратау қойнында, Бала-Бөген бойында тұрған Бәйдібек бабасы мен Домалақ анасының күмбезіне барып бас иіп, тәжім етуге ант берді. Алдақашан жер томпайтып қалған Жылқыайдар әкесін, Бердіқұл ағасын есіне алды. Солардың басына барып құран оқытқызбасам ба деді. Қу тірліктің тәлкегінде жүріп, оларды еске алып, құран түсіртпегеніне кешірім сұрады, – Тұрар ұрпағың еді ғой, мейірімінді сал, – деп Жылқыайдар әкесінің, Сәлік бабасының әруағына жалбарынды.

Тұрардың қатты құлағанына Избайша да қиналып, уайым жеп, ауру баланың асты-үстіне түсіп, ықыласын салып-ақ бақты. Төсектен тұра алмай буын-буыны құрыған дардай баланың зәрін тосып алып, айналып-толғанып-ақ жүр. Сөйтсе де құрғыр, өгей шеше өзегі Рысқұлдай өртені қойған жоқ. Нардай Рысқұл аз күннің ішінде

азып-тозып, кәдімгідей шөгіп қалған. Избайша жанашыр болғанмен, жанкүйер бола алған жоқ. «Тәңірінің ісі, аламын десе де өзі біледі, қоямын десе де өзі біледі. Адамның жаны – Алланың аманаты, қашан қайтып алуы өзінің ықтияры» – деп жүрді ішінен. Пендешілік қой, жас келіншек Тұрардан Рысқұлды қызғанып та қалушы еді. Күйеуі өз ұлының жолында садағасы кеткісі келіп тұратын. Шығарға жаны бөлек, әйтпесе Тұрар дегенде басқа дүниенің бәрін талақ қылуға дайын. Бар ықыласы баласына ауып, жас келіншекке кейде керенау қарап кетуші еді. Тегі сол Тұрарға бола Избайшаға бір рет қол жұмсағаны да бар. Оның үстіне ұл бала Избайшаның өгей шеше екенін біледі. Өзінің туған шешесі Қалипа марқұм еміс-еміс болса да есінде. Ал Түйметай туған анасын білмейді. Сондықтан да Избайшаға бауыр басып, жалқы туған тұсаққа теліген жетім қозыдай тез иіс алысып кеткен. Тұрар болса «жетім қозы тасбауыр, түңілер де отығар» дегеннің керінде еді. Ол шешеден жетім екенін анық аңғарған. Анда-санда Қалипаның қарт әкесі Мамырбай шал келгенде бауырына тығылатыны сондықтан. Нағашы атамның ауылына барам деп әкесін мазалай беретіні де тегін емес. Мамырбай шал да ботасы байлауда қалған інгендей еңкілдеп қайта айналып, Бесағаштағы Рысқұл үйіне келе беретін. Жиырма үйлі Тау-Шілмембет ауылы бұл Мамырбайдың қызы тірі күнінде бір көрінбей, Қалипа марқұм болған соң көк шолағын тепеңдетіп қайта-қайта келгіштегеніне қайран қалысқан. Мамырбай кішкентай Тұрарды көргенде жастайынан жер жастанған Қалипаны көргендей болатынын, Тұрар сексендегі Мамырбайдың бауырына басын тыққанда мұрнына анасының ісі келетінін Тау-Шілмембеттіктер біле бермейтін.

«Мына Жаныстың жаман шалы неғып бауырмал бола қалды», – деп бостан-босқа дал болар еді.

Ал Мамырбай ойлайды:

«Балаға әкенің жақындығы жездедей-ақ», – деп.

Бірақ қателеседі, әрине. Қайынатасына мінезі шәлкес көрінетін Рысқұл Тұрарға жақындығы жездедей-ақ болған жоқ. Онсыз Рысқұлға өмір мәнсіз-мағынасыз.

«Балаға әкенің жақындығы жездедей-ақ» – депті біреу. Оны көпшілік қағып алып, қайталап айтып жүреді. Сірә, жүздеген жылдар қайталаған шығар. Ендеше шынашақтай шындықтың бар болғаны да. Өмірде көкек құс сияқтылар аз ба? Көрінген үйме тезектің түбіне жұмыртқа салып, балапан басып, баласына қарамай кететін қайлабас тарғыл көкек кейін құлаған тамның дуалында жағы тынбай зарлап отырады.

Рысқұлдың табиғаты тарғыл көкектен басқалау. Қазір тарғыл

тастың тасасынан тауешкі аңдыған мергендей, тәуіп атаның қас-қабағынан көз алмай отыр. Баланың бар тағдыры енді осы Ахаттың қолында сияқты, оның аузынан шығар сөзге зарығып отыр. Бір сәт Тұрарға көзі түсіп еді, бала өзіне тесіле қарап жатыр екен. Рысқұлдың тұла бойы шым ете қалды. Сонда ол Тұрар өзі өле кетсе, мына әке күллі әлемнің адамдары жиылып арши алмас қалың қайғыда қалатынын ойлап, уайымдап жатқанын айтпай сезді.

Әке мен баланың арасында үнсіз ұғыныс, тілсіз махаббат, жіпсіз жалғанған жүректер барын осы жай аңдатар еді. Жасына жетпей көзіне ой тұңғиығы ұялаған жәдігерді қу құдай көп көрмесе екен, маңдайымды тайқитып, сорымды сорадай ағызып кетпесе екен деп, Рысқұл іштей шырылдады.

Мамырбай Рысқұлдың аламан, албырт мінезін ұната бермейді. Жасы егде тартқанша орнығып, орта түсіп, жуаси қоймағаны ұнамайды. Осынша тақыр кедей болғаны, анда да, мұнда да сыйыспай жүргені қу мінезінен деп ойлайды. «Күштіменен күреспе, мықтыменен тіреспе» деген бұрынғылар. Шамаң келмейтін болған соң құр тыраштанып не керек, одан да ақырын жүріп, анық басып, құба төбел қу тіршілікте біреуден ілгері, біреуден кейін дегендей, бала-шағанды асыра. Адыр болғаныңмен ірі болмасаң – бәрі бекер. Бәрінен де осы Рысқұлдың Қалипаны елең-алаңда қолынан тартып әкеткені Мамырбай шалдың кәрі көкірегінен шемен болып кетпейді-ақ. Шал да болса Түлкібас-Жуалыдан ауып келген Шымырдың бір тентегінің қорлығына көнбек емес еді. Қалипа марқұм:

– Жөкеме айтыңдар. Өз ықтиярыммен шықтым. Шатақ шығарып, ұятқа қалмасын, – деп сөз салыпты деген соң барып Мамырбай өз шынтағын өзі тістей алмай қапа боп қалған.

Көк шыбын біраз үні өшіп, жым-жырт болған соң қайтадан безілдей бастады. Құрақ терезені тесіп шығуға мың жылда да шамасы жетпес, бірақ шыныны соққылап, ызыңдағанын қоймайды. Далаға, кең дүниеге шығуға деген құштарлық қыстаған бір мақұлық.

Ахат сонда жалбыр қасын жалп еткізіп, көзін ашып алды. Көз жанары жайдары, жұмсақ екен, әрбір қимылын аңдып отырған Рысқұлдың іші жылып қалды. Тәуіп өз құлағы ауыр болған соң жұрттың бәрі саңырау деп ойлай ма екен, жарықтық, әйтеуір:

– Рысқұл! А! Рысқұл! – деп айқай салды. – Аруақ-құдай қолдаған екен, балаң бір қатерден қалыпты. Қатты келген екен, әлгі сүзекті айттам. Енді ештеңе етпейді. Беті бері қарады. Түйірі бар тамақ ішкізбей қоя тұр. Ұн қуырып, сұйық быламық бер және айтарым таба алсаң,

қара қойдың қалжасы керек. Тек майын алған сорпасын ғана ішкіз. Құдай қаласа, жігітің жазылып кетеді.

Ахат орнынан тұрып, таяғына сүйеніп, бүкшендей басып есікке беттеді. Шығып бара жатып, артына бұрылып. – Әлгі қара қойдың қалжасын ұмытпа, – деді.

Лезде қара қойдың қамы уайымдатқан Рысқұл тәуіп ағасына рақмет айтуды да ұмытып кетіп еді.

– Айтпақшы, адыраспан тұтатып, күн қызылы батқанда баланы үйдің сыртына алып шығып, құбылаға қаратып, шашыратқының қайнаған суымен ұшықта, – деді тәуіп қайта бұрылып.

* * *

Тышқан мұрнын қаната алмас. Тышқақ лағы да жоқ. Жөнді жуынды тимеген соң Желтабан да зорман аулап, күні бойы тау бөктерлеп үйден безіп кетті. Тау демекші...

Рысқұл дәл қазір құлжа атып алатындай, асыға басып далаға шықты. Айнымас досындай кеудесін айқара ашып Талғар тұр екен. Иә, Талғарға көтерілмегелі де көп уақыт болып қалыпты. Былтыр Петербордан келген оқымысты орысты ертіп шыққаннан кейін қайтып, Талғар белуарына көтерілген емес.

О да бір өте шыққан күндер екен. Орыстардың ішінен, әсіресе ұлықтарының ішінен ондай мың болғыр ондысын бұрын көрген жоқ. Метрей, ия, Метрей еді ғой аты. Талғардың биік шындарына жол тауып алып шыққаны үшін Рысқұлға көп күміс ақша беріп, Рысқұл үйі сонда битін бір төгіп қалып еді.

Сол орыс кетерінде:

– Егер қысылсаң, хабарла, – деп еді.

«Жағдайымды айтып, хат жазғызсам ба екен?» – деп те бір ойлады Рысқұл. – Бірақ сонау жер түбіндегі бір көрген орыстан қара қойдың пұлын сұрап, алақан жайғаным қалай болады? Одан да мылтық алып, тау кезіп келгенім дұрыс шығар. Жүргенге жөргем ілінер деген. Киік семірген кез...»

Талғардың басында ұшпа бұлт тұр. Еш адам баласы басып көрмеген шындарына Рысқұл мен ол ерткен Петербор орысы Метрей шыққан Талғар. Дүниенің төбесіне сонда көтерілген. Дүниенің асқақтығын сонда көрген. «Ұлы тауға шыққан бар ма, ұлар етін жеген бар ма?» – деген сұраққа:

– Бар! Ол – Рысқұл, – деп жауап берсе болғандай.

Тайқымандайтағдырдың дегеніне амал жоқ. Рысқұл енді, Саймасайға барып, алдын тағы көрмекші. Мырзаға құр қол бару ылайықсыз. Табылса, таудан бір теке атып, соны тарту етпекші. Болыстың әуестігі жоқ, ешкі етіне оның қатындары да жерік емес. Жиырмаға шығып қалған соқталдай баласы құмар. Киіктің асығына құмар. Тебіндеп мұрты шыққанша тасырандап асық ойнайды. Қолында киіктің асығы жүрсе, көктегі күннен шылым тұтатқандай таңқиып мәз болады. Баласының өзге құрбы-құрдастарынан айбыны асып жүргенін Саймасай да ұнатады. Рысқұл жауығып кетсе де, оның қолынан таутеке тартуын қабылдап алар еді. Мерген соған сенеді.

Саймасайдың осы Қалдыбек деген баласына екі қабат кезінде бәйбішесі Бибісара аюдың етіне жерік болып, болыс ордасының ойран ботқасы шықты. Сонда да әжетіне жараған Рысқұл еді. Адам баспас асқар таулардан аю атып әкеліп, бәйбішенің жаны қалған. Сонда қошеметшіл көп сәуегей: «О болыс-еке, бәйбішеңіз асқан батыр ұл табатын болды», – деп жалпандасқан. Сөйткен Қалдыбек батыр болмады, ақылы ауыстау дәлдір, боркемік болдыр, мұрынбоғы жылтындап асық ойнаудан басқаны уайымдамайтын осал болды.

Аңшы жолға таң құланиектен аттанды. Тау жолын тосырқап қалған Шолақ Шабдар Рысқұлдың ыңғайын таныған соң, Есік өзенін жағалай ескі соқпақпен аяңдай берді. Өткен, 1903 жылдың осындай жазында Рысқұл дәл осы соқпақпен Петербордан келген мырзаны алып жүрген. Атақты географ, үлкен ғалым Дмитриев арнайы ақ патша империясының астанасынан келіп, Іле Алатауының заңғар биігі Талғар шыңын зерттемек болғанда, оған жол көрсетуші көмекші керек еді. Сөйтсе бүкіл Алматы атырабынан Талғардың тасына ешкім көтеріліп көрмеген екен. «Ау, енді кім бар-ау?» – деп ұлық әкімдердің өзі сұрау салғанда Шығыс Талғар болысында тұратын Тау-Шілмембет Рысқұл бар деген хабар шығады. Ұлықтың тапсыруымен Саймасай болыс Петербордан келген ғалымға жолсерік ол жол сілтеуші етіп әйгілі аңшы Рысқұлды қосып берген.

Ғалым сонда құйған қоладай батыр тұлғалы тау қазағын көріп, келбетіне көңілі толған. Сонымен Дмитриев атқа қонған. Ал Рысқұлдың атқа мінбей, тұқыл мүйіз, қоңыр өгіз ерттеп мінгенін көріп қайран

қалған. Сөйтсе қоңыр өгіз тас қиямен, қиямет қылдай жолмен жүруге келгенде арғымаққа бергісіз екен. Сол жолы Рысқұл Есік өзенінің сағасымен бастап отырып, оқымыстыны Іле Алатауының зүмірет алқасы Есік көлінің жағасына алып шыққан. Сонда Дмитриев:

– Мынандай ғажайыпты көргеннен кейін, Талғар шыңына шықпағанның өзінде, менің мақсатым орындалды! – деп Рысқұлдың арқасынан қаққан.

Есік көлді айналып өткен соң алпауыт Талғардың төскейі басталып, жол қиындай берді. Өсімдіктің реңі өзгеріп, биік жайлау жаннатындағы жайқалған тау гүлдері атақты ғалымды жайрандай қарсы алды. Дмитриев атынан домалап түсіп, тау гүлдерін теңіз кешкендей малтып жүріп, көкемаралды бір сипап, киік-отын бір иіскеп, бір кезде:

– О, эдельвейс! – деп айқайлап жіберген. – Эдельвейс жанкешті қаһармен ерлердің гүлі. Сені де көретін күн бар екен-ау!

Рысқұлға мұның бәрі ерсі. «Құдайдың қу шөбіне де өстіп таңданады екен-ау. Ғалымбысың деген, ерте күнді кеш қылмай баратын шыңына бармаймыз ба?» – деп қалған.

Ғалым әр шөпті сабағынан бәкімен қиып алып, ыждағаттап дорбаға салып, қойын дәптеріне әлденелерді жазумен әлек.

– Мынау эдельвейс. Қазақша аты не? – деп сұрайды Рысқұлдан.

– Е, құдай, кәдімгі қаргүл ғой. Кейде еңлік деп те атайды.

– Мынаны біз аконит дейміз, қазақтар не дейді?

– Ол тұқымың құрғыр уқорғасын. Мал жемейді, жесе өліп қалады.

Есік көлдің желкесі желкілдеген көкорай. Қызыл, жасыл жайқалған гүл. Шүмілдік пен ботагөз, қазтамақ пен желайдар, рауғаш пен ауша, жанаргүл мен қашқаргүл, сарғалдақ пен құлмақ, долана мен үшқат аралас сансыз шөптер аттарын географ ерінбей ежіктеп сұрап, хаттап алды.

Сол күні олар Талғар алқымындағы тағы бір алқа – Ақкөл жағасына жетіп, сонда түнеп тыныстап еді.

Ақкөл – Есік көлге қарағанда жадағай. Жағасында сызылып, сылаң қағып тұрған сұлу шырша мұнда жоқ. Суы да жасыл зүмірет емес. Ашаң, ақшыл тартып жатады. Жағасы толған тарғыл тас. Өңкиген түйетастар Талғардың апайтөсінен бір заманда құлаған Есік көл қанша сұлу болғанмен, өзегіне нәр беріп жатқан Ақкөлге қарыздар. Есік көл қазір жазғы күн байып бара жатқан ақшам мезгілінде төменде, табан астында қарауытып жатыр.

Мезгіл шілде іші болса да тау омырауы сақылдаған салқын. Ақкөлдің айдыны ашулы. Сондықтан да болар, құс баласы көрінбейді. Оның есесіне көктеңбіл ханбалық көп екен, мейман қармақ салып, эне-міне дегенше бір шелек балық іліп алды. Қауқылдасып, даурығысып еді. Қармаққа балық ілінген сайын ғалым қатыны ұл тапқандай қуанып, картузын аспанға лақтырды.

– «Ғалымбысың деген», – деп Рысқұл оның мына тірлігін қомсынып отырды. Қанша кедей болса да судан балық сүзуді кәсіп қылмаған қазаққа бұл бала-шағаның қылығындай көрінді.

Шаршаған қоңыр өгіз біраз оттаған соң әрірек барып ыңқ етіп жата кетті де көзін жұмып күйіс қайыруға кірісті. Зеңгі бабаның намазы сияқты онысы.

Рысқұл тасжарғанның бұталарын, қол толқыны жағаға шығарып тастаған ақсөңке жинап от жақты. Тастан қалап ошақ тұрғызып, сырты ысталған қара шәугімді отқа қойды. Көктеңбіл хан балық жалғанның шырыны екен, петерборлық мейман екеуі тоя тамақтанып алды. Аттар мен өгізді ит-құс, аю жарып кетпесін деп Рысқұл жалғыз ауыз мылтығын оқтап жанына қойды. Тамызық үзілмесін деп тағы да отын жинады.

Заңғар таудың кеудесіне шығып отырған екі адам маздап жанған отқа үңіліп қапты. Мейман қазақша білмейді, Рысқұлдың орысшасы «твая-маядан» артпайды. Тілі басқа, діні басқа екі адамға от ортақ. От олардың тілмашы сияқты. Дүниеде оттан таза нәрсе жоқ. Тіпті алмастың өзінде, алтынның өзінде ақау, кірбің болуы мүмкін. Ал отта арамдық болмайды.

О баста Дмитриевтің көкірегіне күдік кірген. Бөтен адам, тіл білмейтін, көп сөйлемейтін сыры беймәлім біреу. Талғардағы бір орыстың айтуына қарағанда, нағыз тоқымы кеппес қарақшы көрінеді. Сонда бұл мені аңғар-аңғар тау ішінде жайратып салып кетіп отырса не болмақ?

Қазір дастарқан басында дәм бөліскеннен кейін Рысқұлдың жалынға қарап тесіліп, жалқын сәуледен әдемі сурет көргендей, яки бір ғажайып әуен тыңдағандай бозым халін байқап, ойлады: «Жоқ бұндай адамда бөгде пиғыл болуы мүмкін емес».

Теңартқан торы атпен Дмитриев мінген қара ат түн қараңғылығынан сескенгендей іштерін тартып қойып, бір-бірімен айқасып, мүлгіп тұр. Қоңыр өгіз күйіс қайырудан зерігер емес. Оқта-текте көмейіне сүйек тығылғандай түйіліп барып, күйісін қайта бастайды.

Тәуекел түні. Жер түбінен жетіп, аспан-таудың Талғар атты шыңының қыры-сырын білмек үшін осынша азапты сапар шеккен Дмитриевтікі де ерлік. Ғылым жолында да тек ерлік керек. Оған жол басшы болып, табанын тасқа тілдіріп, тау асып жүрген Рысқұлдікі де ерлік. Мұны мойындаған ғалым кейін өзінің Ташкентте басылып шыққан «Талғар – Іле Алатауының ең биік шыңы» атты кітабында былай деп жазар:

«1923 жылы 28 шілдеде менің Талғар шыңына шығуыма тура жиырма жыл толды. 1903 жылы 28 шілдеде мен Талғардың күнгеі жағында жатқан ең биік мұзартқа шықтым. Оны мен «Богатырь» деп атадым.

Менің маршрутым – Алматының шығысында қырық шақырым жердегі Есік өзенінің бойын қуалап отырды. Есік өзені Іле Алатауының терістігінен ағады.

Келесі, 1904 жылы осы маршрутты профессор Сапожников қайталады. Бірақ Сапожников бұл өзеннің бойымен тек Ақкөлге дейін ғана жеткен де кері қайтқан. Ал мен болсам Ақкөлден ары тағы да он-он екі шақырым ең қиын жол жүріп өткенмін.

Бірақ 1903 жылы менің бағыма қарай, маған жол көрсетуші болып Шығыс-Талғар болысының қазағы Рысқұл Жылқыайдаров жолықты. Профессор Сапожниковте Рысқұлдай жол бастаушы болған жоқ.

Бұл өзі Шілмембет руынан шыққан қарапайым қазақ еді. Қара шаруа болса да, рухы күшті, қайраты мол, қажырлы қазақ. Бұл атырапта одан өткен мерген, Іле Алатауын одан артық білетін адам болмаған.

Рысқұл мені бұрын ешбір картаға түсірілмеген қиямет қиын жолдармен алып жүріп, Талғардың ту сыртынан шығарып, Есік өзенінің басталатын кезінен әрі алып барды. Соның арқасында менің 1903 жылғы саяхатым елеулі ғылыми нәтижелерге ие болды. Бұл

табыстарым үшін мен өзімнің жол бастаушым Рысқұлға қарыздармын. Оның мені небір қиын құздардан, жап-жалтыр мұздардан жол тауып, асқан жігер күшпен, айла-ептілікпен алып жүргенін көрсең.

Талғар шыңдарын бірінші зерттеуші ғалым ретінде мен Мұзарт етегіндегі Есік өзенінің сағасы басталатын алқапты Рысқұл алқабы деп атап, оның есімін мәңгі қалдыруға өзімнің хұқымды пайдалана отырып, шешім қабылдадым. Өйткені ғылым алдында оның еңбегі зор».

Бұл сөздерді ғалым жиырма жылдан кейін жазды. Ал, жиырма жыл бұрын, Ақкөл жағасында, түнгі от басында отырғанда ол мұндай шешімді іштей армандаған. Сол түні отбасында Рысқұл жүресінен шоқ көсеп отырып, Мұзарт таудың өзін елжіретер мұңды да қаһарлы әнді ыңылдап салып еді.

Дүние қудым он жасымнан,

Тартады бойым ауыр қорғасыннан

Су қойса арқасына төгілмейтін

Танады о да бір күн жорғасынан...

– Не туралы? – деп сұрады ғалым.

– Қу тіршілік, қысқа ғұмыр, алыстағы туған жер туралы, – Рысқұл.

– Сіздің туған жеріңіз Талғар емес пе?

– Шымкент. Түлкібас есіткен! Сонда. Ақсу-Жабағылы біледі?

– А-а-а? Ақсу-Жабағылы?! Зная, знаю, – ғалым екі көзі алдындағы шоқтай жайнай түсіп.

«О қасиетіңнен айналайын, Ақсу-Жабағылы! Сені Петербордағылар да біледі екен ғой», – деп Рысқұлдың іші-бауыры елжіреп кетті.

Ертеңіне Рысқұл Дмитриевті Талғардың ең биік шыңы – «Богатырьдің» жап-жалтыр мұзымен алып жүрді. Биіктен қарағанда төмендегі бір қойнауға жайылып жүрген тауешкілер ап-анық көрінді.

– Біз киіктерден де биіктеп кеттік-ау, – деді Рысқұл.

Жоғарылаған сайын тыныс тарыла берді. Ғалымның жүруі қиындады. Басы айналып, көзі қарауытса да, ол жанталасып бірдеңелерді дәптеріне жаза берді, жаза берді.

– Рысқұл, – деді ғалым еңтігіп, – анау табанда киік жайылып жүрген алқап енді сенің есіміңмен аталады. Бүкіл ғылыми кітаптарға ол жердің аты Рысқұл алқабы болып енеді. Есік өзені сол жерден басталып жатыр ғой.

– Менің атым кітапқа жазылатындай мен қайбір ғалым едім? – деп түсінбеді Рысқұл.

– Жоқ, туысқан, сен ғылымға ғалымнан аз еңбек сіңірген жоқсың. Сенің еңбегің адал.

– Ондай еңбекті тым болмаса бір ешкі атып алып қайтайық – деп Рысқұл көңілденіп қалды. Еңбегін елегенді кім жек көрсін?! Мына орысқа қылған қызметтің неше бір көкесіндейлерін ол өмір бойы Дауылбай мен Саймасайға сан мәртебе көрсетті. Кәне, олардың Рысқұлды елегені? Оның еңбегін бағалағаны? Ал, мына орыс ғалымына екі-үш күн жол көрсетіп, бірге жүріп еді, атыңды жағрафия тарихында қалдырамын деп отыр.

Сол жолы өзі есімді алқаптан Рысқұл таутеке атып алып еді.

***

Әне содан бері тура бір жыл өтті. Рысқұл өз алқабына тағы келе жатыр. «Рысқұл» деп атаған соң өзінің жеке меншік жеріндей көретін сияқты. Сонан енді өзінің жеке меншік киігінің біреуін атып ап кері қайтатындай.

Бірақ жолы болмады. Былтырғы молшылық биыл қайталанбады. Киік иісі сезілмейді. Суат басын торып күні бойы жатты, киік көрінбеді. Келген-кеткен іздері де ескілеу. Жуық арада суатқа құламаған сияқты.

Қона жатып жол торыса, бәлкім қолға бірдеңе ілігер ме еді, бірақ Тұрарға көңілі алаң бола берді. Құлыны желіде қалған биедей шыдамы кетіп, өзінен-өзі әлденеге тықырши бастады. «Атасына нәлет, Саймасайға киік атып алып барам деп айқайлап жүргенде, баламның

халі не болады? Құрысын, кері қайтайын. Жолда қара қойдың отарынан біреуін өңгере қайтармын. Азар болса Итжеккенге айдатар».

Сөйтіп, мылтығын сүйретіп, төменде тұсап қалдырған атына бет бұра бергенде, алақандай айуан ізіне көзі түсті. «Барыс!» – деді, ә дегенде сасып қалып, іле тұла бойы мұздап жүре берді. Лезде бойын жиып, әлгі жап-жаңа ізбен біраз жүрді. «Бұйырса, атып алсам, теңбіл барыс терісі болысқа нағыз тарту емес пе?».

Маңқиған тау, қарлы-мұзды шыңдар. Мелшиген тастар. Тірлік білінбейді. «Е, кетіп қалған қу болды. Киік ізіне түсіп, қуалап кеткен-ау. Бәсе, киік суға құламай, сескенген екен ғой. Барыс үркіткен ғой».

Тобылғы тасасынан бірдеңе қылаң еткендей болды. Көзін уқалап, елес шығар деп еді. Қарсы алдында есік пен төрдей керілген кербез барыс тұр екен. Айылын жияр емес, «келсең-кел!» – деп тұр.

Аралары тым жақын. Барыс шындап бір-ақ қарғыса жетіп жатыр. Бірақ ол шапшыған жоқ. Сірә, тоқ болар. Алтын түстес теңбіл жүні жылт-жылт етеді. Соған қарағанда қонды болар. Оның үстіне жуырда ғана түлеген түрі бар. Тұрған бойы сұлтан шері, нағыз жайсаң.

Барыс Рысқұлға манаурап біраз қарап тұрды. Бірақ аңшы мылтығын көтерсе, оқтан бұрын атылатын шығар.

Аңшы әуеліде жүрегі су ете қалса да, сасқалақтаған жоқ әбиір болғанда. Егер тұра қашса – құтылмас еді. Барыс адамның табанын көрсе болды – айбыны асады. Серті солай деседі.

Рысқұл шерінің көзіне тіктей қарап, арбасып қалды. Енді көзі тайып кетсе де хауіп. Тау мен таста жалғыз жүргенде нелер қиын-қыстау кезеңдер болған: аюмен де алысты, ұялас қасқырлардың қамауында да қалды. Бірақ соның бәрі мына қияметтің ширегінен де келмес еді. Бұл сын-сынақтың көкесі болар. Бет-аузыңның бір жері жыбыр етіп, қорыққан белгі берсең – барыс садақша атылып бас салғалы тұр. Қанша балуан болсаң да, бұл арланға шыдас беру оңай болмас. Бұл шерің бір соққанда атан түйенің белін сындырып жүре береді.

Төменнен ұлар қақылықтады. Барыстың бір құлағы ғана сәл тыпырлағандай болды. Әлгі ұлар тағы қақылықтап алып, аңғардың бергі бетінен арғы бетіне парылдап ұшып бара жатты. Төбеден мұзарт шың төніп тұр. Көмекке келер жан жоқ. Егер осы жерде Рысқұл жазатайым болса, іздейтін кім бар? Әрі десе, Талғардың бұл биігіне

одан басқа ешкім көтеріліп көрген емес. Дмитриев болса алыста. Азғана мезгіл ішінде Рысқұлдың басында неше қилы ойлар жөңкіліп өтті. Жазатайым кетсе, ит-құсқа жем болып, сүйегі шашылып көмусіз қалады. Былтырғы ғалым орыс алқапқа Рысқұлдың атын беріп еді-ау. Әлденеге көрінбесе нетті Рысқұлдың алқабы – Рысқұлдың қазусыз моласына айналмаса нетсін.

Бірін-бірі арбасқан ғаламат секундтар өтіп жатты. Бір кез Рысқұл шыдай алмай:

– Әй Шері – деді жәй ғана. – Мен саған тимеймін. Бар, бара бер.

Барыс Рысқұлдан көзін тайдырып әкетті де, білдірмей, жапырақ, шөп-шалам да сыбдырлатпай, мамық үстімен бара жатқандай маң басып, аяқтарын сылаң тастап, сұлу мүсін кете барды. Енді бір сәтте ол қарсыдағы жарқабақты қиғаштай тартып жоғары шыңға қарай көтеріле берді. Не бір тас, не бір қиыршық домалатқан жоқ. Жарқабақпен емес, әуемен қалқып бара жатқандай. Оқ жетер жер.

«Атып алсам ба екен?» – деген зәлім ой Рысқұлдың басын тағы бір шалықтап өтті. Артынша тәубаға келді. «Осыншама сері, сертіне мәрт сұлтан шеріге ту сыртынан ұрланып оқ атқаным – өлім болар» деп ойлады Рысқұл. Мұның тәңірдей теңбіл терісін жамылғанша Саймасай лақтың тулағын неге жамылмайды.

***

Арқардан жолы болмаса да, барыспен кездесіп, қан төгіспей ажырасқанына Рысқұл қуанып, қам көңілі едәуір жеңілейіп, көтеріліп қалды. Әлгі барыстың мәрттігіне тәнті болып, оны өзінің піріндей көріп, қанаттанған тәрізді. Қайдағы бір ұсақ-түйек күйбің тіршіліктің уайымына бола, қыл аяғы жаман тоқтышаққа бола көңілі ала, жаны нала болғанына ренжіп, дүр сілкініп, қайратына қайта мінді. «Бөрі азығы мен ер азығы жолда емес пе тәйірі, – Саймасайдың бір қара тоқтысын сұраусыз-ақ алсам нетті? Болыстың мойнында менің талай тоқтылық ақым кетті, мен неден сонша мүсәпірмін, атасына нәлет», – деп Рысқұл болыс ауылының отары жатқан өріске тіке тартты.

«Көжеден басқа асым жоқ, құдайдан басқа досым жоқ», өзіме өзім сыйынбасам, маған кімнің жаны ашыған. Болысқа бір тоқты деген қауыншының бір көк түйнегіндей емес пе?».

Қара қойдың отары Кекілік сайдың күнгеі қабағындағы шырмауық

аралас шүйгінде шылқып жатыр екен. Таудан түсіп келе жатқан жалғыз аттыны алыстан шалып тұрған Ералы қойшы көк есегін «ықылап» аңшының алдынан шықты. Салт атты таяп келгенде Рысқұл екенін танып:

– Е, бұл кім десем, батырмысың? Аманбысың, әкебай. Үй ішің, мал-жан аман ба? Аңнан қайттың ба? Қанжығаң майланды ма?

Жалпақ мұрын шұбар шал жалпандап жатыр. Шын көңілі сол-ақ тау аңғарындай аңқылдақ. Бірақ әлгі аман-саулық сұрасуы кекесіндей естілді. «Қанжығаң майланды ма?» – дейді көріп тұрып. Қанжыға жылан жалағандай тып-типыл емес пе?!

– Ереке, әне бір құнан қойды ұстап маған өңгерте салшы, – деді аңшы.

Қойшы «қалжыңы шығар» деді.

– Байдың малын қайтесің, батыр, – деп күлген болып еді, мұрны бұрынғыдан бетер жайылып кетті.

– Ау, Ереке, мен шын айтып тұрмын.

– Е, батыр, жаман ағанды қылжақ қылғың келеді, ә? Жөн-жөн. Өзімнің қойым болса, сөзіңнен садаға деп сол құнанды алдыңа атып ұрар едім, амал қайсы, амал қайсы, әкебай?!

– Болмаса, Ереке, болысқа айта бар, бір қойды Рысқұл тартып әкетті де, менен жәбір көрген болып, жыламсырап бар. Қалғанын мен өзім көре жатармын. Қазір қой зәру болып тұр. Ал, айып етпе.

Рысқұл отардың шетіне жақындай бергенде кілең семіз жануар оскырынып, жабайы арқардай тікшиіп, дүр етіп үрке қашты.

– Әй, батыр-ау, оның не бала құсап, тыныш жатқан малды үркітіп.

Рысқұл енді оның сөзін тыңдап тұрмай, атын тебініп қалып, шауып өтіп бара жатып, бір тоқтыны ат үстінен іліп алып, тыпырлатып алдына өңгеріп жүре берді.

– Айып етпе, Ереке. Кешір! Болысқа мені жаманда. Аямай жаманда.

– Мынау жынданған ба? – деп қойшы көк есегін «ықылай» берді...

* * *

Ералы қойшы Рысқұл үйреткендей, жылаған да жоқ, Рысқұлды болысқа жамандаған да жоқ. Аңшының әрекеті дөрекі, қиянаттау болса да: «Рысқұл да мен сияқты жарлы ғой. Қайтейін, өз шынтағыңды өзің тістей алмайсың. Оны ұстап бергенде не береке табамын. Мұндай озбырлығы жоқ еді, зәруліктің шырғалаңына түскен кемтарлығы шығар», – деп Ералы өткен уақиға туралы ешкімге тіс жармады.

Бірақ ауылдас үйдің ұрлығы жатпайды, қара қойды алдына өңгеріп бара жатқан Рысқұлды болыс ауылының бір жандайшабы көріп қалып, мырзасына дереу жеткізген. Болыс бұл хабарға мән бермеген болды. Қойшыны да қысқан жоқ. «Е, тәйірі, соны да сөз деп айтып тұрсың ба!» – деп қайта хабаршыны жазғырып, бетін қайтарып тастады.

Бұл әңгіменің куәсі болғандар:

– Апыр-ай, біздің мырза тым текті-ау, кең ғой, жарықтық. Тұқымбай болса, бір тышқақ лаққа бола ылаң салып, боғын пышақтар еді, – деп болыстың айдынын шалқыта түсті.

Сонымен бұл әңгіме ұмытылып та кеткен. Бір күні болыс төңіректегі ауылдарды аралап қыдырып қайтпақ болып, атқа қонды. Жанына бірер адам ғана ертті. Ішінде Таубай старшын бар. Ауылға болыстың өзі келсе – тегін емес деп түсінетін халық дүрлігіңкіреп қалған. Не тағы бір жаңа салық салынады, не әлдекімді соттап, жазалайды. Болыс тегін жүрмейді.

Ел күткендей болмады: ешкім жазаланған да жоқ. Жана салық та салынған жоқ. Болыс старшынның үйінен қымыз ішкен соң, тамағына да қарамай, Тау-Шілмембеттің жатағына ат басын бұрды. Аттың басын Рысқұлдың лашығының маңдайшасына тіреп тұрып:

– Рысқұл! О, батыр, бері шығып кет, – деп дауыстады.

Рысқұлдан бұрын тысқа қасқыр көз қара торы бала атып шығып, сырттағы аттыларға бақшиып қарап тұрды да лезде ішке кіріп:

– Көке, болсаңшы, – деді Тұрар әлденеге бала жүрегі суылдап.

– Кім болса да өті жарылып кетпес, күте тұрады. Әбіржуші болма!
– зілдене айтты көкесі.

Рысқұл тысқа баласын ерте шықты. Тұрар шегіншектеп еді: «Жүр!»
–деді көкесі.

– О, болыс-еке! Жай ма! – деп Рысқұл ат үстіндегі Саймасайға қол берді. Сонан соң Тұрарды итермелеп:

– Болысқа сәлем бер, – деді. Үйдей үлкен Қалды қызыл айғырдың үстіндегі болысқа баланың созған қолы жетпеді, болыс та еңкейе қоймады.

– Ә, әлгі жаман немен бе, батыр, – деп болыс балаға назарын болар-болмас қана аударды. Созылған қолы ауа қармап, елеусіз қалғанына ыза болған бала, болыстың мысқылды дөңгелек жүзіне, қиығына әжім үйіріліп, күлімсіреген көзіне тікшіе қарап қалып еді, соны сезген болыс:

«Апыр-ай, бөрінің бөлтірігі әкесіндей жүрек жұтқан болар-ау», – деп тіксініп қалды, еріксіз еңкейіп, қолын ұсына беріп еді, бала көзінен шоқ шашырағандай тағы бір қарады да бұрылып кетті.

Рысқұл мырс етіп күлді. Баланы айыптаған жоқ. Оның бұл қылығын іштей құптап тұрған сияқты.

– Е, болыс-еке, аттан түс. Келіп қалыпсың, шақырып келтіре алмайтын қадірлі қонақсың. Лашық қой демесең, бұл үйдің түтіні түзу, ниеті адал. Мейман бол.

– Әй, батыр-еке-ай. Мен түскен жерге ауыртпалық түседі. Маған соятын қара қойды жеп қойған шығарсың.

– Е, жоқ іздеп жүрмін де, болыс-еке. Бәсе, неғып мені сағынып қалды деп едім-ау. Ералының жазығы жоқ. Мен тартып әкеттім. Мына бала сүзектен тұрды. Соған қара қойдың қалжасы керек деген соң, ақысы мойнымда кетпес, бір тоқтыға бола мазасын алмайын, болыстың алдына барып деп, қойшыдан сәлем айтқанмын. Айып менен... қарызыңнан құтылармын.

– Ой батыр-ай, ер мойнында қыл арқан шірімес. Соны қойшы. Ал енді келген шаруам, өзіңмен оңаша әңгімем бар.

Бірі аттылы, бірі жаяу, былайырақ сай қабағына қарай аяндай берді.

Болыстың бұл оңаша әңгімесінің мәнісіне түсінбеген старшын мен шабармандар аңтарылып, Рысқұлдың есігінің алдында тұрып қалды. Тұрар болса оларға бір, сай қабағына қарай кеткен әкесі мен болысқа бір қарап жалтақтайды. Басқа бала болса, өз үйіме мұншама лауазымды адамдардың келгеніне мақтанар еді. Тұрар қайта іштей тітіркеніп тұр. Әйтеуір, осы келістің тегін емес, жақсылық емес екенін әлдеқалай сәби сезіммен аңғарады.

– Әй, шешенді!.. Шешен қайда? – ат үстінде ерігіп тұрған Таубай старшын.

– Оның шешесінде нең бар? – деп екіншісі күлді.

– Мұның шешесі жас қой, білмеуші ме едің? Избайша сұлу ғой кәдімгі. Мына қызғалақтың өз шешесі Қалипа марқұм қайтыс болған соң, Рысқұл болыстың ықтиярынсыз қосылған Избайша ғой.

Бала боржық сарыға жауап берген жоқ.

– Дегенмен, өзі көкжал ғой бұл кірме. Әйтпесе үрерге иті жоқ, сығарға биті жоқ, кедей неме, біреудің айттырайын деп жүрген Избайшасын қағып кеткен жоқ па? – деп боржық сары старшын тынбады.

Нәресте естіп тұр-ау, шешеден жетім баланың жүрегіне дақ түседі-ау деген не, ойына кіріп шықпайды. Астын-үстін сапырып тұр. Жанындағы шабарман:

– «Әй, ауылнай, қойсаңшы. Бала тыңдап тұр ғой», – дейін деп еді, әкіреңбай немеден қорықты. Бір ерегіссе, қоқырандап қоймайтын ұр да жықтың өзі. Болыстың полицейі сияқты, үстінде формасы, мықынында нағаны жоқ, әйтпесе нағыз полицейдің өзі. Соларға еліктейді.

Избайша жортпаш Тұймайды қолынан жетектеп ауылдас отырған Ахат қарияның үйіне кетіп еді. Ахаттың кемпірі аз ауыл Тау-Шілмембеттің қатын-қалашын асарға шақырып киіз бастырып жатқан. Рысқұл кепесінің алдында болыс бастаған бір топ аттылының тұрғанын бүкіл ауыл көріп отыр. Бәрі де үйлерінің іргесінен баспалап қарайды. Босқын болып, үрейден үркек тартқан ауыл «бұл қалай?» – деп үрпиісіп қалған. Ешкінің қылшығынан бұзауға бұйда есіп отырған жалбыр қас Ахатта, киіз пісіріп, білектерін сыбанған қатындар да, олардың тасасына тығылған балалар да әлдебір сұмдықты күтіп,

демдерін іштерінен алып, қаққан қазықтай состиып тұрысып қалып еді.

Шілденің аптабында күзгі желтоқсанның қара суығы қалтыратқан жүдеу ағаш басындағы селкеу жапырақтай аз ауыл болыстың зәуде нөкерлетіп келуінен әрі-сәрі.

«Салық жинап жүр ме?» – деді Ахат амалы таусылып. – Әлденеден жазықты болып қалдық па?»

Ахат – Тау-Шілмембеттің ақсақалы, ақылгөйі. Тұу Түлкібастан ауа көшкелі, одан кеткен қадірлі қариясы. Қу кедейліктің бұғалығынан қанша бұлқынып құтыла алмай қойса да, еңсесі түспес, есірік те емес, шап-шақ қана, аршыған жұмыртқадай әдемі шал. Шаруасы шінжәу болса да, мұнтаздай таза киініп, аппақ сақалын дөңгелентіп күнде шырпып жүретін тақуа тақылеттес адам. Шоң мұрын. Қасы жалбырап көзіне түсіп тұрады. Қысы-жазы қырау басқан тәрізді. Оны жұрт нышанға жорып, Ахатты өздерінше әулиедей көреді. Тәңіріден басқаға табынбай, басын тауға да, тасқа да ұрып жүрген Рысқұлдың өзі Ахаттың айтқанына тақ тұрады. Ахат та батыр інісінің жанын ұғып, бетін жөнсіз қақпайлай бермес еді.

Ахаттың арманы – ебі келсе, елге қайту. Күзді күнгі жел айдаған қанбақтай жиырма үй Шілмембет Ақсу-Жабағылының ауызынан шығып, домалап жүріп-жүріп, осы Талғардың бауырындағы көп сайлардың бірінде тығылып қалды. Жергілікті халық бұларды Тау-Шілмембет деп кетті.

Бұдан отыз-қырық жыл бұрын да сол Түлкібас, Ақсу-Жабағылыдан бір ауыл қазақ Қоқан хандығының қорлығына шыдай алмай, мына Алматы маңына келіп, қоныс тепкен. Оларды Дала-Шілмембет деседі. Олар тауда емес, ойда тұрады. Әу баста Ахат, Рысқұлдар сол бұрынғы босқын туыстарын паналап келіп еді. Бірақ, кірменің аты – кірме, Дала-Шілмембет кейін келген қандастарына құшақ жая алған жоқ. Шығыс-Талғар болысы Рысқұл тобын Дала-Шілмембетке қоспай, таудың бір қуысына – Бесағаш деген жерге орын тепкізді.

Егін салып, жер еміп өскендер үшін Бесағаш қолайлы да емес еді. Су шығарып, тары егетін тақиядай да жазығы жоқ, есектің арқасындай аз ғана көлем. Азын-аулақ мал ұстап қана күн көрерлік.

Қоңыр торпақты құйрығынан ұстап бағып, қалт-құлт етіп күн кешкен Тау-Шілмембет ежелгі мекеніне оралғысы келеді. Туған жерді, қара бесікті сағынады. Ұшып жетер құс емес, қанатсыз халық. Оның

үстіне Дауылбайдың қаһары әлі ызғарлы. Жиырма үй Сәліктің бүлігін көшіре алмайды. Дауылбай да ажалды жан. Дүниеден ол көшкенде не өзгереді? Орнына келген басқа болыс қалай қарар? Беймәлім.

Бүкіл дүние-әлем тұйықталып, Талғардың ақбас шыңы мен кейде бұлтты, кейде ашық аспаннан басқа бұл Бесағашыңнан ештеңе көрінбейді. Дүниеде не болып жатқаны белгісіз. Орыс патшасы мен Жапон соғысып жатыр деген сөз шығады. Ол не соғыс, кімге не жетпей қалған – ол жағы қараңғы.

Осындай бір оқшау қалған, «қаңғырған кірме» атанған аз ауылға болыстың дәл өзі тапа-тал түсте келіп, Рысқұлмен оңаша сөйлесіп тұрғанында не сыр бар?

Ауыл аң-таң. Ахат аңырып қалған. Көсем қарттың өзі қайран болып отырғанына қарап, басқалар да үміт пен үрей аралас бей-жай хал кешулі.

* * *

Қара қойдың, құны қымбатқа түсті. Болыс бағана «ер мойнында қыл арқан шірімес» деп еді. Сол қыл арқан қазір Рысқұлдың мойнына бұғалық болып ілінді де, қылқындыра бастады. Болыс Рысқұлдың болмашы кінәсін кешпеді. Қара қойды желеу етіп, Рысқұлды тағы бір қиын жолға айдап салды. Айтқанын істемесе айыпты болатын болды.

Ел орынға отырған апақ-сапақта Рысқұл Шабдар шолақты ерттеп, атқа қонды да, елеңсіз ғана шілікті сайдың табанына түсіп, тал-талдың арасымен ылдидап бара жатты.

Бұл жорықты Ахаттан басқа ешкім байқаған жоқ. Қарттың жүрегі әлденені сезгендей қобалжып қалды. «Мына батырды болысы түскір тағы да жылқыға жұмсады-ау. Тағы бір лаңға қалмасақ нетті. Төңірек біткеннің қыл құйрығын болыстың қорқау көмейіне тыға-тыға бұл Рысқұл бұрын не береке тапты? Әрең қойдырып едік, өзі де «енді жылқы алуға бармаспын» деп серт беріп еді. Мынау не жорық, қақпанға қайта түсті-ау, арланым», – деп Ахат іштен тынып, бір күрсініп, Рысқұлды жұтып жіберген сайдың түбіндегі үрейлі қараңғылыққа үңіле қарады. Обыр қараңғы түн болыстың өңешіндей үңірейіп міз бақпады. Шабдар салт атты сай табанындағы жалғыз аяқ соқпақпен ың-шыңсыз, жолбарыс жүріске салып, сырғанап кетіп барады. Бірер рет Рысқұлдың інінің астынан жарқанат зу-зу өтті. Қалың шырғанақтың арасынан көздері жарқ-жұрқ етіп үкі қалбаң ете қалды.

«Е, шапыраш көзім, – деді Рысқұл үкіге мырс етіп, – екеуміз де түн қарақшыларымыз. Біздің тіршілігіміз түнде біткен. Қоян аңдып сорлап отырсың ғой». Бұл жолы Рысқұл осы түнде үйірлі жылқы алып қайтпас. Бұл жолғы сапар жалғыз аттың әрекеті. Сол жалғыз аттан гөрі үйірлі жылқы алып қайту әлде қайда оңай еді. Бұл сапарда болыс Рысқұлды Тұқымбайдың әйгілі Қызыл Жебесіне жұмсап отыр.

Қызыл Жебе – арғысы албан, бергісі қаңлы, ысты, жаныс, жалайыр, шапырашты жайлаған осы өңірдің маңдайдағы жарқыраған жалғыз жұлдызындай атышулы жүйрік ат.

Қызыл Жебе – болыс ауылының Керім деген кембағалдау бір шаруасының жалғыз салпы қарын қара биесінен туған шінжәу, қылаң қызыл құлын еді. Жадағай ғана жабағы кезінде Қаракемер жағынан Керімнің бір қаңлы құдасы келіп, қалап алған. Құнаннан дөнен шығар шағында Қызыл Жебе – сәуірдегі құлпырған қызғалдақтай жайнап шыға келді де той-томалақ, ас-жиындағы бәйгелердің алдын бермей ауызға ілінді.

Осыдан бір жыл бұрын Қаракемер жазығында болған бір бәйгеге Рысқұл Тұрарды артына мінгестіре барды. Тұрар Қызыл Жебенің әруағы асқан шағын сонда көріп, Бесағашқа қайтып келген соң балалармен ойнап жүріп, жаяу жарыста: – Мен Қызыл Жебемін, – деп айқай салып еді.

– Иә саған, сен Шолақ Шабдарсың, – деп таласады Қорған ұстаның баласы Арман. Арман осы Бесағашта туған бала. Тұрармен түйдей жасты. Әкесі ата-бабаның жұртына оралар күн болар ма деп атын Арман қойған.

– Иә саған, мен Қызыл Жебемін, – деп қасарысады Тұрар.

– Өй, өзің ойлашы, сенің көкеннің мініп жүргені Қызыл Жебе емес, Шолақ Шабдар ғой, – деп Арман құдайшылығын айта бастайды.

– Шолақ Шабдар мен емес, Оразбақ, – деп Тұрар жөн тауып кетеді.

Оразбақ – Рысқұлдың інісі Молдабектің баласы. Ардың-күрдің мақтаншақтау.

– Иә, иә, Шолақ Шабдар менмін, – деп Оразбақ тұмсығын көтеріп мақтанып қалады. Өйткені Бесағашта Шолақ Шабдардан артық ат жоқ. Оразбаққа соның өзі дәреже.

– Әне, айттым ғой, – деп Тұрар жеңіп шығады. Енді оның Қызыл Жебе екеніне ешкім таласпайды.

Қазір мына Рысқұл сол Тұқымбайдың Қызыл Жебесін қайтсе де алып қайтуы керек. Бағанағы болыстың онымен оңаша сөйлесуі осы жағдай.

Болыс Тұқымбайдан Қызыл Жебені қалап, сөз салғалы қашан. Тұқымбай икемге келмеген соң, Қызыл Жебенің түбі біздің ауыл. Тұлпар түбір табады. Керімнің қара биесінен туған құлын екеніне ешкімнің дауы жоқ. Малымызды қайтар, – деп бопсалап та көрді. Бай көнбеді.

Тұқымбай да осал қызыл көз емес еді. Соңғы сайлауда болыстыққа да таласқан. Содан да Саймасаймен арасы ашыла берген. Ендігісі ерегеске айналды. Саймасай: – аламын! – деді. Тұқымбай: – ала алмайсың! – деді. Ендігі мақсат сол сасық Тұқымбайды қалайда бір мұқатып қалу.

Рысқұл басын қайда, қандай іске тігіп бара жатқанын білмеді емес. Қызыл Жебе қолға түскен күнде де Саймасайдың бойына сіңбейтінін сезді де. Бағанағы оңаша әңгімеде де осы шүбәсін білдіріп еді, болыс:

– Әй, батыр-еке, қолыма бір тигізші, ар жағын өзім білемін ғой. Мүмкін, қырғыз асырып жіберермін. Ол жағын маған қоя бер, – деп түпкі мақсатын дүдәмел қалдырды.

– Осы сапар тілегімді орындасаң, олжалы боласың. Ат сүрінбей жер танымайды. Осыдан осы айтқанымды істесең, арамыздың суысқанын мен де ұмытайын, сен де ұмыт. Ырылдарсың – қаппассың, менен жақсы таппассың. Түбі бірге туыссың. Сен Шымыр да, мен Жаныс. Екеуі бір әке, бір шешеден. Қырық жыл қырғын болса да қиыспайды туысқан туысқа, – деген.

Рысқұл болыстың, бұл айтқанына тағы шүбәланады: «Түбі бірге тұртпейтін болса, туысқан қиыспайтын болса, Жаныс тұрмақ, Шымырды Шымыр өз еліне неге сыйғызбады? Дауылбай ата жағынан маған сенен гөрі жақын емес пе еді?»

Бұл ойын ол дауыстап айтқан жоқ.

Тағы да: – Бопты болыс-еке, – деді. Өйтпеске лажы қалмаған.

Саймасайдың жерін жайлап, суын ішіп, отын оттап отыр екенсің – айтқанын істе. Айтқанына көн, айдауына жүр. Өйтпейді екенсің, жөніңді тап. Әйда, Шығыс-Талғар болысының шебінен тайып тұр. Қайда барсаң, онда бар.

Шығыс-Талғар топырағына табаны тигелі жиырма жыл. Сол жиырма жылдан бері сол бір көзге көрінбес қыл шылбырды Рысқұл мойнына іліп алды. Қанша бұлқынса да құлдың қарғыс атқан бұғалығынан құтыла алмады. Соңғы бір жыл болыстан іргесін аулақ салып көріп-ақ еді, тұзаққа қайта келіп түсті.

– Бір қойдың құны желеу болды. Қойды қойшы, Саймасай өз жерінен қуады. Қайда барып сияды? Түлкібас дарбазасы жабық. Мерке мен Жуалыдан мекен табылмады.

Жеті шоқылы Талғардың алпауыт шыңы Жанғырық тынбасы алтынмен булағандай балқып, айналасын адасқақ алау шалып, толықсыған ай кербез көтеріліп келе жатты. Жайшылықта көзге ілінбей тұрған кілегей кірбің бұлт абайлап қана алтын жалатқандай айдарлана берді. Ай құлақтанып көтерілді.

Ай сәулесі сайдан шығып, жазыққа ілінген Рысқұлдың кіршен ақ қалпағын да шалып қалған. Шабдар да қылаң, сұрқай шекпен де қылаң. Түлкібастан қалған жалғыз белгі – ақ қалпақ та қылаң. Жазыққа ылдиған сайын жөн-арқадағы Талғар асқақтап, айбындай түседі.

Рысқұл қазір тауфихсыз жорыққа шығып бара жатып, артына қарап, Ай нұрына малынып манаураған Талғарды көріп, былтырғы оқымысты орыспен соның шыңына шыққаны есіне түсті. – «Ол да бір бақытты күндер екен-ау, адал, ақ жол еді ғой», – деп күрсінді.

Содан соң ыңылдап, өзінің құранындай көретін жалғыз ауыз өлеңін айтты.

* * *

«Қызыл Жебе», – деп күбірледі. Рысқұл, осыдан жолы болып, Қызыл Жебе тақымына бір тисе, атасына нәлет, тас басып, тау асып, Ақсу-Жабағылыға бір-ақ тартып кеткісі де келді, Ақсу-Жабағылы есіне түскенде ілуде бір жігері құм болып, көзіне жас келіп қалатын ауруы тағы ұстады.

Бірақ Түлкібастан өзі бастап алып келген арық-тұрақ ағайынды

қайтеді? Байлығына емес, батырлығына қызығып қыздай қосылған Избайшаны қайтіп қалдырады? Мен Қызыл Жебемін! – деп анда-санда саңқ ететін Тұрарды қайда қалдырады?

Өткен күзде Майлыбайдың асы болды. Ас – болғанда – шығысы албан, суан, қызай, түстігі – Алатаудың ар жағындағы қырғыздар, батысы – шапырашты, дулат, жалайыр, терістігі – Аягөз, Ақсудан бергі арғын, найман қатысқан ұлан ас болды.

Рысқұл Шолақ Шабдарды ерттеп, Қаракемер, Шелек жағына жиналғанда Тұрар бұрын байқалмаған мінез танытты. Бұрын қанша сапарға аттанды – ала кет деп айтпаушы еді. Әйтеуір сол жолы қатты қиылды. Баланың көңілін жықпай, Шолақтың артына мінгестіріп ала кетті.

Шымалдай құжынаған қалың халықтың арасында адасып кетер деп, Рысқұл баласын жанынан бір елі тастаған жоқ. Ас қызығы – алпыс шақырымға айдаған ат бәйгесі еді. Жебе сол бәйгеде аққан жұлдыздай алдымен келіп, даңқы бұрынғыдан бетер шарықтап кетті. Астын үшінші күні көкпар тартылды. Әсіресе көкпар дегенде делебесі қозып кетіп Рысқұл Тұрарды арқасына жәрбитіп жабыстырған күйі, доданы айналшақтап, қызыл майданның қызуына өзі түспесе де, қараптан-қарап жүріп, қиқұлап қояды.

Дода – арасы екі-үш шақырымдай екі төбенің ортасында басталды. Өрдегі Сазтөбе – Саймасай ауылының мәресі. Ылдидағы Кесіктөбе – Тұқымбай ауылының мәресі. Саймасайдың Күрең Қасқасы додашыл мал еді. Күрең Қасқадағы Мақаш палуан көкпарды қатарынан екі рет апарып салғанда Тұқымбай түтігіп, сақалын жұлып, жер сабалады. Саймасай сақ-сақ күліп, айбыны асты.

Ызаға булыққан Тұқымбай көкпарға Қызыл Жебені қос деп бұйырды жігіттеріне. Қызыл Жебе додаға жоқ еді. Бірақ додадан шыққан Мақаштың Күрең Қасқасын адым аштырмай қуып жетеді. Амал не, үстіндегі жігіт Мақаштың тақымындағы тайдай серкені сілкіп ала алмай ажырап қала берді. «Ой, әттесі-ай! Ой, қайран Қызыл Жебе-ай!» – деп жұрт санын соғып, аһ ұрады.

Көкпардың желігі қыспасын, бір қысса адамның екі көзіне қан толып, ертеңін ойлап жатпас. Рысқұлды желік жеңді. Саймасайдың сойыл соғары екені есінен шығып, Қызыл Жебенің бір ездің астында көрер көзге қор болғанын көріп, Шолақ Шабдарды тебіне түсіп, кимелеп Тұқымбайдың алдына барған.

– Уа, Тұқа, Қаңлы, жаныстың емес, Қызыл Жебенің намысы үшін, мына мен қалысқа рұқсатыңды бір берші, мен көрейін,—деді.

– Тұқымбай «бұл қалай?» – деп жан-жағына қарап еді, қалың қаңлы:

– Бер, Тұқа, бер! Бұл Тау-Шілмембет Рысқұл ғой.

– Көкпардың киесі – көкбөрі ғой сорлы!

– Тақымына тұлпар тимей титығы құрып тұр ғой, – деп шуласты.

Рысқұл Шолақ Шабдардан түсіп, өрге Тұрарды отырғызды да, тізгін мен қамшыны баласына ұстатты.

– Мықталып отыр. Көкпаршыларға жақындама. Қағып кетеді, – деді Тұрарға.

Киіз қалпақты баса киіп, жеңін сыбанып алып, Қызыл Жебенің тізгінін ұстады. Үстіндегі жігіт сүметіліп, аттан әрең түсті. Рысқұлды жақтырмай, ала көзімен оқшия бір қарап:

– Ал, көрейік мықты екенінді, – деп күңк етті.

Қызыл Жебеге қонған соң Рысқұлдың сирек жылжитын қаһарлы қарасұр өңінен нұр төгіліп, көздері шоқ шашып, әруақ буып арқасы қозған бақсыдай, айбыны асқақтап шыға келді. Астындағы жүйрік те буырқанған бұла күшті сезгендей, ауыздықты қарш-қарш шайнап, тізгінді сүзе шірене тартылған садақтың адырнасынан ұшатын жебедей лыпып тұр еді.

Қызыл Жебеге аяқ артқан, сол сансыз бақытқа молыққан сәтте Рысқұлдың көзіне құдіретті Саймасай да, дәулетті Тұқымбай да жәй әншейін бір қыбыр-жыбыр тіршілік кешкен пенделер болып көрінді.

Бақыттың ағыл-тегіл сезімінен Рысқұлдың басы айналғандай болды.

«Осы мен мас емеспін бе?» – деді өзіне-өзі аттың басымен алысып, Мақаштың додадан шығар сәтін күтіп, шиыршық атып тұрып.

Рысқұл сияқтыларды бақыттың буымен мас қылу үшін қыруар мал

керегі жоқ. Қызыл Жебе жетіп жатыр.

...Көкпарды келесі додадан кергілеп алып шығып, Сазтөбе мәресіне баяғы машықпен масаттана шапқан Мақаштың тақымы бір кезде көкпармен бірге жұлынып кеткендей болды, аспан асты шу ете қалды. Не зауал болғанын аңдай да алмай қазандай басына қан құйылып кете жаздаған Мақаш Күрең Қасқаның тізгінін тартып, кері бұрылып, қарсыласын қуып көріп еді, қайдан болсын, Қызыл Жебенің бір бұрқ еткен шаңына көміліп қала берді.

Сол шабыста Қызыл Жебе Тұрарға жарқ ете қалған найзағай сияқты көрінді. Қызыл Жебенің желбіреген жал-құйрығы найзағайдың тарам-тарам бұталарындай жалындап бара жатты. «О, Қызыл Жебе!» – деген дауыс Шолақ Шабдардың үстінде отырған Тұрардың аузынан еріксіз шығып кетіп еді.

Қызыл Жебе Кесіктөбеге оқтай атылып, аяғы жерге тиер-тимес бірақ топ етті. Ол шапқанда әлдебір қабылан қарғығандай, яки көлдегі көкала үйрекке аспаннан қаршыға құйылғандай көрінеді екен. Әйтеуір қалың халық әлгі жануардың аяғы жерге тиді ме, тимеді ме, соны байқай алмай «өң бе, түс пе?» деп болғаны ақиқат.

Тұсынан Қызыл Жебе мінген көкесі зу етіп өте шыққанда, Тұрарға көкесі ат емес, найзағайға мініп көзілеспей ұшып өткендей көрінді. «О, Қызыл Жебе!» – деп тағы да тандана айқайлап жібергенін байқамай да қалды. Өз дауысынан өзі қысылып жан-жағына қараса, жан біткеннің бәрі: «Қызыл Жебе! Рысқұл! Қызыл Жебе! Рысқұл!» – деп жамырап тұр екен.

Туған баласының алдында беделі жоқ әке сорлы. Рысқұлдың бағы бар екен. Тұрар оны пайғамбардай сыйлайды. Жер бауырлаған жеті жасар бала не біледі дейтіндердің соры қалың. «Әке көрген оқ жанар» болса, сол жеті жастағы жеткіншек Тұрар туған әкесінің турашылдығын, күштіден күбіжіктемейтін, мықтыдан ықпайтын тәкаппарлығын, жарлымын деп жасымайтын жігерін көріп өсті. Тұрар үшін Рысқұл ер біткеннің ішіндегі одағай оқ жетпесі.

Ал, енді әкесінің Қызыл Жебеге мініп отырғандағы келбетін көріп, Тұрардың төбесі көкке жеткендей, аспандағы жұлдызды қолмен ұстап тұрғандай болды. Қызыл тұлпардың үстіне құрыш қонғандай әдемі сурет жас баланың жанын әлдилейді. Рысқұл садақпен атылған Қызыл Жебенің құрыш ұшындай болып барған, айтулы палуан Мақаштың тастай тақымын талқандап, көкпарды тартып алғанда, Тұрар бұл өмірдің додалы көкпар екенін, күреспесе, алыспаса адам өз сыбағасынан, бәлкім бақытынан адасып қалатынын бала көңілмен, көмескілеу болса

да, андады. Егер әлгінде Рысқұл көп көрерменнің бірі болып, бұғып тұра берсе, мақтанышқа мастықтан Мақаштың екі көзінің еті өсіп, есіріп кетер еді.

Тұрар сонда қорқақ болмау керек екенін, адал айқасқа аянбай түсу керек екенін сұңғылалықпен емес, бала түйсігінің алғырлығымен сезінді.

Қызыл Жебе мен Рысқұл Тұрар оқыған өмір атты қалың кітаптың бір парағы.

Бірақ бұл құдірет аямай төге салған ағыл-тегіл қуаныштың арты ұлы жанжалға ұласа жаздады. Әлбетте, әуелі Саймасай салды сойқанды. Рысқұлға:

– Сатқынсың! Қарақшысың! Тауфихсыз кірме итсің! Құртамын да жоямын! – деді.

Бурадай бұрқылдап Мақаш қамшы үйіріп ұрмақ болды. Қанды жағы Рысқұлды жақтап, олар бір бүйірден килікті.

– Айып менен, алдияр! – деп Рысқұл Саймасайдың алдына қол қусырғанмен, болыстың көкірегіне қан қатып қалды.

– Аталастың аты озғанша, ауылдастың тайы озсын деген қайда? Рысқұл исі дулаттың намысын емес, тұлпар тұяғының намысын Қамбар ата аруағын, ас-жиынның, ойын-тойдың намысын қорғады. Оған сенін нең кетті, болыс! Кірме деп қорлай берсең, мен-ақ сыйдырып аламын, Шымыр дулат маған да алыс емес! – деп Тұқымбай дәуірледі.

Астан қайтқалы Қызыл Жебе Саймасайдың көз алдында ойнақтап тұрды да қойды. Түнде кәдімгідей түсіне кіреді. Түсінде оны біреулер беліне қырық құлаш арқан байлап зынданға түсіреді. Зынданның бір түкпірінде Қызыл Жебе құлағын жымырайтып, артқы аяғын көтеріңкіреп тебейін деп тұрады. Саймасай Қызыл Жебенің жанына жолай алмайды. Қырық құлаш арқанның ұшын тұзақтап, бұғалық тастамақ еді... ала арқанның өзі ала шұбар жылан болып басын қайқаңдатты.

Саймасай бастығырылып барып: «Бісміллә! Бісміллә!» –деп оянды.

–Тұра тұр, Тұқымбай! – деді болыс. – Сенің жазан Тау-Шілмембеттен

болсын!

* * *

Айтса айтқандай, Тау-Шілмембет оның құрған тұзағынан құтыла алмады. Рысқұл осы келе жатқанда сол ұзын тұзақтың бір ұшы өз мойнында, бір ұшы болыс қолында екенін бек сезініп келе жатқан.

* * *

Тұқымбай да сезіктенулі болатын. Қызыл Жебенің даңқы аспандап кеткен сайын байдан да дегбір қаша бастады. Жүйрік аттың иесіне жау көп. Бақ қонған жерге күншілдік үйір болады. Аттың иесін табанына таптай алмаған жерде, жүйріктің өзіне қастандық жасау қашаннан бар жамандық.

Соны білген Тұқымбай Қызыл Жебенің аяғына жуандығы білектей кісен салып, қараша киіз үйдің ішіне кіргізіп, түнде табалдырыққа қарауыл қоятын болды.

Рысқұл мұны біледі. Ай үлкен сәске тұсына жетіп, толықсып тұрған шақта ол бай ауылының төбесінен келіп түскен. Жабайы алмалы қырқанын етегіндегі жазықта жатқан ауыл ай сәулесімен апанық көрінді. Қой жатқан қотанды қоршалай тіккен кілең қоңыр үйлер. Әдетте бай үйі ақ шаңқан болар еді. Тұқымбай қотан үй тікпейді, Тасбақадай тарбиған дәу үй ауылдың ортасын ала орналасыпты. Бай мекені сол.

Садақша иіліп орналасқан жайлардың дәл ортасында, қой қотанның тура іргесінде жеке бір үй қараяды. Қызыл Жебе сонда.

Төбедегі жабайы алманың тасасында тұрып, Рысқұл төңіректің бәрін әбден барлап алды да, Шабдарды талға байлап, ауылға жаяу беттеді.

Қотан шетінде қарауыл бар. Қой күзететін аран ауыз барақ төбеттер де сол маңда. Қотан шетінен кірмей Рысқұл не де болса тура байдың үлкен қоңыр үйінің тұсынан тартты. Үйдің тұсында тұрып тың тыңдады. Бүкіл ауылда ояу жатқан бұл кезде бір адам болса ол Тұқымбайдың өзі болады. Өзгенің бәрі айлы түннің әлдиімен қалың ұйқыға кеткен шақ.

Ұйқысы сергек, секемшіл шал ояу жатқан белгі бермеді. Пеш түбінде бұйығып жатқан кәрі мысықтың пырылындай үн шығады. «Байдың өзі», – деді Рысқұл. Үйшікте қамаулы қалған жалғыз күшіктің қынсылағанындай бір жалынышты, аянышты дыбыс оқта-текте шығып кетеді. «Байдың тоқалы, – деп қойды Рысқұл. – Е, сорлы, қалтырауық, қауқарсыз шалға қор болған. Есіңнен тандырап еркек жатса жаныңда, ұйқың суға батқандай тып-тыныш болар еді».

Беймезгіл сәтте есіне Избайша түсе кетті. Жып-жылы төсекте жып-жылы құшақта Избайшаның гүлқайырмамен жуған қолаң шашын иіскеп, сәмбі шыбықтай серіппе беліне оң қолды артып қойып, атластай сыланды денесін сипалап жатып, түн баласының ләззат теңізінде малшып тыншымай, аш бөрідей ауылдың іргесінде демін ішінен алып, бұқпалап тұрғанына өкінді.

Түнді құдай тыныштыққа, күндіз көрген азабыңнан бір мезгіл арылып, тәтті құшаққа, тәтті ұйқыға кіруге жаратқан. Ал Рысқұлдың талай түні қаталдықпен, қиқумен, дүрлігумен, дүбірмен өтті. «Осыдан жолым болса, бұл кәсіпті үзілді-кесілді қойғаным болсын», – деп өзіне өзі талай ант берді.

Бірақ өз еркің, өз қолыңда болса ғой. Көзге көрінбейтін лағнет құрығы бар. Ырық бермей, ерік бермей, қақпайлап, қарғыс жолына сала береді, сала береді. Өмір деген ұзын арқан, кең тұсау, көбінесе қысқарып та тартылып қалады.

Қызыл Жебе қамаулы тұрған үйге бұқпаламай-ақ, жай басып, тікесінен тік жүріп барды. Бұқпаласаң-ақ, адам тұрмақ мал да сезіктенеді. Күйіс қайырып, мекіреніп қойып қойлар жатты. Дүрліккен жоқ.

Ендігі қиыны – есіктен қарағанда Қызыл Жебе үрікпесе болар еді. Әнеу күнгі көкпарда қызынған тұлпарды Рысқұл таңдайын тақылдатып тыныштандырғаны бар. Үйдің есігіне таяна бере естілер-естілмес таңдайын қақты. Ат елең етіп, құлағын тікірейтіп, бұған тесіле қарап танауын делбендетіп сәл оқыранды.

Табалдырықта талыстай болып, кесе-көлденең түсіп, қарауыл жатыр екен, оянған жоқ. Мұрнынан дем ала алмай, аңырайып аузы ашылып ұйықтайтын дәу неме екен. Рысқұл оның үстінен абайлап аттап өтті де, ашық аузына жұмарлап жұдырықтай орамалды тығып жіберді. Екі самайының көк тамырын езіп-езіп, есінен тандырып, үймедей немені іргеге қарай сүйреп тастады. Қалтасын тінтіп, кісеннің кілтін алды.

Жастайынан жылқы баласының иісі он бойына сіңіп өскен, адал досты адамнан гөрі жылқы баласынан көп тапқан Рысқұлды Қызыл Жебе де танығандай, тосырқамай, жай ғана жеңіл иіскеп, ішін тартып қойып, мойын ұсынып тұрды.

Рысқұл асыл туған пырақтың қырым еті жоқ қатқыл басын құшақтап, ақбөкеннің тұмсығындай дөңес келген кең танау тұмсығынан сипалады. Жануар елжірегендей қос құлағы салбырап кетті. Баданадай көздерін жұмып, тұмсығын Рысқұлдың кеудесіне үйкеледі. Тұлпар туған атты құдай бақталастардың додасына салмай, жүйрік қадірін қасиеттер сендей ерлердің пешенесіне жазса, – деп мұңын шағып тұрғандай. Рысқұл оның апайтөс омырауын, арыстан бөксе сауырын сипағанда жылқының денесі тұнығына тас лақтырған айдын судай дірдір етті.

Рысқұл енді еміренуді, еркелетуді қойып, жалма-жан Қызыл Жебенің қоладан құйғандай тіп-тік тұяқтарына киіз байпақ кигізді.

* * *

Жабайы алманың арасында қалған Шолақ Шабдарға жеткен соң, Рысқұл ноқталы Қызыл Жебені жетекке алып жеделдете желе жортып, Солдат сайдағы болыстың ауылына тіке тартты. Алдында көлбеңдеп, түлеген түйенің мойнында қалған өлі жүндей болып көрінген жабайы алма ағаштары бар қырқалар бей уайым мүлгіп жатты. Аспандағы ай мен жұлдыздар төбеден төніп, бәрін көріп, бәрін байқап тұрған сияқты. Рысқұлға кінәлай қарайтын да тәрізді. Рысқұл білмейтін алдағы сұмдықты ай мен жұлдыздар сезіп, секем алып: – Әттеген-ай, бекер болды-ау, – деп үндері жоқ тек іштен тынып қалғандай.

Талғардың мұз дулыға киген жеті шыңы қабағына қырау қатқан батырлардай сұсты.

Айнала төңіректің жауығуынан Рысқұл жабыққан. «Осым не далбаса?» – деп налыған. Жүйрікті қолға түсіру әу баста қызық та сияқты еді. Қиын әрекеттің өз қызығы, желігі бар. Соған қол жеткен соң, ақыл кіріп, желік қайтып, көңілдің құлазыған кезі еді бұл.

Бір сәтке ол Тұқымбайға жаны ашығандай да болды. Ана жолғы аста Қызыл Жебені беріп, көкпар қызығының дәмін татқызып, көңілін бір көтерді. Саймасайдың қаһарын қайтарып, араша түсті. Тіпті өз ауылынан қоныс беріп, қамқоршы да болмақ ниет танытты.

Сол жақсылығына жауап ретінде айтқан рақметі мынау. Домаланған шақ-шақшал енді сақалын жұлып, жер сабалап қалатын болды.

Рысқұлды артынша басқа бір ой жеңді. «Бұлардың қайырымдысын көргенім жоқ. Бай біткеннің бәрі бір топырақтан домбаздалған. Мүсіркеген болады да, алдына сүйек тастап, алдаусыратып, мойныға қарғы бау тағып, табанына салып алады. Өмірі құтылмас қақпанға қаласың. Тұқымбай судан таза, сүттен ақ болса, Керім кедейдің құдасынан Қызыл Жебені шырылдатып тартып алар ма еді? Түптеп келгенде Қызыл Жебе Тұқымбайдікі де емес қой. Оныкі де зорлық, болыстікі де зорлық. Біз пақырға күнкөріс керек. Менде жазық жоқ».

Осыны ойлап, Рысқұл Шолақты тебініп қалды. Қызыл Жебе ойнақтай жөнелді.

* * *

Болыс та тағат таппай, ұйықтай алмай ояу жатқан. Үй сыртындағы дүбірді құлағы шалып қалғанда-ақ төсектен атып тұрып, ақ жейде-дамбалшаң, үстіне жұмсақ түйе жүн шекпенді желбегей жамыла салып, аяғына кебісін іле-міле сыртқа шықты.

– Ой, көк бөрім! – деп ат үстіндегі Рысқұлға қос қолын бірдей ұсынды. – Сен алмайтын жау бар ма! Сеніп ем-ау өзіңе. Басқа жан баласынын қолынан келмейтін ерлік істедің. Әй, көкжалым! Аттан түс.

– Қажып қалдым, мырза. Мен қайтайын. Бала-шаға да елегізіп жатқан шығар, – Рысқұл енді аялдауға зауқы соқпай.

– Ой, ерім, жас қатынның жанына жетуге асығасың, ә?! Сабыр ет, әлі шаруа бар. Аттан түс.

– Шаруа бітпеді ме, мырза. Болары – болды ғой. Ендігісі өз қолыңда. Әйтеуір, екі таудың арасында шыбын өліп жүрмесін. Менің алғанымды білдіре көрме, мырза, уәдеге құдай куә.

– Бұрын мұндай жалтақ емес едің, сен де жасыын дегенсің-ау, батыр. Бұл Тұқымбай итке істеген қорлықтың бісмілласы ғана. Енді оны мүлде шоңқиту керек.

– Енді не қалды, мырза? Аларыңды алған жоқсың ба? Қызыл Жебе қолында. Бірақ қайтіп сіңірер екенсің бойыңа. Жай қыл-құйрықтың

бірі емес. Атышулы ғой.

– Сол себепті де бұл мақұлықтың көзін жою керек. Көзге сүйел болып біткен дию неме Тұқымбайға да жоқ, маған да жоқ. Куғыншы келіп қалуы әжеп емес. Тез аттан түс, батыр. Тез бауыздап жібер, жылқы бейнелі жынның баласын! – деп болыс Шолақ Шабдардың тізгінін ұстады.

Рысқұл тізгінді тартып қалды. Шолақтың басы кегжең етті. Қызыл Жебе оскырынып, құлағын тікшитті. Болыс жалма-жан Қызыл Жебенің ноқтасынан шап беріп ұстап алды.

– Адам баласының аузынан шығатын сөз емес қой мынауың, болыс. Ұйқысырап айтқаның болар. Жылқының төресін дені дұрыс кісі союға көзі қия ма?! Одан да мені сой, қан тілесей! Не деп тұрсын өзің?!

Рысқұл сенерін де, сенбесін де білмей дағдарып қалды. Дүниеге асыл сирек келер. Мына өңкиіп тұрған таудың бәрі тас. Алтыны бар болса – түйір ғана шығар. Қызыл Жебедей асыл енді бұл елдің маңдайына біте ме, жоқ па – белгісіз. Қызғаныш пен күншілдік деген ит адамды ақылынан адастырады. Қызғаныш пен күншілдіктің өзі арам пиғылдан туады. Адал адам ешкімнің бағын күндемейді. Бақталастардың басындағы ми уға айналады. Улы мидан түбінде ұрыс шығады.

– Мақаш! – деп ақырып қалды болыс.

Көрші қараша үйден:

– А! а! – деп аптыққан, барқыранқыраған үн шықты. Болыстың қайта шақыруын күтпей-ақ, Мақаштың үйінің есігі желп ете қалды. Көзін дәу жұдырығымен уқалай жеткен Мақаш Рысқұлға сәлемдескен жоқ. Сірә, киімімен жатқан.

Рысқұлдың көзі енді жетті. Бір сұмдықтың болары хақ.

– Айналайын ағатай, әруақ-құдайдан, Қамбар атадан қорықсайшы. Кісі баласы қолы бармас қылмыс қой мынау! – деп Рысқұл жалынып та көрді.

Болыстың қысық көздері айға шағылысып, ұстараның жүзінде жарқ етіп, ызғар шашты.

– Оттама, – деді Рысқұлға, – Ақылыңды басыңа шайнап жақ. Одан да мына Мақашқа көмектес. Тез! Тез! Таң атып қалады.

– Онда мен бұл масқаранды айдай әлемге жаямын. Бұл мен төзетін іс емес! – Рысқұл атының үстіне ширағырақ отырып, Қызыл Жебенің ноқтасына қол соза берді. Бірақ Мақаш қолын қағып жіберді.

– Жаярсың, сорлы! Жайып көр! Тісіңнен шығарып көр, аяғыңды аспаннан келтірейін. Тұқымбайдың жүйрігін ұрлап әкелген мен бе, сен бе? Осыған да миың жетпеді ме, өлер жерін білмеген ақымақ!

Мына сөз Рысқұлдың қос өкпесін бірден тесіп өткен оқтан да жаман болды. Ашуланшақ, тар шеке Мақаш та дүңк етіп:

– Шешенді... Қаңғыбас, болысекеме қарсы келетін сен кім едің, – деп Қызыл Жебенің мойнына қыл арқан салып үйдің сыртындағы топ шырғанақтың ішіне қарай жетектей жөнелді.

Рысқұл уақытты өткізіп алғанына өкінді. Әлгіде жүйріктің ноқтасын сыпыра салып, қамшымен осып-осып жібергенде, жануар құтылып кететін еді.

– Уа! Саймасай, қайт райыңнан. Бүкіл тұқым-тұяғыңа кететін қатал қарғысқа қаласың. Жылқының сұлтанын сойғанша, мына менің қаныма той, – деп Рысқұл атынан аунап түсіп болыстың аяғына жығыларман болды. Дабыр-дүбірге қойшы қарауылдар да, қоржық сары Таубай да келіп қалды. Өз адамдары көбейгенінен дес алған болыс Рысқұлды иығынан теуіп жіберді. Рысқұл орнына тұра беріп, болыстың бетіне тіктеп қарап еді, бетінен оты лапылдап тұрғандай екен. Мейірімнен ноқаттай белгі жоқ. Кеудесі кеуек, көр сияқты көрінді. Сірә, жүрек жоқ болар.

– Шаманды біл, Рысқұл! Өзіңді түрмеде шірітіп, қалған Шілмембеттің шаңын шығарып, күлін суырып, тентіретіп жіберемін. Тілінді тістеп, тісіңнің арасынан шығарма, білдің бе? – Шақар болыстың шоқша сақалы секеңдеп кетті. Енді бұған қайырым жоқ.

«Күніне тоқсан тоғыз бәле көрсең, сонда да күдер үзбе бір Аллалап», – деген өленді Рысқұл құранның аятындай айтып жүрер. Мына болыстан күдерін әлі де үзбей, ақырғы амалын айтты:

– Болыс-еке, бауыздатпа. Мен осы атты саған өлтірмей-ақ сіңіріп берейін. Мына таудың ішінде жан баласы баспаған жайлар бар. Қызыл

Жебені сонда сақтайын. Тіпті оған көнбесең қырғыз асырып жіберейін, тіпті Қоқан асырып жіберейін. Әйтеуір, Тұқымбай таппаса болды ғой саған. Көн мырза. Құлақ ас.

Болыс сәл безірейіп тұрды да:

– Жоқ! – деп басын қатты шайқағанда сақалы селтең ете қалды. – Бұл жыннан жаралған жүйріктің даңқы жердің түбінен де жетеді. Мұны тірідей жасырып болмайды. Тек көзін жойып жіберу ғана – жалғыз жол. Әй, неғып тұрсыңдар, ербиіп, албастыға ұқсап. Бар, Мақашқа көмектес. Жылдам жайлаңдар! – Болыстың шабармандары зыта жөнелді.

Рысқұлдың атына ыршып мінгенінен сескенген болыс:

– Әй, әзір болыңдар! – деп айқайлады.

Рысқұл Шолақты тебініп қалып, шырғанақ арасындағы алаңқайға атырылып жетіп, Қызыл Жебені сауырынан қамшымен тартып-тартып жіберіп еді, жануар ышқынып, аспанға бір-ақ шапшыды. Бірақ Мақаштың қолындағы қыл шылбыр кеңірдегін қырылдатып қысты да, жерге гүрс етіп қайта түсті. Рысқұл шылбырға жармаса бергенде, оң иығы опырылып түскендей, тұла бойы болбырап, әл-дәрмені кетіп, ат үстінен аунап құлап бара жатты.

Боржық Таубай анадай жерде жатқан бақанмен бастан көздеп ұрғаны иығына тиіп, мертікті. Талай сойқан соғыстарда бес-алты адамның сілтеген сойылдарын бойына дарытпай сап-сау шығатын Рысқұл қапыда құлады.

– Байлап тастаңдар иттің баласын! – деді асығып жеткен болыс шабармандарына. Қазақта не көп, арқан көп, әп-сәтте Рысқұлдың аяқ-қолы сіресіп қыл арқанмен байланды да қалды. Бақан тиген иығы астында қалған екен, қақсап қоя берді, шекесіне шырғанақтың сояудай тікені қадалып, сүйегін тесіп, миына сұғылардай бірте-бірте сүңгіп бара жатты.

Обадай дәу Мақаш байлаулы жатқан адамды ақиланып тұрып теуіп кеп қалды. Болыс жекіріп:

– Тиме, жетті енді, – деді. – Бұл ит осы күйінде түрмеден бір-ақ шығады, құдай қаласа. Ал, атты құлатыңдар. Тез бауыздап жіберіңдер де, терісін өртеп, егін мына Шілмембеттің үйінің артындағы сайға апарып тығып тастаңдар, Бесағаштағы үйі ше. Онан арғысын өзім білемін.

Бол, жылдам. Қызыл Жебені аяқтарынан арқанмен шалып, төрт адам бірден тартқан кезде есіл тұлпар жерге аспан құлағандай, аспандағы Ай құлағандай гүрс ете қалды.

Қанша дүлей болса да, қанша құлақкесті құл болса да Мақаштың кеуек кеудесінен бір аяныш оты жылт етіп, Қызыл Жебені бауыздарға келгенде қолы қалтырап:

– Апыр-ай, шыннан қиямыз ба? – деп жан-жағына қарады.

Қайдан келгені белгісіз, болыстың Қалдыбегі ербиіп шырғанақ арасынан шыға келді де, қотансып, аңғал күліп:

– Өлә, Қызыл Жебені сойғалы жатыр, – деп қолын шапалақтадады.

Ұрысса, баласының елірмесі ұстап қалатынын білетін болыс:

– Қалдаш, айналайын, бара ғой, үйге бара ғой, – деп алдап-сулап ауыш ұлын шығарып салды.

– Ешкімге айтпа, білдің бе, Қалдаш. Бұл Қызыл Жебе емес, бордақыланған ақсақ торы ат қой өзіміздің. Ертең үйге қаладан үлкен кісілер келеді, соған ертелеп дайындалып жатқанымыз ғой, – жол-жөнекей баласын басынан сипап.

– Иә, көке десе, ол Қызыл Жебе ғой, – деп соқталдай болса да, бала қалпында қалған неме шынын айтып келеді.

– Қой, оттама, қайдағы Қызыл Жебе!

Есі шығып, еңсесі басылып отырған Мақашқа болыс қайта келіп:

– Ей, шірік, энеукүні көкпарда сені масқара етіп кеткен осы емес пе еді? Неменеге емешегің елжірей қалды? Бол! – деді.

Саймасай бұлай болар деп ойламаған. Ойда жоқта бетіне шапшыған қанды абайсызда алақанымен сыпырып қалып еді, қолы на қарақошқыл жылымық жылбысқы жабысып, баттасып шыға келді. Айға шағылысқан алақаннан түрлі-түрлі сәулелер жылтырап, жымындасқандай болды.

Саймасай қатты сескеніп, тұла бойы дір ете қалды. Бұл кезде есін жиған Рысқұл қиғаштап жатып, мына зауалдай сұм жағдайды көріп:

– Ә, болыс, қан шеңгелдеп қалдың ба? Тұра тұр, бұл зілдей салмақты, ауыр қан. Текке кетпес, – деді.

Қаталдық пен осалдық қатар жүреді. Өзінің қаталдығын ар алдында ақтауға осаладам өте шебер. Саймасай мына сұмдықтан ақталудың, өзіне күнә жолатпаудың себебі деп Қызыл Жебенің осы ауылдан шыққанын желеу қылады. Тұқымбайға талай сөз салғанын, болыс басымен тілегі орындалмай сағы сынғанын бетке тұтады. Әлгіде сескеніп, апырай, бұл қалай? – деп қалса да, қайтадан қарғыс қайратына мініп алып, қатайып кетті. Қолын қалың теңге жапыраққа сүрте салып, жалшыларының біріне:

– Әй, су әкел, көргенсіз, – деп зекіді.

Қанды қолды, бетіне баттасып, кеберси қатып үлгірген қарақошқыл дақты су тазартқан. Бірақ бір былғаныш сезімді көңілінен тазарта алмады. Қанша қасамдап жуса да әлгі бәле беті-қолында әлі жұғып тұрғандай әзірейіл әсерден арылу жоқ. Түптің түбінде ібілістей күнәні су тазарта алмақ емес. Дүниеде оттан таза нәрсе жоқ. Қылмысқа қылқынған пенденің күнәсін от қана тазарта алар. Сират көпірінен құлап, тозақ отында шыжғырылса ғана арамдықтан арылар. Соның өзінде отқа күйген бет пен алақанда мәңгілік қарғыс таңбасындай болып қарақошқыл дақ қалмаса...

Жылқы баласының сұлтаны – Қызыл Жебенің терісі сыпырылып, түңгі салқынмен буы бұрқыраған еті жайрап қалды. Етінен жылт еткен май көрінбеді. Кілең қара кесек, тарамыстау қызылды байқаған болыстың басына тағы бір сұмдық ой сап ете түсті. Бұл ойдан ол тіпті бүкіл уайым, сезіктену сияқты сезімдерден құлантаза жазылып, жадырап шыға келді.

Осы бір қаһар қысқан айлы түннен бір күн бұрын Софийск станциясының (Талғар қаласы) бір мұжығы болысқа арыз айта келіп еді. Көлікке жегіп жүретін бір аты ұрланыпты. Соны табуға көмектесіңіз, мырза, – дейді. Болыс орыстың мұжығын:

– Оттама, бізде сенің көтерем атынды ұрлайтын ешкім жоқ. Қазақ жылқы алса, ісіне татитындай етіп молынан алады және алыстан алады. Ауылдасына тимейді, – деп шығарып салған.

Шабармандар жан-жаққа шашырады. Болыс боржық Таубайды приставқа жіберді. Бір жігітін Талғардағы аты жоғалған мұжыққа жұмсады. Мақаш пен тағы бір нөкері Қызыл Жебенің етін Рысқұл үйінің артындағы сайға апарып, жалбызбен көміп тастауға кетті. Рысқұл қол-аяғы байлаулы тұтқында жатыр.

Есебі есеп-ақ. Пристав пен мұжықты Рысқұлдың «ұрлығының» үстінен түсіреді. Пристав байлаулы тұтқынды Алматыға айдап жөнеледі. Қызыл Жебе жоғалды деп Тұқымбай ауылы дүрлігіп жатқанда мұжықтың атының дабырасымен Саймасай ауылы Қызыл Жебенің сезігінен сақтанбақ.

Есебі есеп-ақ. Тұқымбай бісмілла деп Саймасайдан сезіктенеді. Салып ұрып болысқа жетеді. Осылай да осылай, болысеке. Алдырған албырт – анасының қойнын ашады. Бұл сенің адамдарыңнан келген тажал, Рысқұл деген баукеспең бар. Оның қолыңнан бәрі келеді. Жүйрігімді соған алдырдың. Тауып бер, дейді.

Болыс айтады:

– Есің дұрыс па, байғұс. Рысқұл түрмеде жатыр. Абақтыдағы адам қайдан сенің атыңды ұрлайды. О байғұс бұл күнде тышқан аулайтын болған. Бір орыстың көтерем лақсасын аламын деп азабын тартып жатыр, – дейді.

Тұқымбай:

– Апыр-ай, сонда қалай? Әнеукүнгі аста сонау Қарақолдың қыздары қатты сұқтанып еді. Солардан болды ма бұл сұмдық? Әй, сырттан ала алмайды-ау. Сыр білетін біреу бар, біреу бар, – деп қамшысын таянып жұдырығымен жер тоқпақтайды. Саймасай:

– Е, сыр білетін ауылыңда. Өзіңнен көр, – деп кергиді. Саймасай есебі есеп-ақ.

* * * *

Тау-Шілмембеттің үркердей ғана аз ауылына бұлтсыз күні күн күркіреп, найзағай шартылдап, жай түскендей болды да қалды. Бұрын да айлы түндегі арық қояндай қорқақтап, дуайпат өгей шешенің қолыма қараған жетім баладай жаутаңдауық болған.

Сәлік-Сарының ендігі күні мүлде мүшкіл.

Еркек кіндік Ахат қарттың үйіне жиналған.

– Ау, ағайын, бізге қай құдайдың қарғысы тиді бұл? Не өз туған жерімізге сыймаймыз, не кісі еліне сыймаймыз. Не жаздық бұл қу құдайға? Ортамыздағы бір бүлікке бола бәріміз қырыламыз ба? Айтсаңдаршы, бір бәтуаға келейік те, – деп дегбірсіз Омар алалы көзі ақшиып, аптығын баса алмай екіленді.

– Өзің не айтасың? – Ахат жалбыраған қастан көзі көрінбей төмен қарап отыр.

– Мен айтсам – турасын айтам. Қашанғы тілімді шуда жіппен байлап қоям. Бәленің бәрі Рысқұлдан. Бізді бүлдірген Рысқұл деп ұлықтарға айтайық та, Дауылбайдан жаздық-жаңылдық деп кешірім сұрап, туған топыраққа қайтайық.

– Әй, шірік томар, о бастан-ақ осал едің. Оңбаған істің бәрі осалдан шығады, – деп Шыныбек шарт сынды.

– О, маңқа ит, мен осал болғанда, сен пысық болып не бітірдің? – деп Омар одыраңдады.

– Жә, болды! – деп жекіді Ахат. – Енді өзімізбен өзіміз ырылдасқанымыз жетпеп еді. Тек, түге. Одан да анау абақтыда жатқан арысымызды қалай құтқарамыз, соны айтыңдар. Соған жиналып отырған жоқпыз ба? Қорған, сен не дейсің?

– Мен Рысқұлдың жемтік жемейтінін білемін. Орыстың атын ол алған жоқ. Мұның түбі шикі, – самайына, мұртына ақ кіре бастаса да қызыл шырайлы сұлу жүзінен әлі де сол сонау сәбиліктің бейкүнә шырайы таймаған Қорған.

– Үсіп не айтады? – деді Ахат басын салбыратып омырауына салған қалпы.

Үсіптің аппақ құдай басы қалтаңдады. Қолының да дегбірі кетті. Ызғырық жел маза бермеген күзгі жапырақтай тынымсыз қалтырайды.

– Біздің бас не көрмеген бас, қайда қурап қаларын бір құдай өзі

біледі. Туған бауыр – арыстандай азаматымызды жалғыз тастап, елге қайтқанда не береке табамыз.

– Әне, бұл елге бір жөн айтсаң, жүндей түтіліп, жүдеп кетеді, – деп Омар тағы алқына бастады. – Үйірінен лаққан саяқ оңбайды. Туған елден кетіп тентірегелі міне, жиырма бес жыл болды. Талғарда туған балаларымыздың сақал-мұрты шықты. Құдай-ау, ата-бабамыздың жұртына жуи алмай, жынды көбелек құсап, бұл Саймасайдың ит арқасындай бір тілім жерінен жылжи алмай қашанғы қорлық көреміз? Көбіміздің төрімізден көріміз жуық. Жат жерде сүйегіміз шірісе, елдегі әруақ азаланбай ма? Бүкіл Сәлік, Шілмембет, Шымырдың сүйегіне таңба түспей ме? Не деген сұмдық бұл! Елге барып: «Жаңылдық, жаздық» десек, е, «адасқанның айыбы жоқ, қайтып үйірін тапқан соң», – демей ме? Қарақойынға қайта барып, бір тоқымдай жерге егін салып, түскен тарының талқанына қақалып өлсем–арманым жоқ. Басқаң не қылсаң–о қыл, мен өзім көшуге бел байладым. Тәуекел!

Омар демігіп барып әрең тоқтады.

Мүлгіп отырған қарт жай ғана оң қолын көтерді. Мүлгіп емес-ау, ежелгі ескі моладай мүжіліп отыр.

– Шырағым, Омар, сен қазір үні бөтен, өзгеше бір сөз айтып кеттің. – Дауысы сүзектен тұрған адамдай әлсіз. – Адамның басы – алланың добы, қай сайда қаларын болжап білген ешкім жоқ. Дәм-тұз тартса, алла жазса, әруақ қолдаса – елге де барармыз. Бірақ сондағы ел: «Рысқұлды құрбандыққа шалып, Дауылбайдың көңілін тауып, ақыры жағынып, жалбарынып қайттыңдар ма?» – демей ме? Бәріміздің көкірегімізде мәңгі-бақи лағнет күдігі қалмай ма? Еті тірі ер ғой, Рысқұл осыдан аман-есен босанып шыққанда «Тіпәй!» – деп бәрімізге түкірмей ме? Және оның осы жолы кінәлі екеніне менің күмәнім қатты. Мұнда бір найза бойламас бір сұмдық сыр жатыр, мен білсем. Күні кеше біздің ауылға болыс неге келді? Рысқұлмен неге жеке сөйлесті? Арандатып, әдейі ор қазып, соған омақата құлатқан жоқ па? Мұның сұрқиялығы Дауылбайдан да асып тұр, мен білсем. Әуелі істің ақ-қарасын ажыраталық, содан соң ұлығына дейін арызданып, алдына баралық. Тым болмаса, артынан бір іздеп бармасақ, адам болғанымыз ағайын-туған болғанымыз кәне?

– Ұлық бізді күтіп, емешегі елжіреп отыр, иә, – деп Омар күңк етті. Бұрынғыдай айырламайды. Жүні жығылып, жуасыған. Бірақ қушық шекесі тырысып, тыржиған қалпы қалды. – Ұлыққа не деп, не бетімізбен барамыз? Ойламайсыңдар ма, былай ақылға салып? Орыстың атының еті біздің ауылда табылғаны рас па? Рас. Рысқұл болмаса, осы отырғандардың біреуіміз.

– Оттама! – деді Шыныбек шыдай алмай. – Рысқұл кедей орыстың лақса жылқысын ұрламайды. Мұнда бір бәле бар. Ахаң дұрыс айтты: болыс неге келді? Рысқұлмен неге жеке сөйлесті. Мен білсем, құдай біледі, болыс оны баяғыдағыдай тағы да бір қатерге басын тікті. Рысқұл көнбеді. Соған істеп отырған қысастығы бұл.

Ахаттың басы кеудесіне салбырай түсті. Кеше кешке Рысқұлдың атқа мініп, бейуақыт суыт жүріп кеткенін өзі ғана байқаған. Ол кетіс тегін емес. Бірақ орыстың атын алуда не мақсат? Не де болса, өзімен тілдесу керек. Алматы барып, өзімен жолығуға рұқсат алу керек. Ол осы ойын мына отырған інілеріне айтпақ болып, басын көтере бергенде, есіктің алдынан балалардың айқай-шуы шықты.

Байбаламдап жүрген Молдабектің Оразбағы екен. Астында шыбық аты бар. Шаңдатып шапқылап, Тұрарды ұстамақ болып екіленіп жүр. Жанында бір топ бала және бар.

– Ұста, Қызыл Жебені ұста! – деп айқайлайды.

– Қызыл Жебені соямыз! Қайыр бері, алдынан шық! Соямыз Қызыл Жебені!

Үйдегілер елең етсе де: «е, бала-шаға ғой» дегендей, қайтадан Ахаттың аузына қарап еді, қарт ләм деместен, есіктен көз алмастан, жалбыр қасы түксиіңкіреп, түрі бұзылыңқырап қалған екен.

– Тұқымбайдың Қызыл Жебесі сойылған. Сен де Қызыл Жебесің. Сені де соямыз, – деп Оразбақ Тұрарды астына бүктеп алыпты.

– Тек-эй, жүгірмек, жағың қарысқыр! – деп босаға жақта отырған Молдабек есіктен басын шығарып баласына айқайлады.

– Шақыршы бері Оразбақты, – Ахат Молдабекке. – Шақыра ғой.

Молдабек еңтігіп, таңқы танауы желпілдеп тұрған Оразбақты білегінен қатты ұстап, үйге алып келді.

– Ассалаумалайкөм! – деп дауысын қатты шығарды Оразбақ, үлкендерге сәлемдесу керек деп үйреткен тәртіпті ұмытпай.

– О, айналайын, таудай жігіт бол. Өстіп сәлемдесіп жүр ылғи, – деп

Ахат баланың көңілін көтеріп қойды. Оразбақ таңқы танауын таңқ еткізіп тартып қалды. Әкесі жеңінен сілкіді.

– Оразбақ, Қызыл Жебені соямызың қалай? Қайдан естідің бұл сөзді? – деп сұрады Ахат абайлап.

– Иә, анау болыстың Қалдыбек деген баласы айтты ғой, бағана біз Солдатсай жаққа бұлдірген тере барғанда. Біз Қызыл Жебені түнде сойып алдық деді. Өтірік десеңіз, өзінен сұраңыз. Тұрар болса: «Мен Қызыл Жебемін, Қызыл Жебемін», – деп мақтанады ылғи. Мақтаншақ өзі. Е, Қызыл Жебе болсаң соямыз дегенім рас. Ойнап әншейін. Әйтпесе, шындап соймаймыз ғой.

Үлкендер үрпиісіп бір-біріне қарады.

– Оразбақ, айналайын, болыстың ол баласы байғұс есі ауысқандау ғой. Жәй сандырақтап жүр де. Сен енді Қызыл Жебені соямыз деп айқайлаушы болма. Мақұл ма, айналайын?

– Мақұл, ата, айтпаймын. Тұрарды да қуаламаймын. Ол өзі де жылап жүр. Көкесін абақтыға қамап тастапты ғой, – деп саңқылдады бейуайым Оразбақ.

– Бара ғой, айналайын. Тұрарға тимендер, – деді Ахат ауыр күрсініп.

Үлкендер ұрса ма деп қорқыңқырап келген бала, бұлайша оңай құтылғанына қуанып, үйден ата кеп жөнелді.

Отырғандар қатты ойда қалды. «Қызыл Жебе ұрланыпты» деген хабар бұларға да жеткен. Ал енді, жылқының төресі сойылыпты деген сұмдық суық сөз рас па, сандырақ па? Бұрынғы салмақ, аз болғандай, иыққа тағы бір зіл қара тас құлады. Омыраулап, одыраңдап отыратын Омардың өзі еңсесі түсіп кетті. Саймасайдың сарсаңына Тұқымбайдың тозағы қосылмаса несі, – деген соқыр уайым миларын шағып, шекелерін солқылдатып отырған тәрізді.

Енді бұлар Рысқұл орыстың жылқысын алды деген жалаға да тоба қылғандай. Ал егер Қызыл Жебенің бәлесі жұқса қайтеміз деген уайым үрейге ұласып бара жатқандай.

– Иә, жаратқан алла, жар бола гөр! – Ахат қисық есіктен қиғаш көрінген далаға жасаураған қызыл жиек көзін қадап. Далада жарығы

ырсиған келі мен сынып қалған жартыкеш келсап жатыр екен. – Қарасу ішсек те, қайғысыз қыл, жаратқан. – Ахат қолымен жер тіреп орнынан көтеріле берді. Мәжіліс жабылды.

* * *

Сұрай-сұрай Меккені де табады дейді. Сол айтпақшы, Ахат пен Молдабек сұрай-сұрай Алматының абақтысын да тапты. Басқаны білмесе де жұрт түрмені біледі екен. Әуелі Ахат пен Молдабек базарға барды. Ал базар не сұрасаң да табылатын жер.

Тұрардың қаланы, базарды тұңғыш көруі еді. Молдабектің артына мінгескен бала жалтақтап жан-жағына қарай берді. Түрме дегеннің не екенін білмейтін сәби абақты осы екен деп қалың жұрттың арасынан өзінің көкесін іздейді.

Тау-тау болып үйіліп жатқан асқабақ, қауын-қарбыз, қап-қап бидай, арба-арба пішен, жағалай толы алма, алқоры, алмұрт, ағаш аяқ қораз кәмпит... Тәттіні көргенде бала әкесін де бір сәт ұмытып, қызыл қораз кәмпитке аңсары ауды. Молдабек тәтесіне айтайын десе батпайды. Молдабек өзі біліп, алып бермес. Артында жәрбиіп міңгесіп отырған баланың кішкентай кеудесінде не армандар жатқанынан тәтесі бейхабар. Ол үшін Тұрар әзір мұрынбоқ көп баланың бірі ғана.

Жалбырақ қас көзін жауып тұрса да әр нәрсені Ахат қарт аңғарғыш. Аттың үстінде тұрып, қойынына қолын сұғып, іш қалтасынан ескірген қоқан әмиянын алып, кәмпит сатушы дүнгенге:

– Әй, шүршіт, ана тәттіңнің он шақтысын берші, – деді.

– Е, ақсақал, мен мұсылманмын, неге шүршіт дейсіз? – сатушы дүнген кәмпиттерді қағазға орап жатып.

– Ал мұсылман болсаң, бізге жөн сілтеп жібер: Рысқұл жатқан абақты қайда? Қалай барамыз? – деді Ахат енді түсін жылытып. Оның ойынша қалада, Рысқұлды білмейтін адам жоқ сияқты және Рысқұлдың түрмеде жатқаны бүкіл әлемге әйгілі сияқты.

Көзінің алды күлкілдеген қара дүнген күннің ыстығында үстіне мақталы шапан, басына тозығы жеткен сеңсең бөрік киген жалбыр қас қартқа таңырқай қарап:

– Рысқұлыңызды қайдам, ал түрме Тәшкен көшесінде, – деп қолымен терістік тұсты нұсқап жөн сілтеп жіберді.

Базардан былай шыға бере, Ахат қоржынға қол созып, ораулы қағаздан бір қызыл қораз кәмпитті алып, Тұрарға ұсынды. Баланың Ахат атасына деген ризалық сезімі сөзден емес, көзден көрінгені сонша, қартың шыдай алмай:

– Мә, қызталақ, бәрінен сен олжалы болдың, – деп тағы бір кәмпит берді.

Түрменің биік дуалмен қоршалған дәу дарбазасының алдында бұлар сәске түстен бесін ауғанға дейін тұрсын. Қарауыл ішке кіргізбейді.

– Айда, начальникке бар. Рұқсат қағаз ал, – дейді. Начальниктің қайда екенін қайуана қазақ білмейді. Ақыры бір қияқ мұртты, жас тілмаш қазақ, мың болғыр, бастықтан тілдей рұқсат қағаз алып беріп, ішке Ахат пен Тұрар енді де, Молдабек аттарды қарауылдап сыртта қалды.

Тұрар ойлаған: «көкем мына дуал қорғанның ішінде жүрген шығар» деп. Сөйтсе, қорғанның ішінде тағы да үйлер, тағы да мылтық асынған қарауылдар бар екен. Жағалап жүріп, бір үйдің есігінің алдына тоқтады-ау. Есіктің алдында тағы қарауыл. Жақындатпайды. Рысқұлды бері шығармады. Қарауыл тек темірмен қаптаған есіктің алақандай тесігінің қақпағын көтеріп:

– Жылқыайдаров! Бері жақында, саған кісілер келіп тұр, – деді.

Тесіктен Рысқұлдың бір көзі ғана сығалады. Кірпік қақпайтын суық көз жалт еткенде Тұрар шыдай алмай:

– Көке! – деп айқайлап жіберді. Суық көз жылыын деді. Күлімсірегендей болды.

– Көке! – Мен ғой, Тұрармын ғой. Ахат атам келді. Молдабек тәтем сыртта қалды, – деп шырылдады бала. – Көке, мә, – деп Тұрар алақанына жабысып қалған кәмпитті тесіктен сұға бергенде бұлардан көз жазбай тұрған қарауыл:

– Нельзя! – деп зекіп тастады. Баланың қолындағы қызыл қораз кәмпит екенін көрген соң:

– Ладно, – деп рақым танытты.

– Өзің жей ғой, Тұрар, – әке үні үздік-үздік шығып. Беу, шіркін перзент-ай, өзінің өзегіңнен шыққан қайран бала! – деп Ахат елжіреді. Өз баласы жоқ екені есіне түсіп қамығып та қалды. – Ой, ақымақ, көкең тәтті жеуші ме еді. Міне, ауқат алып келдік қой оған ауылдан, – деп қоржынды көрсетті. Қоржындағы құрт, май, пісірген ет сияқты тағамдарды қотарып қарауылға берді. Ел деп келген сәлем-сауқатты тұтқынға қарауыл тапсырады. Тәртіп солай. Тамақтың арасында пышақ, егеу жасырып салып жіберген жоқ па деп тексереді.

Ахат арық қолын көлегейлеп, тесікке үңіліп:

– Уа, Рысқұл, қайдасың, қарағым? Дені-қарның сау ма? Тамақтан тарыққан жоқсың ба? – деп құлағының мүкісі бар адамның әдетімен тіл қатты.

– Аз үй Шілмембет шілдің боғындай тоздық қой. Қалған-құтқан жалғыз-жарым малды старшын түтін салыққа деп сыпырып әкетті. Қыс болса жақын. Не істейміз, нендей әрекет қыламыз? Сен қашан босанып шығасың, шырағым?

Ар жақтан Рысқұл айқайлап тұр. Ахат оның бір сөзін естіп, бір сөзін естімейді.

– Метрейге хат жазыңдар, – деді Рысқұл дауыстап. – Рысқұл жазықсыз түрмеде отыр дендер.

– А? А? – дейді Ахат түсінбей. – Ол қай Метрей? Қайдағы Метрей?

– Былтыр мені ілестіріп, Талғардың басына шыққан ұлық орыс ше? Ұмытып қалдың ба? Петерборда тұрады. Хатты қайда жазу керек екенін айтып маған бір қағаз беріп еді, – деп тесіктен шиыршықталған қағаз ұсынды. – Қалтамда жүріп тозып қалыпты. Жазуы өшпеген сияқты. Хат жазыңдар. Ол өзгелердей емес, қайырымды орыс. Біздің оязға бір ауыз хат жолдаса, мені босатады, құдай біледі.

– Қайдам, қарағым, болыстың тілмашы болмаса, біздің тұқымда Петерборға хат жазатын кім бар? Тілмашқа жалынып көрерміз. Омар туысқаның елге көшеміз деп күнде лаң шығарады. Кәйтеміз? Көшпесек, болыс қырына бізді қатты алды. Өзің кеткелі, ауылдың үстінен күнде ат ойнақтатады. Қартайған ағаңның түрі мынау. Менде бүгінде ақыл-ес қалмады. Елге жетіп, ата-бабаның қонысында сүйегім қалса – екі

дүниеде арманым болмас еді. Көшейік десек, сенің үйінді жұртта қалай жалғыз қалдырамыз? Ойым – ойран, ақылым – айран.

– Әй, бабай, болды. Все, – деп қарауыл Ахат пен Тұрарды тесіктен ығыстырып жіберді.

– Уа, Рысқұл, айтсаңшы! Не істейміз?

– Метрейге хат жазыңдар!..

Қарауыл Ахат пен Тұрарды қақпадан шығарып жіберді. Бала қақпадан шықпай тырысып тұрып, алақандай тесікке қайта-қайта қарады.

– Ну, чертенок, айда пошел, – деді қарауыл оны мылтықтың дүмімен нұқып.

– Көке! – деп шырылдады Тұрар.

Сонда ол енді бірер айдан кейін дәл осы түрмеде көкесімен бірге бір камерада айлар бойы отыраын сезген жоқ. Алда не күтіп тұрғанын бала қайдан білсін...

***

Қайтар жолда базардың тұсынан өтіп бара жатып, Ахат аттың басын тартты.

– Рысқұлдың аманатын орындайық. Әлгі Петерборына хат жазайық. Мына базардан біреу табылар, – деді Молдабекке.

Базарды жағалап жүріп, бастырмалы дүкенде мата сатып тұрған татарды көріп, Ахат:

– Шырағым, мұсылман баласы екенсің, ақыңды берейін, бізге бір хат жазып берші, – деді. Саудагер татар біраз бәлденіп тұрды да, «ақысын берейін» деген соң көнді. Қолына қағаз, қалам алған саудагерге Ахат:

– Жаз, – деді, – Петербордағы досым Метрейге. Жаздың ба? «Құрметті Метрей! Дені-қарның сау ма? Келін, бала-шаға, мал-жан

аман ба? Ақ патшаның ауылы аман ба? Патша ағзаммен ұшырасып тұрасың ба? Рысқұл тамырыңды ұмытпаған боларсың? Саған азды-көпті қызмет қылып едім. Қиналсаң, хат жаз деп едің. Көмектесем, қол ұшын берем деп едің. Міне, менің басыма күн туды. Мені Саймасай болыс жазықсыздан-жазықсыз абақтыға жаптырды. – Жаздың ба? – деп Ахат саусағымен қағазды нұқып көрсетті.

– Қазір абақтыдамын. Ауылдағы қатын-баланың халі мүшкіл. Ағайындарым да азапқа батты. Болыс күн көрсетпейді. Салық салып, тышқақ лағымызға дейін тартып алды. Құрметті Метрей! Осы мүшкіл халімізді ақ патшаға айт. Бір шаһарда тұрасыңдар ғой. Ол кісіні көріп тұратын шығарсың. Қой, Тау-Шілмембетке тиме десін болысқа. Рысқұлды түрмеден босат десін. Тау-Шілмембеттің малын қайтарып бер, десін болысқа. Құрметті Метрей тамыр! Некәлей патшаға айт: Тау-Шілмембетке Түлкібас жеріндегі Майлыкент болысына қайтуға рұқсат етсін. Майлыкент болысы Дауылбайға ұрыссын: жиырма үй Сәлік-Сарыны қудалама деп. Біздің Қарақойын мен Кемербастаудың суын ішуге рұқсат ет десін Дауылбай болысқа. Құрметті Метрей тамыр, осыны ұмытпай айт патшаға.

– Е, ақсақал, сөзді көбейтіп жібердіңіз ғой,– деп саудагер татар кегжие бастады.

– Болды өзі де. Жаз, шырағым, құдай тілеуінді бергір. – Құрметті Метрей тамыр! Хош! Алла-құдай сақтасын сені! Хат жазушы Шымыр-Шілмембет Жылқайдарұлы Рысқұл. 1904 жыл, Мизам айы».

– Адресі қайда? – саудагер татар. Ахат Рысқұл берген, іріп тұрған қағазды абайлап бүктеуін жазып, саудагердің алдына қойды.

– «Санкт-Петербург. Улица» ... деп ар жағын оқи алмай татар тоқтап қалды. Дәл бүктеуі қырқылып кеткен. Көшенің аты өшіп қалыпты. «Дмитриеву С.В.» деген жазуы көмескі көрінеді. Саудагер татар басын көп қатырып тұрмай, адресіті шала-пұла жазып, хатты Ахаттың қолына берді. – Анау көшенің арғы бетінде пошта бар. Соған апарып өткізіңіз, – деді.

* * *

Рысқұл Алматының түрмесіне түскелі үш айдан асып барады. Жеке камера болатын. Жай жабайы там қыш еді. Кім біледі, барымташы, жылқы ұрысы, «жабайы киргиз» қашып қайда барар деді ме, жоқ әлде тас камералар бос болмады ма, әйтеуір Рысқұлды анайылау мал қора құралпы бір үйге әкеліп тыққан. Оның да жалғыз терезесі темір

болатын. Есігі берік.

Шілде шығып, қыркүйек кіріп, шөптің буыны қатып қалған кез. Рысқұлды бір мезгіл қораға тыныстауға шығарады. Екі мезгіл дәретханаға алып барады. Түрме мен қораның түкпірінде тұрған дәретхана үйшігіне дейін жүз метр шамалы. Соған барар жолдың бойында сыртқы дуалды қуалай қаулап өскен қарасора бар. Кезінде орып тастауға ешкім құнттамаған қарасора сорлы жоңышқа емес, не отын болып жарытпас, содан шаң қауып, гүлі түсіп қурап, құдай қарғап қауқиып тұрғаны.

Рысқұл желкесінен мылтық кезеген айдауылмен ары-бері өткенде, неге екенін өзі де түсінбей, сол қауға қарай ықтай береді. Өмір бойы далада, тау-тастың, табиғаттың жөргегінде өскеннен бе, әйтеуір әлгі солған қарасора, өзгенің назарын аудармаса да, бұған бір түрлі ыстық көрінеді. Мүмкін, қарасора оған өзінің қырық құрақ құрым киіз үйін еске салған шығар. Қашып арасына кіріп кетсе таптырмайтын Ақсу-Жабағылының қара орманын елестете ме екен.

Әттең, Ақсу-Жабағылының тасына табаны бір тисе, мұз жастанып, қар төсенген арқарлармен ауылдас болып, мына қысастығы қыруар, құлық-сұмдығы, кесір-кесапаты күллі әлемнің күлін суырар сұмдық дүниесін талақ етіп тастап кетер еді.

Жоқ, одан бұрын ол Саймасай мырзаға барып сәлемдесер. Өйтпесе, өмір бойы өтелмес, жоқ, екі дүниеде де кешірілмес қарыз мойнын қыл арқандай қылқындырар. Өз басының жәбір көргендігі үшін ғана емес. Бой-бой! Әсте олай емес. Әділет деген атаңа нәлеттің қасқыр талап кеткен иттей қаңсылап қалғаны үшін. Қылмысты Саймасайлар істейді, жазасын Рысқұлдар тартады.

– Сонда бұл қалай, мырзам? – деп бір ғана сауал беру үшін.

Мына түрмеге келіп түскен түннен бері ойынан кетпей қойған сұрақ бұл. Саймасайға барып бір сәлем беру, бір сауал қою енді бүкіл қалған ғұмырының ең кіндік мақсатына айналған. Құрым үйде қалған қатынын сағынып бара жатқан жоқ. Он жасар тірі жетім Тұрарды аяйды, әрине. Оған да қарайламас. Көп болса, маңдайынан бір иіскеп, басынан бір сипар. Содан кейін...

Қарасораға қарай береді. Арасынан тас шегіртке шықылдайды.

«Сорыңды ұрайын, – дейді Рысқұл шегірткеге. – Түрменің ауласына

сені біреу әкеп қамаған жоқ қой. Неге кетпейсің құдайдың даласына».

Тас шегірткеге, шекшекке ұрсып қойып Рысқұл ауыздығын сыңар езулеген қарашыл жылқы дайын шаң басқан құрайға қарай қиялап кете береді. Айдауыл сонысынан секем алғандай:

– Көзіңе қара, тура жүр! – деп арс ете қалды.

Рысқұл ілдәбайлап соғыла салған дәретхананың дуал жақ қабырғасын қиратып қашып кетуді де бір ойлады. Бірақ мылтығын шошайтқан қарауыл қалт қарап, кірпік қақпай тұрады.

Сонысына ыза болған тұтқын кейде айдауылдың титығына тиіп, «патшалар жаяу баратын» жерден шықпай отырып алады. Айдауыл аяғы талғанша қаққан қазықтай қозғалмай тұрады, ақыры шыдамы таусылған соң ұятты былай жиып қойып, сықырлауық есіктің саңылауынан сығалап:

– Өліп қалдың ба? Әлде шұқырға құлап кеттің бе? Шық уақыт бітті алдақашан! – деп ақырады.

– Е, алла, мұндайды көрсеткеніңе де шүкір, – дейді тұтқын айдауылдың жынын қоздыра түсіп. – Мына менен гөрі сен сорлының көрген күнінде, адам басына бермей-ақ қоятын тіршілік-ау, – деп қояды айдауылға.

Бір күні кешкі дәреттен қайтып келе жатып, қарауытқан қаудың қасынан өте бергенде, әдетінше жолдан шығыңқырап, қияс басқанда оң аяғының тұмсығы әлденеге тірелгендей болды. Еңкейіп қарамай, тек көзінің қиығын салып еді, үшкір бірдеңенің ұшы қылтиып жатыр екен. Тоқтамай, сыр бермей өтіп кетті.

Келесі күні таңертеңгі дәретке бара жатып, кешегі қылтиғанды сол аяғының тұмсығымен тағы бір түртіп өтті. Жерге кіріп жатқан темір екен. Қайтар жолда тағы бір түртіп өтті. Істік темір босаңқырап қалды.

Сәл еңкейсе қолмен суырып-ақ алатын нәрсе. Амал нешік, еңкеюге жол жоқ. Еңкеймек тұрғай, сәл бұрылсаң айдауыл секем алып қалады. Еңгезердей шомбал палуан жалт беріп, бір ұрып құлатып, құтылып кете ме деп қорқатын да шығар, әйтеуір Рысқұлдың әрбір адымы андулы.

«Батыр – бір оқтық» деген осы. Әйтпесе мына жапырағы түскен сасыр сояудай немені бір сүйкеуден қалдырмай, қашып кетер еді... Сидиған қурайдай болса да айдауылдың мылтығы бар да, амал жоқ.

Әйтеуір әлгі темірді тағы бір түртіп босатып кеткеніне де көңіл тоқ. Тіршілік болса ертең тағы күн бар, үміт алда. Тұтқынның тұтқасы – үміт. Үміт үзілген күні тұтқын – шын тұтқын. Ал Рысқұлдың бүткіл өмірі жақсылықты алдан күтумен өтулі.

Түнімен есінен сол бір істік темір кетпей қойған. Жер бетіне шығып жатқаны, шамасы, сынық сүйем құралпы. Былқылдап қалғанына қарағанда, жасырынып жатқаны және бір сынық сүйем бар шығар.

Енді камераға соны қалай алып кіру керек? – деген сұңқыл сұрақ басында шыңылдады да тұрды.

Сөйтсе, қарасораның қауында күндізгі шекшектің орнына шілде қоңыз шырылдап отыр екен. Түрменің темір торлы терезесінен анық естіліп тұр. Басындағы шыңыл мен қара сорадағы шырылдың бірі мен бірі үндесіп, қосылып айтылған әлдебір мұңлы әндей әсер туғызғаны Рысқұлды аң-таң халде қалдырды.

Шырылдап тұрған шілдеқоңыз емес, сынық сүйем істік темір сияқты. Темір екеш темір де түрме тұтқынының жанын ұғып, оның шарасыз тағдырына жаны ашығандай аян береді.

Шілдеқоңыздың жағы бір сембеді. Рысқұлға сынық темір туралы ұмытып кетпе деп ұдайы есіне салып тұруды парыз көргендей бір тынбады.

Толассыз әнге Рысқұл да байқаусызда қосылып кетіп:

– дүние бір қисық жол бұраңдаған,

Бақ тайса ерге дәулет құралмаған.

Күніне тоқсан тоғыз бәле көрсең,

Сонда да күдер үзбе бір алладан, –

деп ыңылдады.

* * *

Таңға таяу көзі ілініп кеткен екен, кенет шошып оянды. Қызыл Жебе кісінеп келіп, абақтының есігін тепкілеп тұр екен. Рысқұл өң мен түстің арасын ажырата алмай мең-зең күйде сәл аңырып отырып қалған.

«Е, жарықтық, жылқы жануардың да әруағы болғаны ма? Қамбар ата ғой әлгі. Қызыл тұлпардың қаны менің мойнымда емес еді ғой? Неге мені торып жүр? Ұрлаған мен болғанмен, ұрлатқан, қанын шашып бауыздатқан Саймасай еді ғой? Е, айналып кетейін, Қамбар ата! Менен күнә болса кеше гөр! Бірақ менің жазығым жоқ. Құдай куә. Егер көрмесе, құдайдың көзі шықсын. Қызыл тұлпарды пышаққа, қиянатқа қимай ара түсем деп нақақтан құрбан болдым, Қамбар ата!»

Рысқұл жылқының аруағына сыйынып отырғанда есіктің алдынан айдауыл өтті. Етігінің тақасынан таныды. Сонда барып әлгі түстің сырын ұққандай болды. Есікті тепкілеген Қызыл Жебе емес, әлгіндей айдауыл қара құлып қалпында ма екен деп салдыратып, тексеріп шыққан болды.

Сонда бір ой басына сап етті. Атып тұрып есікті тоқпақтай бастады. Асығыс басқан айдауыл аяғының дыбысы естілді.

– Не керек? – деп зекіп қалды айдауыл.

– Ішім бұрап әкетіп барады. Тезірек аш, мырза, – деп жалынды тұтқын.

– Өлмейсің, шыда! Әлі таң атқан жоқ, қараңғы, – деп қарауыл ары кете беріп еді, Рысқұл есікті тағы тарсылдатты.

– Мырза, шыдай алар емеспін! Бұ құрғыр таңның атып, күннің шыққанын күтіп тұратын сыпа емес қой. Іш бұзылса, мен не істейін?!

Қарауыл бұрқылдап, балағаттап жүріп, салдырлатып есікті ашты. Ашудан көзі ежірейіп кетіпті. Жейдешен, жалаңаяқ, жалаң бас Рысқұлды мылтықтың оқтығымен бір нұқып, алдына салып:

– Мені алдағың келсе – аямаймын! – деп ескертті.

Бозала таң құланиектеніп келеді екен. Қапастан кейінгі сап-салқын

уыз ауа тұтқынның қапырық өкпесін қауып, ағыл-тегіл мол демнен тұншығып қала жаздады.

«Таң таза атып кетпей, қара күңгірт бола тұрса екен», – деп тіледі Рысқұл. Шілдеқоңыз қалжыраса керек, үні семіпті. Қара сораның тұсынан өте бере, жалаң аяғымен жер сыдырып, істік темірді іздеді. Сол аяқтың бас бармағы сояудай қатты затқа тірелгенде, сипалап екі башпайдың арасына тірей қысып алып, жұлқа тартып, жүре берді. Қап-қатты суық темір табанына батты. Бұрынғыдай жылдам жүре алмай, бір аяғын сүйретіп, кібіртіктеп қалды. Оны өзінше бөтен ойға жорыған қарауыл:

– Бас аяғыңды! Қыстап бара жатса, асықпайсың ба?! – деп зірк етті.

– Ішім, – деп Рысқұл екі бүктеліп, сүйретіліп бара жатқан. Ойында:

– «Саусағымнан шығып кетпесе екен», – деп башпайларын қарыстырып қыса түсті. Қысқан сайын темірдің істігі етіне кірш етіп кіріп бара жатты.

– «Қан тамса – біліп қояды-ау» – деп қысылды тұтқын.

Ілдәбай дәретханаға дейінгі он-он бес адым жер тозақ жолынан жүз есе қиын еді.

Ерте ме, кеш пе, әйтеуір келетін бір өлім бар. О дүниеде Рысқұл тозақ отына түсе қоймас. Құдай бар болса, шын дүниенің парызын Рысқұл мына жалған дүниеде-ақ жүз есе артығымен атқарып қойғанын көріп тұрған шығар.

Аяғының саусақтарының арасы жіпсігендей, жылбысқы бірдеңе білінеді. Жылы қаннан саусақтар арасы жылпылдақ. Темір сырғып түсіп бара жатқандай сезіледі. Жан дәрменде бас бармағын бүріп, тұтқын ышқына түседі.

...Су перісінің ай десе аузы, күн десе көзі бар перизат қызы жер бетіндегі патша баласына ғашық екен. Ал су перілерінің адамдардан бір айырмашылығы аяқ орнына балықтың құйрығы болады. Адамдардың аяғындай аяғы жоқ перизат патша баласына ғашықтықтың дертінен өлер болған соң перілердің тәуібіне барып жалынады. Тәуіп кемпір дауысы барылдап қалған әзірейілдей еді. Перизаттың үні күміс қоңыраудай сыңғырлап тұратын. Перизаттың арызын тыңдап болған соң тәуіп кемпір айтады:

– Ей, сор айдаған сұлу! Жазылмайтын дертке ұшыраған екенсің. Айтқаныңнан қайтпассың. Жарайды. Мен саған адамдардың аяғындай аяқ жасап берейін. Ақысына бірақ күмістей сыңғырлаған дауысыңды аламын. Сен тілсіз, үнсіз қаласың. Бұл – бір деп қой. Мен берген дәріні ішкеннен кейін саған балық құйрығының орнына аяқ пайда болады. Бірақ әрбір адым сайын табанына қанжар қадалғандай шыбын жаныңды шырқыратып қуыртады. Өмір бойы табаныңа қанжар қадалып өтесің. Осыған көнсең – көндің. Көнбесең – өзің біл!

Не керек, небір азапқа көніп, перизат адам бейнесіне еніп, патша баласына жолығады. Патша баласы да бұған құлай ғашық болады.

– Атың кім? – деп сұрайды патша баласы.

Перизат бәрін түсініп тұр. Бірақ айтайын десе тіл жоқ. Аяғын әрбір басқан сайын табанына қанжар қадалады.

Не керек, патша баласына тілсіз сұлуға үйленуге батасын бермей, басқа бір падишахтың қызына құда түседі...

... Бұл бір мұңды ертекті Рысқұл ертеде, бала күнінде естіген. Қазір сол бейшара перизаттың халі өз басына түсіп тұрғанына таң қалды. Сол аяғын сүйрете басқан сайын істік темір бармағының қалың етіне қадала түсті...

Қайтар жолда айдауыл Рысқұлдың ізінде баттиып-баттиып қара дақ қалып бара жатқанын байқап:

– Ей, тоқта! Аяғыңа не болды? – деді.

– Әжетхана тақтайының жаңқасы жырып кетті. Түк те етпейді, – деп Рысқұл елемеген болды. «Бойымды тінтіп, ышқырдағы темірді біліп қояр ма екен», – деп іштей қыпылдап та тұр. Бірақ оның жүзінен айдауыл секем алар ештеңе аңғарған жоқ.

Айдауыл сеніп қалған сияқты. Ал сенбесе ше? Бассалып тінтсе ғой, ышқырындағы сабы жоқ, тот басқан пышақты тауып алады...

Артындағы ақырған айдауылға бұрылып қарағанда, өзінің қанды ізіне көзі түсті. Дәл осындай, сорғалаған қан ізін ол бұрын қайдан көріп еді? Тау-Шелектен бе еді, Тау-Түргеннен бе еді? Әлде Талғардың арғы беті ме еді?

Таңның арайы ажарланып, жаңа күннің шырайы кіре бастаған екен. Ұйқысы шала, көзі кіртиген айдауыл мылтықтың ұштығымен екі жауырынның ортасынан нұқып қалып:

– Бас аяғыңды! – деді.

Рысқұл қысқа да болса қатерлі жолда келе жатып, қайдағы бір сорғалаған қанның ізін бұрын қайдан көргенін есіне түсіре алмай, әлек болып өзінің қазіргі халін ұмытып кеткеніне ренжіді. Әрине, жылдам басу керек, бір шиі шығып қалмай тұрғанда тезірек абақтының ішіне кіру керек.

Рысқұл әйгілі аңшының жылдамдығымен озып кетіп еді, айдауыл:

– Ей, жайырақ! – деп қорқып қалды.

Бұйрықтың аты – бұйрық. Айтылды – орындау керек. Ол жүрісін бәсеңдетті. Айдауылға таңғы таза ауа ұнады білем, басына бір шалдуар ой шап етіп түсе кетті. Түрменің шұлғау сасыған тымырсығынан о да азар.

Асылы, тұтқыннан гөрі қарауылдың халі мүшкіл сияқты. Ол екі жағынан қамаулы. Бірі – тәннің қамалуы. Тұтқын отырған түрмеде о да отырады. Айырмашылық тек тұтқын темір есіктің ар жағында, бұл бер жағында, алыс ұзап, артық адым аттай алмайды. Бірі – жанның қамалуы. Тұтқыннан айырылып қаламын ба деген үрей. Әрі тұтқынның оны жек көретінін сезіну.

Сонымен, қарауылдың да шекесі қызып жүргені шамалы. Әлгі екі қамаудың салдарынан о да тұтқынды мейлінше жек көреді. Мейлінше қорлап баққысы келетіні сондықтан.

Соның бір шалығын сидиған ұзын сирақ қазір танытты. Мылтығын оқыс кезеніп, Рысқұлға:

– Кәне, кейін қайт! Дәретханаға жеткенше жүгір! Жете бере кері жүгір! Барыңды салып, құстай ұшпасаң – саудаң бітеді. Кәне, санаймын: бір, екі, үш!

Рысқұл: «Шыны ма, қалжыңы ма?» – деп сеніңкіремей, сасқанынан сәл езу тартқан. Ұзын сирақ беті жыбырлап:

– Жүгір! – деп ышқынып қалды.

Тұтқын келген ізімен кері қарай бөрі бұлкілге салып, салмақпен желе жортып еді, қарауыл тағы ақырды:

– Жылдам!

Шын қорлық осы болды. Тап-таза таңда қып-қызыл қиянаттың тасыраңдауы ақылға сыйымсыз-ақ. Бірақ не көрмеген Рысқұлдың басы. Жалаңаяқ, жалаңбас, жейде-дамбалы алакөбенде ағараңдап ағаш үйшікке қарай жүгіре жөнелді. Қатты жүгірген сайын сапсыз пышақтың ұшы енді қарнына тірелді. «Түсіп қалмаса екен» деп Рысқұлда зәре жоқ. Қарныма кіріп бара жатыр-ау деп қайғырмады. Түсіп қалмаса екен деп арғы-бергі аруаққа жалбарынады.

– Қайт! – қарауыл.

Түрменің есігіне ентігіп жете бергенде тағы келте бұйрық:

– Қайт!

Аяғының қаны әлі тыйылмаған екен, ары-бері жүгірістен жолдың үсті қарашұбар қанды ізбен шиырланды.

Өзінің тұсынан өте бергенде қарауылдың көзі Рысқұлдың көзімен атысып қалып еді: қорқынышты екен, көз орнынан қанды қызыл екі жапырақ ет көргендей болды. – «Енді маған тап беруден тайынбас» деген оймен қарауыл қорлық қалжыңын тия қойды. Рысқұлды камераға кіргізіп, құлпын кілттеді.

* * *

Камераға кірген бетте Рысқұл ышқырын сипалап көрді. Қуанғаннан әлгібір қорлықтың бәрін лезде ұмытты. Есікке барып, құлағын тосып тың тыңдады. Қарауыл дәліздің арғы басында жүрген сияқты. Сапсыз пышақты ышқырынан алып, майыстырып көріп еді, суы қатты екен. Бұрышқа барып, тізерлеп отыра қалып, пышақты іргеке қадап қалғанда, ыза қапқан дымқыл қышқа қиналмай-ақ кіріп кетті.

«Е, құдай, е, аруақ! – деді Рысқұл аптығын баса алмай. – Саймасайға сәлемдесер сәт оңынан болғай!».

Пышақтың ұшымен ілесе шыққан дымқыл топырақты уыстап тұрып ойланып қалды. Енді не амал болмақ? Қазылған топырақты қайда жасырмақ? Камераның ішіне үйіп қойып отыра алмайсың. Бір түнде қазып шығып кету мүмкін бе? Бұл тәуекелдің ісі, тағдырына мойын ұсынғысы келмеген тәкаппардың неғайбыл жұмысы бір түннен артпауға керек. Түн болатын себебі: күндіз ірге қазып, көзге ілініп қалу хаупі зор. Келесі түнге қалса – тағы қатер.

Рысқұл іргені сәл қопсытып, пышақты соған тықты да, топырағын қайта таптап көміп тастады.

* * *

«Осыдан осы жолы тірі шығып, Саймасайға сәлемдесем, Ақсу-Жабағылы асып кетер едім, – деп армандады тұтқын қамыс марданның үстінде көсіліп жатып. – Ақсу-Жабағылының бір сайының табанында сүйегім қалса, екі дүниеге де ризамын».

Кенет шынтағына сүйеніп, орнынан түрегеле берді. Әлгі бір аламан таңда өз аяғынан тамған қанның ізін көріп, осындай ізді қайдан кездестірдім деп қинаған сұрақтың жауабын енді тапқандай болды.

Ол ертеде, елде, Түлкібаста Иірсуда бұлғандап жүрген бұла кез болатын. Бір күні ол жылқы бағып жүріп, Ешкіқорған деген жартастың жотасынан қанның ізін байқады. Бұл неғылған қан деп, құмырсқаның жолындай шұбатылған ізге түсіп берген. Қанның ізі бірде сызат, бірде қою. Бір мезгіл бір шоқ аршаның астында теңкиіп жатқан арқарды байқады. Мерген жаралаған бейкүнә мақұлық қаны сорғалап жүріп-жүріп, жетіп жығылған жері осы болған екен. Жүні жиди бастапты.

Сол қансырап өлген тағы арқардың халі өз басына келгендей таң кешті бүгін Рысқұл.

«Неде болса түрмеде, айдауда шірімей, сол арқардың жолын беріп, қайран Жабағылының бір тал аршасының түбінде қалсам, бірақ оған дейін...».

Ол «оған дейін» істейтін ісіне тағатсыз асығулы.

«Бір түп аршаның түбінде қалсам» – деген арман. Күңіреніп жел жылар, арша басы суылдар. Күзге қарай қураған қылқандары түсіп, мұның кебінсіз қалған жүзін жасырар. Аршаның иісі сіңіп, қылқанына көмілген сүйек мың жылға дейін шірімес. Қоқанның ханы Шералының

қанды қолымен соғыста мерт болған батыр бабасы Әлімбекті қазақтар текке аршаға орап көмбеген ғой. Киелі адамдар жер қойнына киелі кебін киіп кіреді.

Бір шоқ аршаның түбінде қызыл құмырсқаның илеуі болар. Рысқұлдың бет-аузына қызыл құмырсқа құжынап, аймалар. Қызыл құмырсқа шаққан дене шірімес. Сарқыраманың сарыны күңіренер, биікте ұлар шулар; шәйқурайдың басында: «Қап, бұл қалай? Қап, кап, бұл қалай?» – деп сары төс көгілдір шымшық шырылдар.

Әттең, өлгеннен кейін де адам соны сезіп жатса. Сонау биікте, қалықтап кетпей жүрген жез қанат қыранға қарап жатып, көзіңнен жасың парлап ақса; сондай ақ өлім кешуге Рысқұл дән риза.

Бірақ пешенедегі жазуды оқып көрген ешкім жоқ. Жұмыр басты пенденің демі қашан, қай жерде таусылары белгісіз. Адамның басы – Алланың добы деген. Қайда тебеді – солай домалайды.

Тауға да, тасқа да, абақтының мылқау қабырғасына да соғылған басы қайда қаларын Рысқұл болжап болмас. Ал әзір әрекет керек, әрекет...

* * *

Қапырық күн қаза болып, қараңғы түсіп, ел ұйқыға кетті-ау дегенде, Рысқұл ата-бабасының, Домалақ анасының әруағына сыйынып, қатерлі қимылға кірісті. Әуелі екі шұқып, бір қарап, есік жаққа аландаумен болды. Есіктің көздей тесігін қарауыл сығалайтын әдеті бар. Сансыз пышақтың басын киіз қалпағымен орай ұстап, іргенің қам қышын үңгілей берді. Зәк тұтқан, өмірі күн түспей ыза тартқан қам қыш бөркемік жіліктің басындай үгітіліп жүре берді.

Борпылдақ, топырақтан ескі ұраның зәгіндей ылғалды иіс сезіледі. Бір кезде Рысқұл ыңқ-ыңқ еткен дыбыстан шошып, тосын тоқтады. Тың тыңдады. Ешкім жоқ. Сөйтсе, өзінің демі екен. Есікке қарайлауды ұмытып, үңгі ісіне жан-тәнімен беріліп кеткен.

Қазылған топырақ едәуір үйіліп қалыпты. Қарауыл түн ортасында бір қарап өтетіні бар. Кейде құлыпты ашып, ішке кіріп іс келеді. Қолында сөлендеген шырағданы болады. Дәл қазір мына қызыл қырманның үстінен түссе, қуырдақтың көкесін түйе сойғанда көргендей боласың.

Ол үйме топырақты еденге жайып, үстіне қамыс марданды төсеп

тастады.

Ну қамыстың арасында сыбдыры білінбейтін жолбарыстың жұмсақ жүрісімен бір-бір басып, есікке барып тың тыңдады. Құдайдың бір құдіреті: қарауылға да жан берген. Ол да қалжырап, қалғып кететін кезі болады. Дәлізде дыбыс жоқ. Жым-жырт. Түрме емес, тылсым тұтқан көр сияқты. Тыныштық.

Рысқұл іргеге қайта оралып, қабырғаны қары талғанша қақырата берді. Бір азабы – уақыттың қай мезгіл екенін тап басып тани алмады. Таң атпай тұрып үлгерсе. О, шіркін, далаға бір шықса, тағысын тағы көрер еді де.

Қолдан құйған жалпақ қыш бір кезде қатая бастады, топырақ ақ керіш тартты. Соған қарап, Рысқұл қабырғаның жұқарғанын аңғарды. Қыштың сыртқы жағы қатты, себебі күн өтеді, құрғақ.

Жүрегі тарс етіп жарылып, жаны жаһаннамға кеткендей болды. Қарауыл есіктің құлпын бұрап ашып тұр екен. Рысқұл дереу үңірейген тесікке жотасын беріп, аяғын мардан қамысқа созып жіберіп, жаман шекпенін жамылып қорылдады да қалды.

Қарауыл сықсима шырағданын сүйретіп алдына ұстап, асықпай, абайлап кірді. Шырағданды көтеріп, іргедегі Рысқұлды көрді.

– «Ә бәлем, жатырсың ба!» – дегендей жарықты жоғары көтеріп терезедегі темір торды табалдырықта тұрып, көзбен тінткіледі. Темір тор мызғымапты. Енді бұрылып кете берейін дегенде, әлденеден секем алған адамша, сәулені тұтқынға қайта түсірді. Күйіктің қансығын сезгендей, бір-екі рет танауын желпілдетіп иіс тартты.

– Мынау ненің иісі, ей? – қабырғаларды айнала тінткілеп тұрып.

Рысқұл ұйқысыраған кейіп танытып:

– Иіс пе? Ненікі болушы ед, мырза. Күндіз-түні желдемейтін қапаста не иіс болушы еді? Белгілі ғой, – деді.

Қабырғада көлеңкесі ебедейсіз сарайған қарауыл аңырып тұрып-тұрып, ақыры шығып кетті. Шығып бара жатып:

– Шыда, енді бірер сағаттан кейін таза ауаға шығарамын, – деп өзінше рақым білдірген болды.

«Бірер сағат деді, ә?».

Қарауыл әдетінен жаңылмаса, енді қайтып сол «бірер сағатқа дейін мазаламас».

«Түу, дәйістің иісшілін-ай! Құдай бір сақтады-ау. Топырақтың зәгін сезіп қалғанын қарашы. Бірақ қарабасқыр ненің иісі екенін ажырата алмады. Менің де көрер сәулем бар шығар, бұйырса».

Қарауылдың қарасы батты-ау деген шамада, Рысқұл көртышқанның тірлігіне қайта кірісті. Қары талып қалжырағанын елең қылмай ақ керішті үңги берді, үңги берді. Бір кезде топырақтың жылуын сезіп, іші-бауыры да елжірей жылып сала берді. Бұл жылу оның қуатын еселеп жібергендей, дүлей қара күш тұла бойын кернеп, қабырғаны енді иығымен итеріп-ақ құлататындай екпін алып кетті.

Енді бір сүт қайнатым уақыт болды-ау деген шақта сапсыз пышақтың ұшы кедергі кездеспей, сопаң етіп әрі өтіп кетті... Иненің көзіндей тесіктен бозала бірдеңе жылт етті.

Бұл жарық дүниенің елесі еді. Тұтқын өзінің қақпақтай жауырыны мен екі кісі мінгендей екі иығының кендігін бұрын медет етсе, енді бұған өкінді-ақ. Тесіктен сыймай пұшайман болды. Ақ керіш шықты қайта-қайта қашап жатып, иығының қанын сорғалатып, өз етін өзі жыртып, қақпанға түсіп өз аяғын өзі шайнап, тарамысын қиып жіберіп, үш аяқтап қашқан арлан қасқырдай, бұл да тәнін талқандап, түрме деген тажалдың, тұзағынан құтылғандай болды-ау, әйтеуір.

Кеше осы уақытта өзі қанмен шұбарлаған жолмен жер бауырлап жылжып өтіп, дәретхана үйшігінің тасасымен биік домбаз дуалға тырмысып өрмелеп шығып, арғы бетке өзін-өзі аузын буған қанар қаптай сылқ еткізіп тастап жіберді.

Бостандықтың дәмі кермек, бағасы батпан. Мұны басына түспеген пенде біле бермейді. Жолбарысты темір торға қамап мәз болатын топастардың жүрегінде жібімейтін жүз қадақ мұз жатыр. Ал темір торды талқандап шыққан жолбарыстың жолы, әрине, тауға тартады.

Рысқұл Талғардың, тауын бетке ұстады. Алқынған жүрегін қолына алып-жалаң аяқ жар кешіп, жырым балақ, жыртық көйлекті пенде,

кісі көзіне шалынбауға тырысып, жердің үстімен емес, астымен келе жатқандай еді. Кеудесі күмбірледі. Ескі досы – әуелгі әуен оралған екен:

– дүние бір қисық жол бұрандадан,

Бақ тайса ерге дәулет құралмаған.

Күніне тоқсан тоғыз бәле көрсең,

Сонда да күдер үзбе бір алладан...

III

– Сөйтіп, бұл түрме деген дәйісіңнен мен бір рет солай қашып шыққанмын, – деп тоқтады Рысқұл.

Бронников көсілген аяғын жинап алып, тізесін құшақтап, жауырыны күжірейіп, құныстанып отырды да:

– Одан әрі не болды? Сәлемдестің бе Саймасайға? Екінші рет түрмеге қалай түстің? – деп сұрақты жаудырды.

Рысқұл оның жирен сақал басып кеткен кескініне бағжия бір қарап алды.

– Е, тамыр, бәрін білгің келеді, ә? Мына тас қабірдің ішінде тірідей әлі көп жататын түріміз бар. Кейінге де әңгіме керек шығар. «Турап жемесең етке тоймайсың, қона жатпасаң көпке тоймайсың», – деген. Әлі жата-жастана талай гөй-гөй айтылар. Біздің бала ұйықтайтын уақыт болды, дем алсын кішкене.

Айтылған хикаяның бәрін Бронниковке орысшалап отырған Тұрар көзі кілмиіп, ұйқы тығылып отырғаны рас еді. Бронников Тұрардың киіздей қалың қара шашын жалпақ алақанымен ұйпалақтап, баланы өзіне тартып, бауырына қысты.

Рысқұл мұнысын аса ұнатпағандай ажырая бір қарап, ірге жаққа аунап түсті.

– Ұйықта, Тұрар!

– Иә, ұйықта, бауырым. Біз ерігіп жатқан адамбыз. Сенің жұмысың көп. Ерте тұрасың, ұйықта, – Бронников те.

Екі үлкеннің ортасында жатып, бала балбырап ұйықтап кетті. Түсінде аспанның көк күмбезіне шаншылған асқар-асқар тауларды көрді. Қабат-қабат сол сеңгірлердің табанында жалғыз өзі. Арт жағына қараса – шыңырау құз. Алды жап-жалтыр, аспанға шапшыған тау. Өрмелеп соған шықпақшы болады. Тырнақ ілінер бұдыр жоқ. Тайғанап төмен сырғып түсе береді, түсе береді. Алқынып алға қайта ұмтылады. Мұның өнімсіз қыбыр-жыбырына ашуы келген ақбас шың үйдей бір тасты биіктен домалатып жібереді. Үйдей тас тура Тұрарға қарай өңмендеп, өкіре құлап келе жатады. Бір кезде әлгі үйдей тас жолында басқа бір үйдей тасқа соқтығысып күл-талқаны шығып, ұсақ-ұсақ кесекке айналып, Тұрардың табанының астында құм болып төгіле берді...

Бронников бүйірін жылытып жатқан баланың үстін қымтап қойып, шалқасынан түсіп көпке дейін ояу жатты. Теріс қарап жатып, Рысқұл да ұйықтап қалды. Бронниковтен ұйқы қашты.

Ақылы – айран, ойы – ойран. Мынау қаһарлы қазақ түрмеден екінші рет қашып шығуды армандайды. Бұл түрменің сыртында, ішіне мың-миллион адам сыйған тағы бір түрме тұрғанымен ісі аз. Сол үлкен түрме қайтсе құлайды? Қандай амал? Үлкен түрме тіршілігінен хабарсыз қалды. Не болып жатыр? «Қанды жексенбіден» кейін халық тұяқ серпуге жарады ма?

* * *

Таудан асып күн батқан. Қызылы қылаң жадау кеш. Қарағайлы, шыршалы қырқалардың иығынан асылып, қылтиып үшкір шындар көрінеді. Ол шыңның басында тұрсаң әлі күнді көрер едің. Ол шындар тым биік. Бірақ қазір онысы аса білінбейді. Аласалау таулар биігін қалқалап, көрсеткісі келмегендей, көлденең тұрады.

Тұрар сайдың қабағындағы жабайы алма ағаштың ашасына мініп отырған. Бұталмаған жабайы алма ағаш балақтап, бұтағы есіріп кеткен. Ашада отырған бала көрінбес.

Әкесі кеткелі Тұрар бала болып көп ойнамайды, өзге балалардан бөлініп, саяқтана береді. Ылғи да осы ашаға шығып алып, ұзақ отырады. Әлдекімді, әлденені күткендей. Әлденені қарауылдағандай. Қарауылдайтыны – әкесінің жолы еді. Әкесінен қалған Шолақ Шабдар еді. Сайдың табанына түсіріп, кісендеп қояды да, қабақтан қарап

отырады. Шолақты біреу әкетіп қалса, ертең көкем келгенде: «Әй, Тұрар-ай, жалғыз атқа да ие болмадың ба?» – деп айтады-ау деген уайымы да бар. Уайымдауды жөргегінен үйренген сияқты. Қазір бала болса, лезде ересек мінез танытады. Ерте есейткен күндер еді ол.

Азғана ауылапақ-сапақта абыр-сабыр, жоқ-жұқана, жұтаң тірліктің қамында: лағы бақырып, бұзауы мәңіреп, қатындары бажылдасып, қарттары: «Әй, қайыр бері!» – деп қақырынып қойып, күңгір-күңгір сөйлескендері кешкі тау ішінде үңгірден шыққан үндей күңіреніп тұрады. Шешесінің қолы тимей жүргенде, емшек іздеп жылаған бала, күңгірттеніп, бейтаныстау болып бара жатқан жастарға жатырқай қарап үрген иттер.

Шыңдардан да биікте бірер қанар ақ мақта шашылып қалғандай екен. Күннің қызылы соны шалды. Талғардың басындағы бұлт бір кезде созбалақтап барып, қызыл бояуға малынған бойы, бір сәтке ұшып бара жатқан шыраққа ұқсап қалды.

– О, Қызыл Жебе! – Тұрар ашадан көтеріле беріп. – О, Қызыл Жебе!

Жұрт оны жоғалды деп жүр. Жұрт оны сойылды деп жүр. Сөйтсе, шыңға шығып кеткен екен ғой.

Бірақ енді бір сәтте пырақ бейне түтілген жүндей ыдырап, бояуы қайтып, ылайсанданып бара жатты.

Тұрардың өрекігінен өкпесі солықсып, дүрс-дүрс соққан жүрегі су сепкендей басылды.

– О, Қызыл Жебе! – деп сыбырлады.

Енді осы бір елесті ол көп жылдан кейін Меркеде, Аспара тауының басынан көрерін ол сол сәтте сезген де, білген де жоқ. Көкірекке нұр тамған, құдіреттей күштің кеудеде шырағданы жанған, лезде жалп етіп сөнген ғажайып сәт.

Сай табанында сарқырап аққан су, анда-санда пысқырынып қойып, ажырықты бырт-бырт үзіп, қосаяқтап секірген Шолақ Шабдардың кісенінің сылдыры. Қарлы шыңдардан шыққан салқын самал тербеген жапырақтардың сыбдыры. Шың басынан шақшия шыққан жалғыз жұлдыздың үндемес сыры – бәрі-бәрі Тұрардың кішкентай көкірегіне бір-бір тамшы сағыныш мәйегін құйып жатқандай, бала байғұс сол сағыныштың салмағына шыдай алмай, көмейіне келген бір сезімнен

үйіріліп ып-ыстық жас балқып қалады да, кішкене жұдырығымен көзін уқалап-уқалап жібереді. Көзін жыпылықтатып жастан құрғатып алып, сайдың табанындағы Шолақты іздесе, оның алдында қарайған біреуді көріп, жүрегі су ете қалады. «Айрылдым аттан!» – деп айқайлағысы келеді. Алма ағаштың ашасынан шалбарын жырта-мырта секіріп түседі.

* * *

Рысқұл түрмеден қашып шыққан бойда бірден Талғарға тартпай, кәнігі аңшының әдісіне салып, орағытып, түстікке, Медеу сайға қарай жылжыды. Медеуге жетпей, түстік-шығысқа қарай бұлым болып бойлап кеткен Шыбынсайға түсті. Шыбынсайдың қабағында кілең қоңыр қасқа торпақ-таналар жайылып жатқан. Бұта-бұтаның арасымен бір бұтақты селт еткізбей, бір қурайды сыбдырлатпай, бір түйір тасты тысырлатпай, жұмсақ басқан қашқынды қырда отырған бадашы байқаған жоқ.

Шыбынсай тұйықталып, жан-жағы дөңгелене біткен жартастарға айналған жерден мөлдіреп, бүлк-бүлк етіп қайнар көз шығып жатыр екен. Рысқұл жата қалып, сол күмістен көмейіне қырау тұрғанша қылқылдатып жұта берді. Суық шекесіне зырқ етіп шыққанда барып, «уһ» деп демін алды.

Күн бұл кезде едәуір көтеріліп қалып еді. Тарғыл тастардың арасынан балапандарын іздеген кекілік қақылықтады. Сонда барып қашқынның әбден қарны ашқаны есіне түсті. Қайнар көздің бас жағындағы жалбызды аршып-аршып, әрірек өтіп, пісігі етіп кеткен бір шоқ бүлдірген тауып алды. Біртіндеп теріп, уыстап-уыстап асағанмен бүлдірген ауқат болмады.

Тас-тастың қуысында қақылықтап жүгіріп жүрген кекілік көңілін алаңдатты. Баяғы Ақсу-Жабағылының қына қал басқан тастарынан қыл-тұзақ қойып, кекілікті талай ұстаған тау қыран қазір мына жабайы тауықты қалай қармарын білмей, айла ойлады.

Тастан-тасқа жер бауырлап, өрмелеп шығып, бір қияқтың тасасына тырп етпестен сұлқ түсіп жатып қалды. Бұл тұлкінің амалы еді. Кекілікті тұлкі сұм көбінесе осылай ұстайтынын аңшы біледі.

Кекілік қияқ тастың ұшына дейін жорғалап келіп, жоғарыдан төмен баспалап қарап, балапандарын іздеген. Төменде не тасқа ұқсамас, не адамға, не аңға ұқсамас бірдеңені көріп, кекілік қақылықтағанын қоя қойған. Тағы шіркін табиғи сезім күшімен бұл жатқанның қауіпті екенін өзінше шамалаған. Жуықтап жоламастан бұғып қана көп отырды.

Ақыры құмарлық сияқты бірдеңе билеп, жер бауырлап жылжып-жылжып жанына келді. Жем деп тек алды ма, сұлу мойнын қылқың-қылқың созып қарап қояды.

Рысқұл мұны байқап жатқан, қол созым жерге жақындасын деп жатқан. Демі үзілген, сәл тірлік белгісін білдірсең – бәрі бекер.

Аңқау құс құлдырындап, тағы бір жылжыды. Жаюлы жатқан құс-құс, тас түстес алақанға кекілік көзі қылиланып, әсем мойнын созып-созып көп қарады. Алақанда екі-үш түйір қатқан шие бар еді. Жабайы шиені кекілік жанындай жақсы көретінін ежелгі аңшы аңдайды. Қу тамақ қиын, отқа да, суға да түсіретін сол. Кекілік бұл кезде аш та емес. Балық көздің майлы дәні пісіп, жатаған жабайы шие қатып, кекілік балапанын ұшырып, әбден мамырлаған кез. Бірақ құста да әуестік желігі бар. Алақандағы шиеден қанша сезіктенгенмен, құмарлық жеңіп, дәнді шоқуға мойнын соза бергенде, сұлқ жатқан қолдың аты жоқ саусағы жыбыр ете қалды. Бір қолда бес саусақ. Бесеуі жеке-дара бөлек-бөлек тұрғанда тым әлсіз, жұдырық жұмылғанда ғана әлуетті. Бес саусақтың ішінде де бір осалы, опасыздауы бар. Ол – аты жоқ саусақ. Ақыры сол сатқын шығып, сезік беріп қойды. Бас бармақ, сұқ саусақ, ортан саусақ, тіпті кіп-кішкентай шынашаққа дейін бүлк етпегенде, аты жоқ саусақтың шыдамы жетпеді.

Ежелден келе жатқан ескі әңгіме. Баяғыда кемпірі бар үйдің балаларының бәрі естіген. Есті кемпір – мұғалім, ал бұл әңгімесі – әліппе тәрізді.

...Бір күні бас бармақ:

– Ұрлық қылайық, – депті.

– Қылсақ – қылайық, – депті сұқ саусақ.

– Құдайды қайтесің? – дейді ортан қол.

– Құдай не қылушы еді? – дейді аты жоқ саусақ.

– Құдайдың ала тайын сойып жейік! – деп шақ етіпті шынашақ.

Осы бес саусақтың бір-бір ауыз сөзінде әрқайсысының мінезі жатыр. Бәрінің жауабының ішінде аты жоқ саусақтың сөзі жансыз және тайғақ.

Кекіліктен айырылып қалған Рысқұлдың есіне Түлкібастың түкпірінде бала кезде естіген осы әңгіме түсті де, басын шайқады.

Кекілік шошып кетіп, қанаттары пар ете қалып, келте құйрығының астынан бір түйір жылт етіп жерге түсіп, биіктемей жер бауырлап ұшып барып, сонада көрінген тарғыл тастың тасасына сіңіп кетті.

– Әй, ит-ай, тек те кетпей, саңғып кетті-ау, – деді қашқын өлердей өкініп.

Жолы болмады. Өзек талды. Бірақ, кекілік екеш кекілікке дейін оңай жан бермесін көріп, содан қуат алғандай, қайраттанып, орнынан тұрды. Шыбынсайдың қырқасына шыққанда шығыстан Талғар шыңдары жарқ ете қалды. Тапа-тал түс екен.

Көп күн қаталап, құм кешіп жүріп, кенет мөп-мөлдір айдыңға тап болғандай, яки баяғы батыр бабасы Әлімбек тіріліп алдынан шыға келгендей таңырқап біраз тұрды. Ойына былтырғы оқымысты оралып, екеуі жүрген мұзарт жолдарын алыстан-ақ анық көргендей болды. Өйткені Талғардың шыңдарына тіке бет алдынан көтерілу мүмкін болмай, осынау батыс-түстігінен қиялап, сонау Жаңғырық пен Алпамса шыңдарына көтерілген.

Сонау қара жолақ – Қарақауырсын шыңы. Оның аржағынан Инетау қылтияды. Ине десе ине. Шаншылып тұр. Ал Қара қауырсынның оң жағын ала қалшиып жалғыз тұрған қара тас – Жандарм.

Былтыр мына Жаңғырықты жағалап бара жатқанда Дмитриев Рысқұлдан:

– Анау жеке тұрған таудың аты не? – деп сұраған.

Осында неше шың бар – бәрінің атын айтып берген Рысқұл қапелімде сасып қалды. Қалшиып тұрған саяқтың атын білмеуші еді.

– Кім біледі, жандарм сияқты түсі суық екен, – деген.

Сыпайы оқымысты мына досының тапқырлығына сүйсініп:

– Молодец, Рысқұл! Таптың, таптың! – деген. Дереву дәптеріне жазып алған. Содан әлгі саяқтас «Жандарм» аталып кете барған.

– Әттең. Метрейден жауап жоқ, – деп өкінді қазір Рысқұл. «Нендей бір қиындық көрсең хат жаз, көмектесем», – деп еді-ау. Басыма бір бақыт құсы ілуде бір оралып келсе, қолыма қондыра алмаған неткен адаммын. Әлгі кекілік сияқты бір жақсылық заманда бір жақындаса өзім үркітіп алатын не бәлем бар?

Қашқын өзегі талып, өндірішегі үзілген соң, төгіліп жатқан жабайы алманы теріп жеді.

Әріректегі Солдатсайдың қырқасында жиылған маялар жайылып жатқан түйелер сияқты. Болыстың қыруар малы қыстай жеп шығатын сол пішенді ала жаздай жалданып, Тау-Шілмембеттің еркек кіндігі жинаған.

Осыдан әлі жетіп, екі қыр асса, өз ауылының үстінен түседі. Асықпай, әл сақтау керек. Күн жарықта бәрібір ауылды маңайлай алмайды. Әзірше бұта-бұтаны, жыра-жылғаны тасалап жүре береді. Биіктен, аулақтан қарағанда ылдидағы дүние сарыала, жасылала жамылып, сәнді көрінеді. Ешқандай қайғы-уайымы жоқ, кір-қоқысы, жаман-жәутік үйлері жоқ, құдайдың рахымы, шашыраған байы кедейін асыраған, қой үстіне бозторғай жұмыртқалаған жерұйық осы екен дерсің.

Табанның астынан, анау сайдың, сонау сайдың қабағынан жайылып жатқан отар-отар қой, үйір-үйір жылқы көрінеді. Тас қалап, қурай жағып, тасқорыққа сүт пісіріп отырған қойшының ошағынан көгілдір шуда түтін көтеріледі. Қойшының тасқорыққа пісіріп, қойдың қорғасындай сүтін ішерін ойлап, қашқынның аш қарыны уілдеп қоя берді. Қашқын қурай бастаған қатқыл көктің үстіне шалқасынан түсіп көзін жұмды. Жүдеген жүйкесі босап, қол-аяғы жансыздай салбырап, дел-сал, қамсыз халге түсті. Көзі жұмулы жатып, көгілдір аспанды, ақбас Талғарды көрді. Көкірегінде бір ыстық қайнар бүлк-бүлк етті.

* * *

Көз байланды-ау деген кезде қашқын Бесағашқа жетіп, сайды тасалап, өз үйінің желкесінен шыққан. Табанда тұсаулы тұрған Шолақты көріп, анадайдан «тәк-тәктап» жанына келді. Ат иесін танып танауын желпілдетті. Иесі оны тұмсығынан, құлағынан сипалап, мойнынан құшақтап, біраз тұрды. Өзінің туған бауырын көргендей, үнсіз құшақтасып, мауқын басты. Аты оттағанын қойып, мүлгіп қалғандай.

Осы бір кездесу кезінде алма ағаштың ашасында отырған бала жерге

секіріп түсіп, қабақтан төмен қарай жүгіре беріп, сескеніп тоқтады:

– Бұл қайсың-ай! Тиме атқа! – деп дауыстады.

– Тұрар, – деп сыбырлады әлгі адам.

– Көке, – деп бала айқайлап жіберіп сайдың табанына дөңгелеп түсті.

– Айқайлама, – әкесі Тұрарды бауырына қыса беріп. – Жалғызым менің, жарығым менің. Кәне, былай тасаға барайық.

Ол баласын қолынан жетектеп, қалың шырғанақтың ішіне кіріп отырды. Беті сопайып азып кеткен ұлының басынан сипалады. Бауырына тағы қысты.

– Көке, енді саған тимей ме олар? – деді ұлы әкесінің сақал басып кеткен бетінен сипап, қараңғыда кезіне көзін қадап.

– Енді тимейтін шығар, – дерін десе де, осы кезде Алматыдан болысқа хабар жеткенін сезді. Бүгін түнде, тіпті осы қазір қуғын шығып, бұл ауылды түгел тінтеді. Аялдауға амал жоқ.

– Болыс ауылында ма? Бөтен хабар естіген жоқсын ба, Тұрар?

– Шыныбек атам айтады: болыс албандағы Қызыл бөріктен қыз айттырып кетіпті дейді. Ауылында емес қой деймін.

– Қашан кетіпті?

– Кеше ғой деймін. Анық білмеймін.

«Онда болыстың шабармандары шығады, шаһардан солдат шығады. Албанға кеткен болысқа да хабар жетеді. Қайын жұртында ол көп аялдамай қоймас. Қазір жолға шығу керек. Кешікпеу керек. Астаң-кестең басталады. Астаң-кестең... Сорлы ауылдың тынышын тағы аламын. Ақырғы сойқан, шыдап бақ, ағайын. Содан кейін ел жаққа ауамыз. Ел жаққа...»

– Тұрар, – әкесі әлденеден сезіктеніп отырған баланы қорқытып алмайын деп абайлап, жұмсақ үнмен тіл қатты. – Тұрар! Қазір

ауылға мені іздеп жүрген адамдар келеді. Сен қорықпа. Жеңешең де қорықпасын. Сендерге тимейді. Мені көрген жоқпыз, келген жоқ деңдер. Мені көргеніңді жеңешеңе де айтпа. Мен бірер күннен соң ораламын да, сендерді алып бұл жерден көшіп кетеміз. Білдің бе? Бізге ешкім тиіспейтін, қорламайтын, қоқаңдамайтын мекен табамыз. Саған тай сатып әперемін.

– Қызыл Жебедей ме, көке?

– Иә, Қызыл Жебедей, Тұрар.

– Қызыл Жебені Саймасайлар сойғаны рас па, көке?

– Оны кім айтты?

– Оны болыстың Қалдыбек деген баласы айтыпты ғой.

– Жо, Тұрар, Қызыл Жебе сияқты асыл жылқыны ешкім де соймайды.

– Қайдам...

Рысқұл баласын тағы қысып құшақтады.

– Тұрар, сен тез барып, ер-тоқымды, менің шекпенімді мылтықты алып кел. Ешкімге көрсетпе. Бірер таба нан, бірер уыс құрт ала шық. Жеңешең үйде ме еді?

– Жаңа Ахат атамдікіне кеткен Тұйметай екеуі.

– Онда тез бар. Біреу-міреу байқап қоймасын. Тез орал, Тұрар...

* * *

Шолақ Шабдарға мініп тұрып, еңкейіп баласын жерден көтеріп алды. Қос қолтығынан көтерген бойы бірауық ұстап тұрды. Сүйген жоқ. Құшқан жоқ.

– Тұрар, бауырым, жігерім! – дауысы дірілдеңкіреп. – Сенен несін

жасырайын. Кетіп барамын. Жолым ауыр. Бірақ қандай бір күн туар, нендей бір ауыртпалық болар, еш заман әкеңе күмән келтірме. Мен де бір адасқан жанмын. Кімдерге қиянатым да болды. Ал арам болған жоқпын. Соған сен. Баласың ғой, байғұсым. Өсерсің, ақыл кірер, сонда түсінерсің сорлы әкеңнің қан жұтып, қаһар кешкенің. Жеңешенді ренжітпе. Түйметайға қарап жүр, қарағым. Ал үйге бар. Құғын келіп қалар.

Баланы еңкейіп ұстап, қатып қалды.

– Көке, мені ала кет. Көке...

– Ей, Тұрар! Қой деймін. Сені қайтып келіп алып кетемін. Қайт үйге!

Шолақ Шабдар бұл жол өрлеп тауға, таудың шатқалына қарай қыLANDAп барып, қараңғыға сіңіп кетіп, жоқ болды.

* * *

Құғын түн ортасы ауа, ауылдың ит біткенін шуылдата келді. Бір топ солдат ауылды жан-жағынан қоршап тұрды да, боржық сары старшын бастаған екі-үш адам тінтуді әуелі Рысқұлдың үйінен бастады.

Беймезгіл уақытта есікті тарсылдатқан Рысқұл шығар деп қалды Избайша. Тұрар құғын екенін бірден сезді. Түйметай оянған жоқ. Избайша иығына бешпентін іле сала іш көйлекпен есікке жүгіріп барып.

– Бұл қайсың? – деді ақырын.

– Аш! – деп ар жақтан бөтен дауыс арс ете қалды.

– Үйде кісіміз жоқ, аша алмаймын, – деді әйел дауысы дірілдеп.

– Полиция, ұлықтың адамдары бұл. Аш тез! – деп боржық сары есікті тұтқасынан тартып-тартып қалып еді, ілдебай ілгек жұлынып кетті де, боржықтың өзі байқаусызда шалқалап құлап қала жаздады.

– Шырағдан жақ! – деп бұйырды боржық Таубай киініп те үлгірмеген әйелге.

Ізбайша түртінектеп жүріп, ши шақпақ тауып алып, шишасыз май шамның білтесін тұтатты. Үйдің ішіне кұңгірттеу болымсыз жарық түсті. Ортасында жалғыз тіреуі бар жартылай жеркепенің қабырғаларына сорайған ұсқынсыз көлеңкелер сыймай төбеге шығып кетті.

– Байың қайда? – деп Таубай қамшымен өз етігінің қонышын сарт еткізіп, үйдің ішін көзімен тінтіп болған соң әйелге бұрылып.

– Қайда болушы еді, мырза. Абақтыда жатыр ғой.

– Былжырамай шыныңды айт. Абақтыдан қашып кетті. Әйтпесе неміз бар түн ішінде сандалып, сенің қойыңа келіп тұр дейсің бе бізді?

Келіншектің төмен жүзі лап етіп, басын көтеріп алғанда алақандай әдемі көздері жалт ете қалды.

– Өйтіп айтпаңыз, мырза. Бала-шаға бар үйде. Кісіміз келген жоқ үйге. Қашып кетсе қайда жүргенін біз білмейміз.

Таубай аузы қисық көне кебеженің ішіне үңілді. Кебеженің ішінен ашыған сүзбе иісінен басқа ештеңе сезілмеді. Төрде сыры кеткен ескі әбдіре тұр. Күндіз үстіне екі-үш көрпе, бір-екі текеме жиылып, жүк көтеріп тұратын әбдіренің түнде арқасы босап қалады.

– Аш! – деді Таубай келіншекке әбдірені бүктеулі қамшымен нұсқап.

– Әй, мырза-ай, осы жаман сандықтың ішіне біздің кісі сыйып кетеді деп ойладыңыз ба? Ашайын. Көңіліңіз қалмасын.

Ізбайша ұзын бұрымының ұшына байланған қара кілтпен әбдірені ашты. Ескі де болса әбдіре құлпы екі-үш бұралады. Кілт бұралғанда құлыптағы тілшік шүріппе сыңғыр-сыңғыр етіп әуендетті.

Осы әуеніне бола Тұрар қолына кілт түскенде сандықтың, аузын қайта-қайта бұрай беруші еді. Бір қайырым ғана әуен. Сандықтың ішінде іске татыр ештеңе жоғына кешірім өтінгендей аяулы мұң. Бұл баяғы батыр баба Әлімбектен қалған жұрнақ. Самарқанның саудагер сартына екі қой беріп сатып алған сонау Қоқан заманында. Көне шеберлер кілт бұралар құлпына екі тілшік салып, бұлбұл құстың бір қайырым үнін түсірген. Әу баста ол үн көңілді де шығар, ал келе-келе, қажала-қажала құлыптың көмейінен енді жалынышты, мұңды әуен

шығатын болған.

Сандықтың ішінде Избайшаның төркінінен келген біркиер сары шәйі көйлек, жасыл тыс барқыт камзолы, шашақты шәлісінен басқа көзге түсер ештеңе жоқ сияқты. Шуда жіппен белінен бір байлаған, сарғайып кеткен қағаздар бар екен. Сөйтсе, ол сонау Қоқан заманынан бергі толып жатқан алым-салықтардың қуәлігі болып шықты. Сандық түкпірінде шүберекке ораулы түйіншекке қолын созды Таубай.

– Тимеңіз, – деген бала дауысы шар ете қалды. Енді байқады, әнеукүні болыспен келгенде Саймасайға қолын бермей қойған безіреуік бала екен... – Тимеңіз, – дегеніне құлақ аспай, шүберектің орауын жазып көрді. Күміс жалатқан, әр жерінің күмісі көшіп қара қотыр болған кәдімгі бәкі екен. Бұл да Әлімбек батырдан қалған мұра. Әлімбек бұл бәкімен өзінің ұлы Жылқайдардың кіндігін кескен; бұл бәкімен Рысқұлдың кіндігі кесілген; бұл бәкімен Тұрардың кіндігі кесілген; кіндіктен басқаға жүзі тиіп көрмеген.

Шабарман оны қалтасына тыға қояйын деп тұрды да, татымсыз нәрсені қойшы дегендей сандыққа қайта тастай салды. Жоқ жерден ашу шақырып, баланы құлағынан тартып тұрып:

– Айт, әкең қайда? – деді.

– Білмеймін, – деді бала безеріп.

Шабарман оны ыстан қарайып кеткен тіреуге тақап қойып:

– Шыныңды айт! – деп қамшы көтерді.

– Қойыңыз, мырза, баланың жазығы не? – деп Избайша шырылдады. Есіктің алдында тұрған екі солдат селт еткен жоқ.

Боржық Таубай араша түскен келіншектің өзіне тақалған тамағынан жұпар иіс сезгендей, делебесі қозды. Дәл өзіндей іркілдек, сары қарын тартқан кексе әйелі көз алдына елестеп, онымен салыстырғанда мына тұрған келіншектің перідей сұлулығына қызығып, осыны иемденген Рысқұлға бұрынғыдан бетер өшіккендей жер кепенің іргелерін тепкілеп көрді.

– Абақтыны тесіп шығып кеткен кәззап, бұл үйден де үңгір жол жасап алуы мүмкін ғой, – деді.

Жартылай жертөледе тышқанның інінен басқа тесік жоқ еді. Өзінің ерсі әрекетін жуып-шайғысы келген Таубай Ізбайшаға тағы тиісіп:

– Есіктен басқа қойныңа келетін жол жоқ екен. Есігің осал, оны білдік. Келесі жолы есік тықылдаса – шошыма. «Төбе шашы сексіп, төрге қашар» сен емессің ғой. Кәне, жігіттер, басқа үйлерді шолып көрейік, – деді старшын. – Бұл кірме иттердің ұңғыл-шұңғылы көп болады.

Шығып бара жатып, Таубай Тұрардың құлағын тағы бір бұрап қалды. Бала тістеніп, үн шығарған жоқ. Екі көзі Таубайдың өңменінен өте тесірейіп қарады да қалды. Таубай көзіне көз тігуге шыдай алмай шыға жөнелді.

Тау-Шілмембет ауылы сол түні асты-үстіне шығып, қиямет күйзеліс кешті. Ең сұмдығы сол: шабарман Ахат ақсақалды жейде-дамбалшаң жалаң аяқ далаға дірдектетіп сүйреп алып шығып, аппақ сақалынан лақ құсатып ұстап тұрып:

– Кәне, қақбас, інің қайда, қаныпезер, қашқын ініңді қайда тығып қойдың!? – деп алқымынан алғаны батып кетті.

Шыныбек шыдай алмай:

– Әй, әкеңнің аузын... қоя бер қартты! – деп шабарманның қолын қағып жіберді.

Қатын-қалаш, бала-шаға ұлардай шулап, таң қылаң берген, табиғаттың толғанып, күнді күтіп тебіренген шағында, жоқ-жұқа кедей ауылда дауыл тұрғандай алай-түлей жағдай болды.

– Қап, маңқа ит, сені ме! – болыстың он қолы боржық Таубай Шыныбекті жалаңбастан тартып кеп жібергенде, Қорған ұста шыдай алмай, шабарманның қолынан жұлып алып, күмістеген тобылғы сабын шырпы сындырғандай қақ бөліп, аулаққа лақтырып жіберді. Мынау дүлей күшті көрген Таубайдың сесі қайтайын деді.

– Айналайын, ақылың бар азамат едің ғой, неге қинайсың жазықсыз жандарды? Рысқұлды біз көрген жоқпыз. Көзіміз шықсын, көрсек, – деп тіл қатты Ахат.

– Ол қарақшы патшаның түрмесін тесіп шығып, қашып кетіпті. Осы ауылға келмегенде – қайда кетеді? Жер жұтып қойды ма? Білесіңдер

сендер. Айтқызамын бәрібір. Әлі өздерің келіп, аяққа жығылып айтарсыңдар. Өздерің-ақ ұстап бересіңдер. Сондай халге жеткізбесем, Таубай атым өшсін, жер басып жүрмей-ақ қояйын.

Ахатты айнала Шыныбек, Молдабек, Қорған, Үсіп тұр. Омар қосылмады. Омар өз үйінің есігінен баспалап қарайды. Омар үрейлі.

Ахатқа араша түскендердің тәуекелге бел буғанын көріп, Таубай ыға бастады.

– Келмесе, келмеген шығар, – деді ол не сұмдыққа дайын тұрған солдаттарға. – Ол жырынды тау-тасты, жыра-жықпалды паналап та жүре береді. Таудың текесіндей тағы болып кеткен сұм ғой. Мүйізін қағып алып, етін итке тастамасам. Сай-сайды сүзіп шығайық. Ал осы ауылда екенін сездім бар ғой, айтпады деме, от қойып жіберіп, күлінді суырамын.

* * *

Шапқыншылар, бастығырылып, ұйықтағанда көрген жаман түстей өте шықты. Бір сайдың қырқасында ғана шоқиып отырған қауқарсыз ауылдың ересек еркектері Ахаттың есігінің алдында әлі тұр. Тарқар емес. Үйді-үйіне тарап, төсектеріне қисайып жата-жата кететін бейбіт күн жоқ. Әлгі старшын атжалманның айғырындай шақылдап кетті. Сұмдығым әлі алда деп кетті.

Ақылы-айран, ойы-ойран болған шақта ес жиып, етек түріп, ел болып кеңесетін кез келді.

Шапқыншы кеткен соң, Омар да інінен шыққан борсықтай дүрдіңкіреп келіп қосылды топқа. Тұрғандар оған қырын қарады. Әлгіндей жан алқымға келген шақта жанында болмаған ағайынның болымсыздығына бәрі де ренжулі.

– Әй, Омар, қара қатынның қойнын қалай қиып келдің? Жата тұрмадың ба? – деп Шыныбек шағып алды.

– Қой, шырағым, – деп Омардың батырлығы енді қозды.

– Айттым ғой анада. Аман-есенде елімізді табайық дедім. Көнбедіңдер. Мүйіз дедіңдер мені келіп. Ал не болды енді? Әлі бұл-бұл ма! Мына жаман-жәутік кепелердің шаңырағын ортасына түсіріп, өзімізді не

қойдай бауыздап қырады, не абақтыға тығады. Көр де тұр. Айтпайды деме. Онан да, әлі кеш емес, көшейік. Жаңылдық, жаздық десек, Түлкібас бізді басқа теппес.

– Омар, шырағым, сенің айтып тұрғаныңның әбден жөні бар, – деді жүдеп тұрған Ахат қарт. – Рысқұл қамаудан қашып шығыпты. Ол бір соқпай кетпес. Соның бір ауыз сөзін тосайық. Хабарласпай, қаша жөнелмейік. Бұйыртса, құдай жолымызды оңдаса, көп кешікпей қайтармыз. Сәл шыдай тұралық.

Омар тыжырынып, мыңқ етті. Бірақ ештеңе айтқан жоқ.

Құлан иректеніп таң атып келе жатты. Талғардың шыңдары жарқырап, тағы бір таң атқанын әлемге айқайлап айтқысы келіп тұрғандай, алқымы кеуіп бара жатты. Алдағы күннің не боларын, Рысқұлдың қайда жасырынып жүргенін сол заңғар Талғар білетін сияқты. Ахат көзі жасаурап, таңғы салқыннан жаурап, Талғардың апайтөсіне тесіле, телміре қарады. Бірақ Талғар дәмелендіргенмен, тіл қатпады.

* * *

Албандағы қызылбөрік еліне Саймасай «күйеу бала» болып, Алатаудың інжу-маржаннан таққан алқасы сияқты әдемі Көлсайдың алқымында жатқан Саты ауылына келіп түскелі екі күн болған.

* * *

Мезгіл қысқа қарай бет бұрған кез. Қыс түсіп, қар басып қалса Талғар мен Албан арасындағы Тау-Шелек арқылы асатын жол қиындап қалады. Сол себепті де болыс қалындыққа қар түспей тұрып барып, нақсүйері Нүкетай сұлуды алып қайту сапарына шыққан.

Албан – мейман келсе мелдектеп, берекесі кіре түсетін қонақжай ел. Ал мынадай атақты күйеу келгенде риза қылып жіберейік деп барынша шабылған. Қарағай мен шыршаның ну орманы сыңсыған Саты шатқалының іші той-думаннан масаттанған. Көлсайдан құлайтын күркіреуік өзені түйе-тастарға арс-арс соғып, содан сонау көк аспанға қарай уыс-уыс ақ маржаннан шашу шашылып жатқандай.

Нүкетай сұлу – дүниенің дүрия жамылған жәннаты Көлсайды жайлаған Мұқыш байдың қызы. Бай мен бай құда болса – арасында тайпалған жорға жүрер дегендей, Саймасай күйеу болғанда, Мұқыш

қайыната, қатынасы, сөз жүйесі жарасқан. Әйтпесе, «күйеу бала» мен қайыната жас жағынан шамалас. Екеуі де пайғамбар жасын игерген жандар.

Албан, Суан, Дулат бір анадан – домалақ анадан тараған ел. Ертедегі бір аңыз айтады: ағайынды үшеуі енші бөліскенде үлкен үйге ие болып қалған Дулатқа бір тай артық кетіпті. Соған өкпелеген ортаншысы Суан күншығысты бетке алып көше жөнеліпті дейді. Суанды көндіріп, кері қайтармақ болып артынан ағасы Албан шығады. Суан көнбейді. Албан қиналады. Ата жұртында қалып бара жатқан кіші інісі Дулатты да қимайды, беймәлім сапарға кетіп бара жатқан ортаншы інісі Суанды да қимайды. Екеуіне де жалтақ-жалтақ қарайлайды. Суан Ілеге жетіп, енді суды жалдап өте бергенде, Албан айқай салды дейді:

– Суан! Суан! Артыңа бір бұрылып қарашы. Анау Дулаттың үстіне нұр жауып тұр, қарашы!

Суан артына бұрылып қарамай, Іленің арғы бетіне өте шыққан...

Содан сөйтіп, екі інінің арасында Албан қоныс тепкен. Арқасы – Қырғыз, алды – Арғын, Найман, шығысы – Қытай, батысы – Шапырашты, Дулатпен тұйықталып, Нарын, Шарын деген өзендері бар, көк аспанмен тілдескен заңғар-заңғар таулары бар, Мыңжылқы мен Қарқарадай жайлауы бар, бидайығына атты адам жасырынған асыл мекенді нелер ұрпақтың бесігі еткен албандардың бір ауылы бүгін Дулаттың Жанысынан шыққан ақ патшаның адал ұлы – Саймасай болысты құрметтеп күтіп жатқан.

Қарашаның суық күзі. Бірақ мұнда шөп сарғаймас, көк қурамас. Сондықтан да әлі жаз сияқты сезімді әлдилейді. Саймасай қар жауып, жол бітеліп қалады-ау деген күдіктен арылғандай, қайтуға асығар емес. Жап-жасыл дүние. Қар басса да сол жасыл күйінде кетеді. Бұл жердің өсімдігі де Нүкетай тағдырлас. Қар астында жап-жас күйінде қалмақ.

Нүкетай сұлу құрбыларымен қол ұстасып, Сатыны өрлеп, Көлсайға көтеріліп, алмас алқалы ардақты бесігімен қоштасады. Көлсайдың бетінен көгілдір аспан, зүмірет шыршалар, зүбәржат есіл дүние түгел көрінеді – болмыстан болжаусыз көрікті көрінеді.

– Қош, көріктім Көлсай! – дейді Нүкетай. – Енді сендей көл көре алмаспын.

– Қойшы, Нүкеш, – дейді құрбылары. – Не болды сонша?! Ол жақта

да осындай Есік көл деген әдемі көл бар дейді ғой.

– Көлсайдай қайдан болсын, – деп күрсінеді. Нүкетай суға құлаған қарағай бөренесімен қалт-құлт етіп жүріп отырып, айдыңға қарап ғажайып айнадан өз суретін көреді. Су түбінен балықтың төресі – ханбалық шоршып шығып, құйрығын бір бұлқып қалып, су бетіндегі қыз суретін қисық-қыңыр, ұсқынсыздандырып жібереді. Нүкетай шошиды.

– Қайт кейін, құлап кетесің, – деп қыздар шуылдасады.

Төбеден шаңқ етіп қыран қалқып бара жатады. Аспан аясында, көл түбінде ақторғын бұлттар жүзіп жүреді. Жат жерге кетіп бара жатқан жас келінге әлемде жоқ ақ жаулық сыйлағысы келгендей аспан мен көл бір-біріне мөлдірей қарасады.

Әлдеқайдан, астыңғы тұстан әлдекімдер айқайлайды:

– Қайт, қайт! – дейді. – Болыс асығып, аттанғалы жатыр. Қайтыңдар.

– Табан астында не болып қалды. Әлі екі-үш күн жата тұратыны қайда әлгі? – деп қыздар состиысады.

Бәрі Нүкетайды ортаға алып, мұңайысып, етекке түсіп бара жатады...

* * *

Түнде қызыл-шымқай басқұрлар тартылған жұмыртқадай ақ отаудың ішінде құс мамықтың үстінде ұйықтап жатып Саймасай түс көрді. Түсінде Бесағаштағы Тау-Шілмембет ауылына барған екен. Алдынан Қызыл Жебеге мінген қаршадай бала шығып, міз бақпай тұрады. Саймасай қолын созады, бала мұның сәлемін алмайды. Кенет Қызыл Жебенің тамағынан қып-қызыл шоқ шашырап, болыстың бетін шыжғыра күйдіріп бара жатады. Өртеніп бара жатады. Өртеніп бара жатып оянып кетеді.

Көзін ашып алып, бетінен көрпені серпіп тастап, «уһ» деп демін алады. Сөйтсе, таудың түні салқын, «күйеу бала» жаурап қалмасын деп, жеңгелері түскір мұның үстіне қабат-қабат қалың көрпелер жауып тастапты.

Әйтсе де, болыс көңіліне күдік алып қалды. Әлгі бала Рысқұл иттің күшігі болды-ау, – деді, ана жолы Бесағашқа барған сапарын егжей-тегжей еске алып. Әсіресе Қызыл Жебені түсінде көргені шошытты. «Ашу үстінде ақыл тұманданып, сол дию жылқыны бекер қиғызып жібердім бе? Киелі неме ме?» – деп секемденді. «Рысқұлдың өзі емес, баласы кіргені несі түсіме?» – деп тағы таңданды:

Таң атқанша көзі ілінбей шықты.

Ертеңіне сәске түсте суыт жүріп, хабаршы келіп жетті.

Саймасайды оңаша шығарып алып, үй сыртында жеке сөйлесті.

Саймасай еңсегей бойлы, кесек пішінді, қара сақалына сәл-пәл ғана қылау түскен, нұрлы жүзді, сымбатты кісі еді. Қазір сол қызылшырайлы бетінен қан қашып, қуқыл тартып, бойы шөгіңкіреп қалғандай, үйге қаяулы оралды. Ауыл иелері үрпиісіңкіреп:

– Жайшылық па, мырза? – деп сабырсыздана жан-жақтан сұрақ қойды.

Саймасай сыр бермеген болып:

– Жәй, құдай-ау, әшейін... Біздің елде бір Рысқұл дейтін кірме неме орыстың атын ұрлап, түрмеге түсіп еді, сол абақтыны тесіп қашып кетіпті. Біздің болысқа қарасты адам болған соң ояз мырза маған хабарлатып жатқаны ғой.

– Ей, тәйір-ай, соны да сөз деп... Ауыл-аймақ, бала-шаға аман болса, не қылар дейсің, – қайыната Мұқыш бай тұқшыңдап қойды.

– Қай Рысқұл? Тау-Шілмембеттің Рысқұлы ма? – деп Мұқыштың Дәулен деген жамағайыны сампылдап сұрап қалды. Аңқылдақ, абайламай айта салатын, аңқау кісі еді.

– Ой, бөрім-ай, патшаның түрмесін тесіп шығады, ә?! Ер ғой, сорлы. Ер, ер, – деп өзін-өзі құптап басын изеді.

«Рысқұлды бұлар да біледі, – деді ішінен Саймасай бетіне шыбын қонған адамдай тыжырынып. – Иттің әйгілісі-ай. Қашқанда қайда барып сияды? Өкіметтің құрығы ұзын. Қайда кетер дейсің».

Өзін-өзі осылай жұбатқанмен, көңіліне көлеңке түсіп, қабағы ашылмай қойды. Түндегі түс пен мына жайсыз хабардың арасынан бір байланыс іздеді. «Сол жығылғырды құрбандыққа бекер шалып жібердім бе», – деп бір сұңқылдақ сұрақ берекесін алды. Өз елінен аулақта отырып, өз тірлігін бір сәт сын көзбен шолып еді, айналып келіп, күнәлі өзі сияктана берді. Осыдан елге барған соң Рысқұлдың ісін жаптырып, жақсылық жасамақшы да болды. Тау-Шілмембет ауылын көзіне көк шыбын үймелеген өгіздейін жауыр жарасына істік ағаш шанши бермей, біршама жеңілдік те жасамақ болды. «Бірақ Рысқұл оңбаған үрерге иті, сығарға биті жоқ, тақыр кедейлігіне қарамай, жалғанның тәкаппары ғой. Оның басынан гөрі, Талғардың басын ию оңай. Өзінен де бәле бар. Әйтпесе, әмпейлесіп, тәп-тәуір болып жүрсе, еті тірі ебі бар, қонданып-ақ кетер еді... Ит мінезді болса да, аты шулы. Бұрынғыдай илей бермей, икемге келтіріп, мал беріп, жер беріп көрейін қызылкөз бәлеге».

Алпыстан асқан алпауыт болысты құдай қайырымды етемін десе, он жетідегі сұлу қызды айттырып, қайын жұртына жиірек жіберіп тұрғай. Кеудесіндегі бір кесек беріш емес, жүрек екенін олар сонда еске алар...

Сырттай сыр бермегенмен, Саймасай қайтуға ниет білдірді. Ақ патша қызметіндегі адам екенін айтты. Бұл сияқты жері сұлу, елі дарқан ауылда айлап жатса да лазым. Бірақ алда қызмет күтіп тұрғанын алға тартты.

Қайын жұрты құрметті күйеуді жөндеп күте алмай, бабын білмей, ренжітіп алдық па деп алаңдады.

– Тәйірі, ел аман, жұрт тыныштық, бейбіт заманда ауыл-үйден от ала келгендей болмай, жата-жастанып, қызық көріп құмардан шығып қайтыңыз, мырза. Ат бәйге, көкпар, күресті ертеңге қаратып отырмыз. Арғы күні аттанасыздар. Асықпаңыз, – деп жатыр албандар. – Қалың Дулат елімен бұрын бауыр ажырамас туысқан едік, енді мыңжылдық құда боламыз. Ондағы Дулат ойлап қалар: «Албан ағамыз бізден барған құдаларын тым болмаса екі-үш күн күте алмағаны несі?» – деп.

Саймасай илікпеді. Ояздың оспағынан сескенді. «Елінен бүлікшіл шығып, әскерімізді әлекке салып, қашып жүргенде, болыс жас қыз айттырып жігітшілігі ұстағаны несі?» – депті. Қалжыңы болса да, қаһарлы сөз. Әрі десе Нүкетай сынды сұлуды мына қауқылдасқан көптің арасынан емес, тезірек оңаша отаудың, шәйі шымылдықтың ішінен көруге бек ынтызар. Нәпсі сезім жеңгенде, ақыл адасады.

«Толмаған он жетіге жасым, әке,

Жүруші ем күліп-ойнап, тасып, әке.

Баланың қыз да болсам, тұңғышы едім,

Сыймады-ау өз үйіме басым, әке.

Боз інген боздайды екен ботам-ау деп,

Жүк артса қабырғама батады-ау деп.

Қыз мұңлық кетерінде жылайды екен

Жанында жат біреудің жатам-ау деп.

Түндікті төрт жерінен ойдыр әке,

Тойыма ту биені сойдыр, әке.

Тойыма ту биені сойдырмасаң

Биылша қызым жас деп қойдыр, әке.

Базардан базар барып ине алайын,

Жан әкем берем десе қиналайын,

Жан әкем берем десе, қиналғанмен

Белімді бекем буып жиналайын»...

Нүкетай сұлу бұлайша өнер шығарып, сыңсу айтып, өзгенің көңілін босата алған жоқ. Аттаныстың табан астында асығыс болғандығы сонша, әдеттегі ауылдың «алты ауызы», тіпті «жар-жар» да айтылмады.

Тең-тең жасау-жабдық тиеген керуен Сатыңнан шығып, Тау-Шелек асуына қарай бет алғанда, Қарашаның қара суық желі қарағай басын тербетіп, қылқандары қыл қобызша боздап тұрған. Аспанды аунақшыған бұлшық-бұлшық қарасұр бұлт қаптады.

Таудың бұралаң сүрлеу жолы бір қырға шығып, бір ойға түсіп, салтанатты кеш үзік-созық келе жатқан. Шындарды бұлт бүркеп, қарауытып қарағайлы беткей ғана көрінеді. Қыламықтап қарт үсе бастады.

Бұл қыстың алды еді. Қалдықызыл деген алшаң жорғаға мінген болыс алдыңғы топта. Қалдықызыл құйрық-жалы төгілген, қасындағы өзге жылқы баласынан ірірек, арқардың құлжасындай маңғаз мал. Өз жорғасына өзі масаттанғандай, үстіндегі иесімін басқалардан мерейі үстем екенін сезгендей, басын шұлғып тастап, анда-санда пысқырынып қойып, бір сарынмен сілтейді. Өзге аттар жүрісін Қалдықызылға теңестірмек болып, біреуі текіректеп, біреуі желе шауып, мазасыз халде.

Болыс көп сөйлемейді. Нөкерлерінің неше алуан жол әңгімесіне назар да салмайтын сияқты. Ол өз ойының тереңінде, өз қиялының жетегінде.

Болыс қазір өз ордасына екі себептен асығулы. Бірі ояздың шақыртуы. Ояздың аты – ояз. Ұлыққа бұл да құлдық ұрады. Біреуге біреуді тәуелді етіп, біреуге біреудің күнін түсіріп қойған заман. Әйткенмен, ояз бұған қаһарын төгетіндей реті жоқ. Верный оязын былай қойғанда, бүкіл Жетісу облысында ең қадірлі, губернатор фон Таубенің өзі құрметтейтін болыстардың бірі осы – Саймасай. Рысқұл дейтін бір бұзық түрмеден қашып кетсе, Саймасайды кінәлайтындай не жазық бар? Түрменің әкімдерін кінәласын. Ойға сумаңдап күдік кіре бергенмен, Саймасайды бұл онша састырмайды. Дегенмен, асығу керек.

Асығу керектігінің тағы бір себебі: Нүкетай сұлу. Мына жол үстінде келе жатып, алпысты алқымдаған кәрі құлжа алдағы ләззат түнін аңсаулы. Кейде ол өз ойынан өзі ыңғайсызданғандай, оның ойын басқалар оқып келе жатқандай жанындағыларға қарап та қояды. Жоқ, олар өзге бір әжік-күжік әңгімемен әуре екен. Сонда болыс қайтадан ойша Нүкетайдың қасында жалғыз қалады... Шашағы төгілген ақ шәйі шымылдық.. Екеуден екеу оңаша қалған шақ. Өзге дүние өртеніп кетсе де, сол оңаша сәт бәрінен қымбат. Нүкетайдың күпек шашбауы сыңғыр-сыңғыр сылдырап, әуелі камзолының түймелерін ағытар. Әрбір түйме ағытылғанша бір жыл өткендей тым ұзақ көрінер. Сонан соң сары сылаң шәйі көйлектің жеңінен әуелі бір қолын шығара, екінші қолын шығармастан, алақанымен аппақ, төсін басып тұрып қалар.

– Келші, Нүкеш! – дейді шымылдық ішінен Саймасай аласұра алқынып.

Нүкетай үндеместен басы салбырап, кеудесіне оқ тиген адамдай, сәл еңкейген қалпы қатып қалар.

– Болшы, Нүкеш! – дейді құдай қосқан қосағы біреу буындырғандай тынысы тарылып.

Нүкетай тас болып қатып қалғандай қозғалмайды. Демі де білінбейді. Сылаң шәйі көйлек бір иығына ғана ілініп тұр. Бір қолын жеңінен шығарса, сусып, ың-жыңсыз жерге түспекші. Сонда перизаттай Нүкетайдың аппақ тәні анадан жаңа туғандай жалаңаштанады. Алпыстағы күйеудің қартаң тартқан жүрегі аттай тулап, кеудесінен ыршып шыға жаздайды.

Саймасай шыдай алмай дамбалшаң аяғын салбыратып мамық төсектен тұра беріп, Нүкетайға қара күрең кәрі қолын созады. Атластай жылтыр жалаңаш білегінен ұстап, төсекке қарай тартады. Нүкетай тырмысып, қолын кері тартады. Күйеу өзіне қарай жұлқиды. Алпыста болса да аюдай күші бар еркектің әлді қолы жалаңаш пері қызын оппа тартқандай шымылдықтың ішіне сүңгітіп жібереді. Жандәрменде қыз байғұс, – «суға кеткен тал қармайдының» керімен, шымылдықтың бір шалғайына жармасады. Шымылдықтың жібі үзіліп кетіп, ақ шәйі қалқан қопарылып жерге түседі. Күнәкәр түннің куәсі болатын биік төсек абыройы ашылғандай лыпасыз қалады.

Шымылдықтың құлағанын жаманға жорып, желігі кеудесінен желдей шығып, қызуы басылып қалатын жігерсізін емес Саймасай, қайта бұрынғыдан бетер делебесі қозып, ақ төсектің үстінде қорбаң-қорбаң жанталасып еркектің пірі Зәкәрияға сыйынып, қара тоқтының жілік сорпасына тойынып, жиырма бестегі жігіттей қаны қайнап, ақ перизатты алпауыттана бүріп түседі.

Қиялмен осы бір тұсқа жеткенде, Саймасай Қалдыққызылды абайсызда тебініп кеп қалды. Алаңсыз алшақ басып келе жатқан ат бұл тебіністен оқыс ыршып, оқша атылғанда, үстінен Саймасайдың өзі түсіп қала жаздады. Әбиір болғанда өзі емес, басындағы тас қара барқытпен тыстаған дөңгелек құндыз бөркі ұшып кетті.

Нөкерлері ан-таң болып, жердегі бөрікті бірінен бірі бұрын алуға асықты.

Содан кейін әлгі көрініс, үріккен құстай, қайтып оралмады. Саймасайдың көңілі пәс тартты. Арт жағына бұрылып қарап еді, садақ тартым қашықтықта, буалдыр арасынан Нүкетайлар көрінді. Оның жанында екі жеңгесі, сіңлісі, үш-төрт қаралы әсем топ, әдеп сақтап, еркектерден кейінірек келе жатқан.

Қар қыламықтағанын қоймады. Айнала төңірек күңгірт тартты.

Сол жақ қаптал биік тау, тауды өрмелей өскен шыршалар қылау қардан бурыл тартқан. Оң жақ қапталдың реңі сарғыш, шыршасыз, шырайсыз тырбық бұталар, сұрғылт тастар. Елсіз меңіреу шатқал. Бір топ атты адамдар жанын алатындай, тек сауысқан шықылықтайды.

Кенет Саймасайдың көз алдына, буалдыр арасынан шыға келгендей, Қызыл Жебе тұра қалды. Болыстың тұла бойы дір етті. Елес лезде ғайып болды. Қылаулаған мұнардан ештеңе көрінбеді. Саймасайдың көңілі бей-жай күйге түсті. Қыдыр жолдың үстінде, баға жетпес олжамен оралып қайтқанда, көңіліне не шайтан ұялағаны беймәлім. Қар кейде қызғылтым болып көрініп, кейде шашыраған қандай күрең-қызыл тартты.

Болыс қамшы ұстаған қолымен көзін уқалап болып қайта ашып еді, шатқалдың шыршалы жағынан бұталы жадағай жағына атырылып Қызыл Жебе қарғып өткендей көрінді. Ағаштардың бұтағын қызыл қырау тұтып қалғандай.

Саймасай сескенейін деді. Нөкерлерінен ол ат бойы алда жүріп келе жатқан. Өзгелер аттарының тізгінін тартып, болыспен үзеңгілеспеуге тырысады. Әдеп солай. Ал енді, болыстың өзі әлгілердің ортасына тығылғысы келгендей, Қалдықызылдың басын тарта берді.

«Танауыңа кершеу түскір, Қызыл Жебенің киесі болғаны ма? Неге елестей береді?». Сонан соң өз ойының оспадарсыздығын өзі байқап, бұрынғыдан бетер іштей жүдеп қалды. «Өлген аттың танауына да кершеу түсер ме еді?».

Өткен істің өкініші өзегін тілгіледі. Бірақ Қызыл Жебеге қылған қиянаты жалқы емес екенін ойламады. Ойласа, мына келе жатқан Нүкетайға да Қызыл Жебенің кебін келтіргенін түсінер еді. Бірақ бұл ұғым Саймасайға жат. Ар алдында да, адам алдында да ақталатын үлгісі бар: пайғамбардың өзі төрт қатын алған дейді. Сұлуды сүюді пайғамбар да жек көрмесе керек. Жарықтық, алпыс үш жасында жас тоқалының тізесін құшақтап жатып жантәсілім қылған ғой...

Мұның да мезгілі пайғамбар жасына жақындаған.

Бірақ бұл дүниеге уақытша қонақпын деген қаперінде жоқ. Қартайдым-ау, қайратым қайтады-ау, сонда Нүкетай болса әлі жап-жас. Жас неме Тұқымбайдың тоқалы құсап, өсектің өртіне түсіп кетеді-ау деген күдік әзір мазаламаған.

Түні бойы бие сауып, саба пісіп шығатын жылқышы жігіттің Тұқымбай тоқалымен әмпей-жәмпайы барын бүкіл жұрт жыр қылып айтып жүреді. Бұған бір жиында қарқылдап тұрып Саймасайдың өзі де күлген. «Бұқаның өзі қартайса да мұрны қартаймайды» дегенмен, уақыттан күшті құдірет жоқ. Уақыт зауалына әлемді қалтыратқан жиһангерлер де, патшалар да, перғауындар да төтеп бере алмаған. Күшті болса, ұлы пайғамбар қайда кетті? Ескендір Зұлқарнайын неге өлген?

Тұмса байталдың бал қымызы мен қара қойдың жілік майына бапталған, мансап пен байлыққа мастанған болыс мұны ойлап жатқан жоқ. Ол өзін мәңгі өлмейтіндей сезінетін. «Жалаң жібек байлаған арулар кімнен қалмаған», – деп жыраулар айтқан нақылдан махрұм болып, ертеңгі күнін болжап бас қатырмаған. Еркектің пірі Зәкәрия да ертеңгі күні қанша жалбарынса да қайырылып қарамай кететінін бүгін білмей, кеудесін есірік жел екілендірген шақ қазір.

* * *

Рысқұл Тұрармен қоштасып шыққан түні дамылсыз жүріп отырып, Тау-Түрген жақты бетке алып, Тау-Шелектен асатын жолдың Орта Қараш тұсындағы тар қылғанға таң ата бір-ақ тоқтады.

... Нардай шөгіп жатқан иір мойын қырқаның ойпаңында бір мая шөп бар екен, соны барып паналады. Шолақ Шабдардың ауыздығын алып, шылбырын белдігіне байлап, маяны үңгіп-үңгіп ұя жасап, өзі соған кіріп, бұйығып жатып ұйықтамақ болды. Әбден қалжырап еді. «Болыс ертелетіп жүрмейді, – деп қойды. Сәскеде шықса бұл тұсқа түс ауа жетер, көз шырымын алып алайын».

Ол шошып оянды. «Қара басып, қатты ұйықтап қалдың ба?» – деп пішенді шынтағымен аршып, тысқа атып шықты. Күн бұлыңғыр, қай мезгіл екенін аңғара алмай, бірауық аңырып қалған. Шел басқан ақ көздейін күн қиялап, Бас Қараштың тұсында тұр. «Үлкен сәске болған екен, – деп қойды. – Болыс жолға шыққан да шығар».

Шолақ Шабдардың бүйірі тоқ. Кермек ісі аңқыған көк пішеннен жерігендей, көзін жұмып, кекжиіп тұр. Қатқыл тезек тастапты. «Шөлдеген екен», – деді Рысқұл.

Шолақты бір қолына жетектеп, бір қолына мылтығын ұстап, Рысқұл қырқаны қиялап төмендегі суға беттеді. Тұяқ астында құраған тобылғы сытырлап, қияқ тастар қышырлайды. Түксиген төңірек – айнала тау, әр жерден «шиқ-шиқ» деп ұшқан зымыран шымшықтан басқа тіршілік

жоқтай. Тек төменде сарқырап аққан тау суының сарыны ғана қуатқа дәт. Суды бойлап, жыландай ирелендеп, сүрлеу жол жатыр. Рысқұлдың бар үміті осы жолда. Аңдыған адамын оған осы жол әкеледі.

Шолақ Шабдар мұзарттан құлап жатқан құрыш судан сілесі қатқанша сіміріп болған соң, Рысқұл оның ауыздығын салып, үстіне мінді. Су жағалап, бір бұлымды айналып өтіп, тұйықтау тас қорымға тартты. Ондай жерде кекілік жайылатынын біледі. Кешегі кекіліктен кегін енді алмаққа бекініп, мылтығын бытырамен оқтап, оңтайланып келеді. Ежелгі аңшының сергек сезімі оны алдаған жоқ, тұйықтың тұсына жете бергенде бір ұя кекілік «пыр» етіп бәрі бірден жер бауырлай көтерілген кезде, Рысқұл әлгі топқа мылтығын көздемей-ақ сілтеп жіберген. Мамығы қобырап, жып жылы, жұп-жұмсақ болып жатқан екі кекілікті қу шиенің түбінен тауып алып, қоржынға сала салды да, қайталап маяға тартты.

Шолақты маяның тасасына, бір түп тобылғыға байлап, ауыздығын алып пішенге қойған соң, Рысқұл шөп-шалам, қурай жинап, от тұтатып, кекіліктің біреуін қақтады. Осы жұмыспен жүріп, ұдайы екі көзі төменде, ирелендеген жол бойында болды. Жарау атты жолаушылар мұның тұсынан бір сәтте ете шығуы мүмкін.

Кекіліктің жас етін жеп, жан шақырып, қарны тояттаған соң, көңіл де көтеріңкі тартты. Маяның жол жақ іргесін үңгіп жіберіп, қылау қардың арасынан төменге көз тігіп, шөпке арқасын сүйеп, жүресінен отыр.

Онашада оны толқын-толқын ойлар қамалады. «Құдай бұйыртса, бұл арқарды да атып алармын, – қолындағы қорғасын оқты салмақтап, берданканың патронына дәрі салып отырып. – Қош, болыстың қаны шашылды делік. Сонан соң ше? Сонан кейінгі күн не болмақ? Үкіметтің құрығы ұзын. Тау паналап, таста түнеп, қашанғы күн көре аламын? Тау-Шілмембет ауылының тоз-тозы шығады? Избайшаны көкпар қылады... Тұрардың халі не болмақ? Осы итті өлтірмей-ақ қойсам ше? Өлтірмей-ақ қойсам... Мені бәрібір ұстап береді. Түрмеден қашқан адамды аяу жоқ, не Сібірге жібереді, не кардцерде шірітеді. Сонда не ұғым? Күштісі-ай бұл иттердің. Атасына нәлет!»

Қорғасын оқты мылтықтың көмейіне тығып, затворын жапты да, қаруды қасына сұлатып тастап, құрғақ пішеннің арасынан гүлқайырдың қурап қалған ақ гүлін алақанына салып біраз отырды. Төмендегі жол бойын көзімен тінткілеп өтіп, басын көтеріп жоғары қарады. Бұлттан сәл айыққан шоқылар шексіз аспанға қол созып, көк тәңірге жалбарынып, мәңгілікке қатып қалған ебедейсіз дәулер сияқты көрінді. Қапшағай шатқал аждаһаның аранындай үңірейіп

тұр. «Атасына нәлет, – деді Рысқұл, – осыдан тау асып, қырғызға өтіп кетсем...».

Сол отырыста ол паналауға болады-ау деген жердің бәрін оймен шолып шықты. Қырғыздың жоғары Таласында құдалары бар. Шілмембет-Сәліктің бір қызы баяғыда сондағы қырғызға ұзатылған. Бір баратын жер сол. Мына таудың ар жағында Қаракөл, Ыстықкөл жатыр. Олар – Бұғылар. Мұны сыйдыра алмас. Мұндағы қырғыздар бәрібір осы Жетісу облысына қарайды. Патшаның да айласы асқан. Алақандай қырғыздың бір пұшпағын бөліп алып, Жетісу губернаторына қаратып қойған. Елді бөліп-бөліп, қырық жілік қылып ұстаса, ілік-жілік, бір-біріне айдап салып билеп-төстеу оңай.

«Атасына нәлет!»

Енді бір сағалайтын шама – қазақтың төменгі Таласы. Төменгі Таласта Рысқұлдың нағашысы бар. Ойық елі. Ол Әулие-ата оязына қарайды. Нағашы елі мұны жамандыққа қимас. Ер жігіттің үш жұрты бар дейді. Бірі – өз елің. Ол күншіл келеді. Екіншісі – қайын жұртың. Ол – сыншыл келеді. Нағыз жанашыр нағашы жұрты дейді. Кім біледі...

«Атасына нәлет, мен қу жанымды қуырдақ қылып қашып-пысып күнелтермін-ау. Қатын-бала не болады? Аз үй Сәлік-Сары не болады? Нағыз қуырдақ солар болмай ма?».

Құбыладан ызғырық ескек жел шығып, тырбық тал, бұта басын бұлғақтатты. Бұта басын жел шайқағанда, жүні қобыраған шымшық бірге ырғатылады. Қанатын жел кеулейді. Шымшық тырнағын бұтаққа қадай түсіп тырмысады. Не көрсем де, мына құраған жапырақтармен бірге көремін деп қасарысып отырған сияқты. Әйтпесе ұшып кетіп, ықтасын табуына болады.

Рысқұл бағжиып, әлгі бұтаға көпке дейін қарап қалды. «Атасына нәлет, шымшық құрлы жоқпын ба? Жоғарғы Таласы да, төменгі Таласы да бар болсын. Ер басына күн туса, бұта түбі үй болар, қашып-пысқанша алысып өлемін!».

Ол хош иісті көк пішеннің арасында ала бөтен қоңырайып тұрған атқұлақтың сояуын суырып алып, саусағымен шарт сындырып лақтырып жіберді.

Көк тәңірге жалынышты қол созған шоқыларды қайтадан бұлт қаптады. Шоқылардың арызына аспан ақ боранмен жауап бергендей, жел

қатайып, қар жапалақтап жауа бастады. Бұта басындағы шымшықтың қос қанатын қобыратып, жел кеулей түсті. Рысқұл жерден берданканы көтеріп алып, шекпеннің жеңімен дүмін сүрткіледі.

«Әттең, осындай мылтық Шыныбекте болса, Қорғанда болса, Молдабекте болса... Қарауымда қарулы жүз сарбаз болса... Бірақ жүз адам кімді қиратар? Станицадағы Қара Иван да қосылар ма еді? Кім біледі?». Ол әйтеуір жолыққан сайын ақ патшаның әке-бабасын, тұқым-тұқиянын түк қалдырмай сыбап отырады. Қара Иван да Рысқұл сияқты осыдан отыз жыл бұрын Ресейден ауып келген. Бір тоқымдай жер іздеп, күн көрістің қамы – ата-мекенін тастап, жел аударған қаңбақтай домалап, жеткен жері осы Талғар. Бетінде шешектен қалған қалың қорасан дағы бар, қоңырқай кісі. Содан да оны қазақтар Қара Иван атап кеткен. Онымен Рысқұл тамыр. Аңшылықтың арқасында танысқан. Бірде үш-төрт қырғауыл сыйлап мына мылтықты сол Қара Иваннан алған. Сөйтіп, бұрынғы ескі шиті мылтықты тастаған.

«Орыстарын жинап, Қара Иван жүз қол көтерсе, мен бір жүз қолды атқа мінгізсем. Алматыны алар ма едік? Бірақ зеңбірегі бар-ау, дәйістердің... Зеңбірек болса... Шіркін-ай, баяғы Байзақтың қол астында жүзбасы болған Әлімбек бабамдай шайқаста жүріп шейіт болғанның арманы бар ма! Қоқанның тағын қалтыратқан сол батырлардан бізге мұра болған қасиет қалмағаны ма? Бірақ Қоқанның ханы мен орыстың патшасы тең бе? Пішту... Қайда ол! Арасы жер мен көктей. Орыстың патшасы жердің жүзін билеп тұрған жоқ па? Әй, халық қаһарланса, кім біледі... «Көп түкірсе – көл» деген. «Халықты көтеретін күш қайда, құдай! Ал патша құлады. Одан ары не болмақ? Атасына нәлет!».

Одан ары не болары мына қар аралас бұлыңғыр сияқтанып кетті де, Рысқұл селк етіп, төмендегі жол бойына үңілді.

Бұл отырған тұстан төменде кетіп бара жатқан аттының үстіне қарғып түсуге болар еді. Ара жақын, мылтық мүлт кетпейтін, таяқ тастам жер. Бір қаупі бар. Болыс бұрынғы салты бойынша өзге топтан ат бойы алда жүре ме, әлде шоғырдың ішінде бола ма? Шоғыр-дүрмектің арасында болса – қиын.

Шамалайды, түс ауып кетті. Күннің көзі көрінбейді. Арғы беттегі қарағай, шыршалар ақ жамылған әруақтардай боп тұр. Табандағы алқынған судың сарыны да бәсеңсігендей. Әлде құлаққа әбден сіңісті болған соң солай шығар.

Жел саябырлап, қар енді қалбаңдамай, біркелкі мамырлап түсіп жатты. Күні кеше күн жылы еді. Сол жылу әлі бойынан қашпаған бұталар қарды лезде ерітіп, жұтып жіберіп жатыр. Бұл тәпе-тәннен

жауған қар Алланың алғысы ма, қарғысы ма – беймағлұм. Оң қол жақтағы жалаңаш жартасқа қар жұқпай, беті суланып, қарауытып, қалың ойға кеткендей мелшиіп қалған. Қар түскен сайын шөп сыбырлайды. Миллион сыбыр, ұлан-ғайыр ұран дауысқа ұласқандай әсер етеді. Дүние күңіреніп бара жатқандай көрінеді. Болмашы сыбыр көбейсе боз боран тұрғандай екен.

Қар толастар емес, мая шөбі сансыз сыбдырмен сыбызғы тартып, жүрек жылататын мұңлы бір ұзақ күйге ұласты. Алда күтіп тұрған ажалды оқиғаның азалы батикасы сияқты. Бұл күйден кейін Рысқұл бір мезгіл мылтықтың өңешінен оқты суырып алып тастағысы да келді. «Бір болыс о дүниеге кетер, одан бұл дүниеде не өзгереді? Баяғы зар заман сол заман қалпында қалар. Әттен дүниеде не көп, мен сияқты зорлық көргендер көп. Құлақ кесті құл болып жүре бермей, бәрі де үдере көтерілер күн болар ма? Әне, сонда әділетсіздік артын қысар еді. Менікі де? «Бөлінгенді бөрі жердің кері емес пе?»

«Жоқ! – ол пішендегі шашыратқының құраған көк гүліне қол соза беріп». – «Біреуге шұқыр қазсаң – алдыңнан ор шығады» деген қайда? Болыс маған деген шұқырды терең қазып, аямастан итеріп жіберді. Жазығым не? Бауыздарда лақ та бақырады. Лақ құрлы болмай, тұяқ серіппей кете беру керек пе? Жоқ! Саймасай алшаң басып, аранын ашқан дүниеде маған орын жоқ. Атасына нәлет!»

Жүресінен отыра берген соң аяғы талды. Аяғын созып жіберіп, ақжұлық болған шоқай етігіне қарады. Қыс болса келіп қалды. Аяқ киімнің сиқы мынау. Мая болмаса, үстіндегі жұқа шекпеннен қазірдің өзінде суық өтетін түрі бар. Тұлабойындағы киім атаулыдан жанға себі – тозығы жеткен киіз қалпақ.

Көптен бері ыстық ішпей, шекесі құрысқан. Бас аурудың үстіне мына меңіреу, бұлыңғыр тыныштық қосылып, миын шаға түскен.

«Балалардың да киімі тозық. Тұрар жалаң аяқ еді. Мына қарда тобанаяқ, далаға шыға алмай, мүсәпір болып, көзі жаутандап отыр-ау... Аяғы күйген тауықтай азап кешкен қу өмір. Бұйтіп өмір сүргенше, алысып өлген жақсы. Саймасай әділ болса, біз аш-жалаңаш қалармыз ба? Жоқ! Оны аяудың керегі жоқ. Азды аяған, көптен құр қалады. Саймасай жойылса, бәлкім, басқа болыстарға ақыл кірер, тәубасына келер, елге жеңілдік болар... Әй, атасына нәлет!».

Қақпанға түскен қасқырдай, ызалы көздері қанталап бара жатты. Тұрардың жалаң аяқ, жертөледен шыға алмай отырғаны тағы елестеді. Көзінен шоқ шашырағандай болды. Бірақ оны мына меңіреу түкпірде ешкім көрген жоқ, көрсе шошыр еді.

Көңілінен Тұрар кетпей қойды. Оның ар жағынан Тұйметай мен Ізбайша буалдыр көрінеді. Тұрар тура қарсы алдында бетпе-бет тұрғандай. «Көке-ау, мені де ала кет», – деген үні құлаққа келді. Күні бойы міз бақпай отырған Рысқұл тықырши бастады. Құлыны үйде байлаулы қалған, желіні сыздаған биедей бей-жай. Көзге көрінбес арқаннан босаса-ақ, Тұрарына алып-ұшып жетпекшідей.

Қыршынның жасындай қысқа күн күңгірттене берді. Кенет долана ағаштың басында отырған сауысқан шық-шық ете қалды. Рысқұл шошып кетіп, орнынан атып тұрды. Сауысқан қалбаң етіп, ұша жөнелді де, қарсы беттегі қарағайлы бөктерге қарай парылдап бара жатты.

Ақ буалдыр арасынан, түкпірдегі тұмсық айналымнан қара шұбартоп бұлдырап көрінді. Рысқұлдың жүрегі дүрсілдей жөнелді. Мылтық ұстаған қолының селкілдегенін сезіп: «Ой, жігерсіз!» – деп өзіне-өзі кіжінді. Бұқпалай түсіп, сәл жүріңкіреп бір шоқ итмұрынның түбіне барып паналады. Қолының дірілі басылды. Жолаушы топтың жақындай түсуін тосты.

Маяның жылы қуысынан шыққан бетте жұқа шекпеннен суық өткен сияқты еді, енді тұла бойы ысып бара жатты. Қара шұбар топ шоғырланып таяп қалды. Мая тұсынан өткен соң жол шолтаң етіп, келесі тұмсықтың тасасына кіріп кетеді. Ол тұмсықтағы қара жартас қазір қаһарланған адам кейпіне келгендей екен. Бетіне қар жұқпай еріп кете берген соң, суланып, көзінен сорасы ағып, әжімі айғыздалып, наладан жаны күйзелген, әлденеге тас түйілген қалпы бар. Ол да зауал заматын тағатсыз күтіп, қозғалсам жауымды шошытып аламын-ау деп, тапжылмай, қалт қарап қалғандай.

– «Бұл менің кием шығар, – Рысқұл. – Бұл менің кием, пірім, қаратас...»

Қара шұбар топ жүріп емес, мұхитта жүзіп келе жатқандай ырғатылады. Дүние шіркін дүлей мұхит. Адамды туа салысымен сол мұхитқа лақтырып жібереді. Батып кетпейін десең, тырбануың керек.

Рысқұл айналасына барлап тұрып тағы бір қарады. Өкпенді қысып, тыныс тарылтар таулар қазір көрінбейді. Дүние бозала шексіз кеңістік. Адамдар сыйыспайтын жөні жоқ сияқты. Орын көп. Аспан асты кеуек. «Аяғыңды етік қысса, дүниенің кендігінен не пайда?» – деді Рысқұл мырс етіп.

Қара шұбар топ тіптен таяп қалды: Енді бір сәттен соң мұның тұсына келеді. Сампылдап, қауқылдап сөйлескендеріне дейін, қарқылдап

күлгендеріне дейін естілді.

Рысқұлдың тілеуі болды. Қалдықызыл ат арқан бойы алда келеді екен. Үстіндегі адам ұйықтап қалғандай, басы омырауына салбырап, ұнжырғасы түсіңкіреп кеткен. «Болыс неге пәс? – деді Рысқұл. – Абайсызда атқаным болмас. Кімнің қолынан өлгенін біліп кетсін. Қарақшы құсап қапылыста атып, қаша жөнелмеймін. Олар мені қазір бәрібір ұстай алмайды. Жардан шыға алмайды».

Рысқұл итмұрын бұтасының түбінен тік түрегелді. Мылтықты созып керді.

Қара шұбар топ тақала бергенде:

– Саймасай! – деген дауыс санқ ете қалды.

Қара шұбар топ тұмсығы тасқа тірелген кемедей кейін шегіншектеп барып тоқтағандай болды.

Болыс басын жұлып алып, жоғары қарады. Мая тұсында тұрған адам әуелі қалбайып, қарауытып көрінді де, кенет көзінің алды тағы қызғылтым тартып, жар қабақта Қызыл Жебе тұяғымен жер тарпып тұрғандай елестеді. Кенет Қызыл Жебенің тамағынан қан шашырап, бетіне шапшып кеткендей, Саймасай көзін жұмып, қолымен бет-аузын ұстай алды. Жоқ, қан жұкпаған екен. Бірақ жұмулы көзін ашуға қорықты. Қызыл Жебе елесін көрмеуге тырысты. Жалғанды жалпағынан басып келе жатқан айбатты адам енді мына дүниеге көзін ашып қарауға жасқанғаны жақсылық емес еді. Оның жанын алуға әзірейіл Қызыл Жебе бейнесінде келгендей көрінеді. Әлгі үрейлі ұн тағы да санқ ете қалды.

– Саймасай! Мен Рысқұлмын. Көкірегіме запыран сыймай кетті. Соның бір түйірін сенің кеудеңе түкірсем деймін. Сен көзінен сора-сын ағызған сорлылар үшін! Сен сөлін сорған жарлылар үшін! Қызыл Жебенің қаны үшін!

Мылтық дауысы гүрс еткенде, әуелі қою түтіннен түк көрінбеді. Дәрінің исі бұрқ етті. Сәлден соң шалқалай құлаған болыстың бір аяғы үзеңгіден шықпай, үріккен Қалдықызылдың сүйреткісінде үйдей дене үлпек қарды сыпыра, артында қап-қара жолақ сызық қалдырып бара жатқанын көрді.

«Бүткіл өмірің қара сызық еді сенің, Саймасай», – деді Рысқұл

маяның тасасындағы Шолақ Шабдарға асыға беттеп бара жатып.

Бесағаштың үстінде қыстың қыраулы күнінде шартылдап найзағай ойнады. Үркердей үрпиген аз ауылдың азан-қазаны шықты. Қылыш, мылтық асынған сарыала түймелі жандармдар, солдаттар қаптады.

Таубай старшын мен өлген болыстың інісі Анарбай, Мақаш палуан үшеуі әуелі Рысқұлдың жертөлесінен бастады. Олар топырлап кіріп келгенде, сықырлауық есіктің топшысы тағы жұлынып түсіп, ішке бұрқ етіп бір будақ бу қоса енді. Не сұмдық екенін ажырата алмаған Избайша:

– Ойбай, – деп ошақ басынан ұшып тұрған. Төсекте қарындасын ойнатып отырған Тұрар жерге жалаң аяқ секіріп түскен. Түйметай төсек үстінде шашы сексіп, қорыққанынан шырылдап қоя берген.

– Әне! – Таубай старшын қамшымен Тұрарды кезеп. – Бөрінің бөлтірігі, иттің күшігі сол. Ұста, Мақаш. Тарт иттің баласын! Далаға шығарып бауыздап жібер! Мына күнді де алып шық!

– Ойбай, не жаздық? – Избайша басынан ақ жаулығын жұлып алып, шашын жайып жіберіп, отыра қалып жер сабалады. – Не жаздық, ойбай құдай! Айтсаңдаршы, елім-ау, жұртым-ау, не қылдық қу құдайға?

– Не жаздық? Не қылдық? Мүләйімсуін сайқалдың.

– Қанға – қан, жанға – жан! Тарт!

Старшын қамшымен Избайшаны арқасынан осып жібергенде бейшара әйел кирелең ете қалды. Мақаш төбедей төніп барып, Тұрардың желкесінен бүріп ұстап дырылдатып сыртқа сүйреп әкетті.

– Ойбай, мені өлтір, ағатай! Нәрестенің қанын мойныңа жүктеме! – деп Избайша Мақаштың аяғына орала беріп еді, старшын қамшымен тағы тартып жіберді.

Жалаң аяқ, жалаң бас жас баланы дырылдатып сүйреп жүрген Мақашты көріп, жанұшырып әуелі Молдабек жетті. Артынша Шыныбек келді. Сүрініп-қабынып Ахат алыстан айқайлады. Қорған ұста Мақаштың қолына жармасты.

– Баланы қоя бер, мені өлтір! – деп өгей шеше өлермендікпен кимелеп Мақаштың аяғын құша тағы жығылды.

– Қанға – қан! Бауыздап жібер жауыздың жалғызын! – деп старшын селкілдеді. – Мынаның бәрі Рысқұлдың туысқандары. Бәрін ұстап, байландар! Тауып берсін жасырынып жатқан жауызды!

Сақал-шашы, жалбыр қасы аппақ қудай Ахат қарт мына суықта жолда иығынан шапаны түсіп қалып, жейде-дамбалшаң жетіп, Тұрардың үстіне жығылғанда, Мақаш дәу не істерін білмей, белдігіндегі қыннан суырған кездікті жалаң ұстаған күйі тұрып қалды.

Біраздан бері қазақтардың қырқысын қызықтап тұрған приставтың бір таң қалғаны он жасар шамасындағы қаршадай баланың қайсарлығы еді. Ажал аранында, арыстанның аузында тұрып, бала болып бір қыңқ демеді-ау. Безерген күйі бедірейіп, бетінен ет кесіп алса да бүлк етпестей, сазара тістеніп, көзі кірпік қақпастан тесірейіп, мына қауқылдасқан, қан тілеп, қарқылдасқан қарға-құзғын сияқты үлкендерді иттің етінен бетер жек көретінін жасырмай және жанталаспай, соншалықты салмақ сақтап қалған.

Пристав келіп, Таубай старшынға:

– Тоқтат! – деді: – даланың жабайы заңын қой сен. Мұрынбоқ баланы өлтіргеннен болыстың құны өтелмейді. Ұлы мәртебелі императордың адал қызметшісі, айтулы управитель Саймасай Үшкемпіровтың өлімі бір жаман баламен өтеледі деп, сен, старшын, марқұм болыстың жарқын рухын қалай қорлайсың! Одан да бұл баланы тұтқында ұстандар. Егер мұның болысты атып өлтірген әкесі үш күннің ішінде өз еркімен келіп қолға түспесе, баланы сонда өлтіріңдер. Ал қазір өлтірсең, Рысқұл қайтып бұл маңайды көрмей, мүлде қолға түспей кетеді. Бөлтірігі ұсталған қасқыр алысқа ұзап қашпайды. Осыған да ми жетпей ме? Ал мына, туысқандары түгел тұтқындалсын. Рысқұлдың қайда жасырынып жатқанын айтсын. Айтпайды екен, жазасын тартсын.

Тұрар енді қорқайын деді. «Көкем болысты өлтірген екен ғой», – деген ойдан тұла бойы тітіркеніп, бармақтай басына тау құлағандай қалың қайғының сансыз батпан салмағын енді сезді.

Шені бар орысты көрсе шыбындаған жылқыдай бас шұлғи беретін қу мінез біткен қазақтың атқамінерлерінің бірі Таубай старшын:

– Әй, міне, ақыл, табылған ақыл. Әуелі әкесін қолға түсіріп алайық,

күшігі құтылмас. Мақаш, балаға сен ие бол. Ұқтың ба? – деп қопалақтап, қайтадан приставқа бұрылды. – Өте тауып айттыңыз, мырза. Рақмет Сізге, спасибо, спәсибә...

* * *

– Ол ағаштар алдақашан шіріп кеткен. Ол ағаштардың түбінде сол күні тұрған адамдардың да көбінің сүйегі баяғыда қурап қалған. Бірен-саран тірі жүргендері де бар. Қазір сол көзі тірілер сол кезде бала болатын. Енді қаудырап, қаусаған халге жеткен. Содан бері жетпіс жылдан асты ғой. Бұл уақиғаның сол соңғы тірі куәлері күннің шұғыласын, айдың нұрын, аспанның көгілдірін көріп жүре бергей...

Ол ағаштар алдақашан шіріп кеткен. Егер бар болса, ғажайыптан тіл бітсе, сондағы аяғынан асылған адамдардың ғаламат сезімдерін, жандүниесінің сұрапыл күйзелісін бізге жеткізер еді. Ағаш екеш ағашта да сезім бар. Тамыры жердің сөлінен нәр алып, жапырағы күннің сәулесінен әл алып тұрған кезде ағаш әулие құстың әніне, желдің уіліне, жұлдыздың жарығына, күннің қызуына елтіп, жасыл жапырақтары зүмірет қадаған жанардай жайнаңдар еді. Жаңа туған бөпеге бесік болуға жараған тал өзін бақытты сезінер. Жаңа отаудың шаңырағы мен уығына шабылған сәмбіде де өкініш жоқ. Омаш сақаның тісіне жараған ағаш та мені балта кесті-ау деп қайғырмас.

Дүниеде дар үшін соғылған ағаштың сору қалың.

Ол ағаштар әу басында кәдімгі бақан еді. Тау-Шілмембеттің маңдайындағы екі-үш құрым киіз үйдің ескі бақандары болатын. Заманның заманында, әлі Сәлік-Сарының тоз-тозы шықпаған амаңында, бұл бақандар сонау Талас Алатауының құйымшағында жатқан Ақсу-Жабағылының жәннатты орманынан шабылған. Кейін 1880 жылғы үдермеде жиырма үй Сәлік-Сары қолына іліккен осы ағаштарды азып-тозған азғана көшімен бірге мына Іле Алатауына ала келген. Іленің Алатауында ағаш жоқ деді ме екен, жарықтықтар.

«Кірме» атанған аз ауыл да ауық-ауық әу деп ән салып, шілдехана, некеқиярда ойын-сауық құрса керек. Содан әлгі бақандардан алтыбақан соғылатын.

Сол алтыбақан Тау-Шілмембеттің кәрі мен жасына сирек кездесетін қуанышты күндердің куәсіндей, суық бұлттың арасынан, анда-санда бір жылт ететін күннің көзіндей көріне ме екен, кім білген, әйтеуір қаңтар қысқа дейін жығылмай тұрған.

Алыстан қараған жанға ол адамдар алтыбақандарға мойнынан асылғандай, арқанды аяз қарығандай үрейлі көрініс береді.

Алшындығында Молдабек те, Шыныбек те, Қорғанда мойындарынан емес, аяқтарынан асулы тұр еді.

Пристав пен старшын әуелі оларды жәй тергеуге алған. Жалғыз сұрақ:

– Рысқұл қайда?

Рысқұлдың қайда екенін әлгілер білмейді.

– Білмейміз, – дейді.

Одан болмаған соң, үшеуін де жығып салып, сирақтарын қосақтап буып, бастарын төмен салбыратып, алтыбақанға аяқтарынан асып қойған.

Таубай старшын Ахатты да аспақшы еді, пристав тыйып тастады. Басқалардың үрей болуы үшін мына үшеуінің асылуы да жетеді. Қалғаны өз жандарынан қорқып-ақ шынын айтуға тиіс.

Тау-Шілмембеттің қатындары бастарына қара орнына шапандарын жамылып, тамұқтағы отқа шыжғырылған сорлылардың зарын қылып, кеудесінен әлі жаны кетпеген азаматтарына жоқтау айтып сай-сүйекті сырқыратқан.

Азан-қазан азынаудан, беттеріне тырнақ салып, қан жоса болған қатындардың түрінен шошынған, тұтқындардан жөнді жауап ала алмай шаршаған пристав бір мезгіл Мақаштың шеңгелінде тұрған Тұрарға назарын салды.

Бала қар үстінде бір аяғын көтеріп, бауырына қысып алған балапан сияқты екен. Бір аяғын екінші аяғының балағына қысып жылытпақшы болады. Жердегі аяғының бармақтары барбиып, үсіген картоптай талаурап кеткен екен.

Жарық келінің үстінде отырған орнынан тұрып, пристав Тұрардың жанына барды. Бала «ұрады екен» деп жасқанып қалды. Балағына тығып тұрған екінші аяғын жерге түсірді. Қолымен бетін жасқап кейін

шегіншектей беріп еді, Мақаш желкесінен жұлқып қалды.

– Тыныш тұр, бәтшағар!

Приставтың қалың табанды хром етігінің астындағы қар сықырлады. Түсін жылытқан болып, ақырмай-жекірмей ақырын сөйледі.

– Атың кім?

Бала бедірейіп тіл қатпады.

– Атың кім?

– Айт! Айт! – деп екі жақтан Мақаш пен Таубай старшын түйіп-түйіп жіберді.

– Тимеңдер, – деді пристав оларға алара қарап.

– Атың кім?

– Тұрар, – деді бала приставтың ала шапыраш суықтау көзіне тіке қарап.

– Кімнің баласысың?

– Рысқұлдың. – Бала приставтың тінткі көзінен көзін тайдырып әкетіп еді, аяқтарынан асулы тұрған үшеуді көрді. Үшеуінің де беттері көнектей болып кеуіп, ісініп кеткен екен. Көздері бұған шарасынан шыға атырыла қарап қалыпты.

– Сен бұларды жақсы көресің бе? – деді пристав алтыбақандар ағаш жақты көздеп.

– Иә,–деді бала мұрнынан аққан суды жеңімен сүрте беріп.

– Жақсы көретінің рас болса, әкеңнің қайда жасырынып жатқанын айт. Сонда оларды босатамын.

Тұрардың көзі аяқтарынан ілінген үшеуге тағы түсті. Өздерінің

тағдыры Тұрардың қолында тұрғандай, үшеуі де бұған телміре, жалына қараған сияқты. Үшеуінің қасында мылтық кезеген үш солдат. Оларды босатпақ болып, Ахмет, Омар тағы бірер адам ұмтылып еді, солдаттар тойтарып тастаған. Енді олар екіншілей беттей алмай «апыр-ай, апыр-ай, иә құдай, иә әруақ, өзің жар бола гөр!» – десіп, шарасыз өлі мен тірінің арасында қалған.

Үшеуінің ішінде Тұрар әсіресе Қорған жәкесін жақсы көруші еді. Өз баласы Арманнан кем көрмей, Қорған Тұрарды үнемі үйіне ертіп апарып, тақыл-тұқыл тамағын бөліп ішер еді. Бұған кішкентай қол шана істеп бергені де бар. Сол шанаға Оразбақ таласатын. Тұрар мен Оразбақ шанаға таласып жатқанда Молдабек өз баласына бүйірі бұрып, Тұрарды шет қақпайлай берер еді. Содан да Тұрар Молдабекке аса іші жылымайды. Ал Шыныбек жәкесі шақылдаңқырап қалғанмен балажан, базардан ылғи тәтті әкеліп, балаларға тең бөліп беретін. Үйден гөрі түзде көп жүретін Рысқұлды жоқтатпауға тырысып, кейде басқа балалардан гөрі Тұрарға бүйірі тартыңқырап тұратын.

– Кәне, айта ғой, әкең қайда жасырынып жатыр?

Приставтың үні жылы. Тіпті бір рет басынан да сипады. Баланың домбығып кеткен аяғына көзі түсіп, бір солдатқа айқайлап, тон алдырып, Тұрарды соған орап қойды.

Тұрар есі енді кіргендей, бейбіт күн туып, баяғыша ойнағысы келгендей, қаһарлы топтың арасынан өзінің достары Арман мен Оразбақты іздеді. Олар көрінбеді. Бала біткен қазір ініне кіріп, төсектің астына тығылып, қоянның көжегіндей үрейлері ұшып жатқан. Сонда да, баламысың деген, сырттағы сойқанды көргісі келіп, тығылып жатып, тысқа бұқпалап қарайды.

– Қызыл Жебені сойғалы жатыр, – дейді Оразбақ үні әрең шығып. – Жаңа ана дәу пышағын суырып алды ғой.

– Иә, соймайды, – дейді Арман ақырын. – дәу оны сояйын дегенде анау бастық орыс сойғызбай қойды ғой.

– Менің Қызыл Жебе болмағаным жақсы болды, ә? – дейді аңқау байғұс Оразбақ. – Мен – Шолақ Шабдармын, ә? Шолақ Шабдарды олар соймайды, ә?

– Ей, қойшы, оттай береді екенсің – деп жақтырмайды Арман үлкендерден естіген сөз аузына түсіп.

– Рас айтам, – деді таңқы Оразбақ. – Қызыл Жебе деген атты сойды ма – сойды. Енді мына Қызыл Жебені де сояды. Өзі ғой, «мен – Қызыл Жебемін, Қызыл Жебемін», – деп мақтана беретін.

– Ей, кетші-ей, содан дейсің бе? Қызыл Жебенің көкесі болысты өлтірген. Білдің бе? Соны да түсінбейсің бе?

– Иә, Қызыл Жебенің көкесі жаман. Соған бола енді біздің көкелерімізді өлтіретін болды-е-е, – деп Оразбақ аңырап қоя берді. Әкесінің халін ойлап Арман қосыла жылады. Арман тысқа шығайын деп еді, Оразбақ етегінен тартып жібермеді.

– Барма, Қызыл Жебе құсатып бізді де ұстап алады. Сояды, – деді Оразбақ дір-дір етіп.

Аспанда бұлт сейіліп, күннің көзі көрінді. Кеше жауған қар жіпсіп ери бастады. Алтыбақанның белағашында қалған қардың тамшысы аяқтарынан асулы тұрған тұтқындардың қанталап ісінген беттеріне тырс-тырс тама бастады.

Аппақ құдай басы қалтаңдап, Үсіп бір-бір басып барып, приставқа дірілдеген қолын жайып:

– Төре, садаған болайын төре! Ана сорлылардың өті аузына құйылып кететін болды. Босатсаңшы, екі дүниеде жамандық көрмегір! – деп жалынды.

– Әй, қалтырауық ит, көрмеймісің, төре баладан жауап алып тұр ғой. Кет былай! – деп Таубай старшын Үсіпті кеудесінен итеріп-итеріп жіберді.

Пристав Үсіпке көкала шапыраш көзімен ызғарлана бір қарады да, байғұстың басының дамылсыз қалтаңдағанын көріп мырс етті.

Талғар таудың, қар басқан басы жарқырап, асыл ақықпен күптеп тастағандай сәулеттене түсіпті. Сайдың қабағындағы ағаштардың бұтағынан жалп-жалп етіп, үлпілдек мақта ұшқандай, жерге қар түсіп жатыр. Бұл кеш келген қыстың алғашқы қары еді. Болыстың басын жалмай келді. Мына панасыз ауылға суығымен бірге сұмдығын ала келді. Артынша күн ашылып кетіп, еріп жатқаны мынау. Ақторғын жамылып, сызылып тұрған ағаштар қайтадан қарайып, сидіған қолдарын аспанға қайта созып, құдайдан жақсылық тілегендей үнсіз, телміріп тұр. Бастарына қара шапан жамылып, беттерінен қан аралас

жас сорғалаған қатындар да қазір жапырақсыз сидиған сиықсыз ағаштар тәрізді; отын орып, тезек теріп күстенген өмірі әтір, сабын көрмеген, өмірі таза сақина салынбаған саусақтарын көкке жайып, тәңірден, бір ғана тәңірден медет тілеп, мына өз жерінен мекен таппаған, қайда барса да, қуғын көрген, әлденендей қарғысқа ұшыраған ауылға келін болып түскендеріне, талайсыз тағдырына налығандай, құйқанды шымырлатып, толассыз боздады.

Тонға ораған соң баланың бойы жылынайын деді. Өзін ажалдан алып қалған, қала берді тон беріп бойын жылытқан төренің рахымына риза болғандай, приставтың жүзіне енді тіксінбей қарады. Пристав та мұны сезіп:

– Кәне, балақай, айта ғой. Қайда әкең сенің? Айтсаң, мыналарды босатамын, – деп жұмсақ сөйледі.

Тұрардың көзі алтыбақан жаққа бұрылып еді, жылыған бойы қайтадан мұздап қоя берді. Қорғанның аузынан бұрқырап қанды көбік шығып тұр екен. Мұны Тұрардан басқалар да байқап қалып азынауық айқай аңырақай дауылдай қайта қаптады.

– О, алла, уа тәңірі, қуат бере гөр біз сияқты ғаріпке! Есіл ерлердің жанын салауат қыл! – деп Ахат інілерінің иманын үйіре бастады.

Қорғанның сақау қатыны басындағы шапанын жұлып тастап, омырауы жыртылған көйлекшең күйінде алтыбақан жаққа атыла қарғып, ақыл-естен адасқан адамша екі көзі шатынап, мылтықты солдаттарға шапшыды. Кеудесіне мылтық тіреген солдаттың бетіне қолын салып жіберіп, мұрнының үстін сыдыра орып түсті. Солдаттың бетінен қан сау ете қалды. Екінші солдат есі кеткен әйелді бұрымынан тұтамдап ұстап алып, шиіріп лақтырғанда, ана байғұс лайсаң жерге етпетінен құлап түсті.

Тұрар шыдай алмай шыңғырып жіберді.

– Көкем келеді, көп кешікпей келеді. Өзі келеді. Қазір келеді. Босатыңыз, мырза, босатыңыз! – деп шыр-шыр етті. – Әне, келді, қараңыз!

Пристав бала көрсеткен жаққа жалт бұрылып еді, Рысқұлдың жертөлесінің алдында тұрған Шолақ Шабдарды көрді. Қос тұлымшағы сексиген титтей қыз бала есіктің көзінде ербиіп жылайды. Шолақ Шабдар сол сәбидің жылағанын үнсіз тыңдап, мойны салбырап, сұлқ

тұрып қалыпты.

– Өзі қайда? – Пристав еріксіз белінен қару іздегендей жалпақ қайыс белдігін сипалай берді. Қанша жан бар, соншасы Шолақ Шабдарға сұқтана, сұрана қарап, содан бір жәрдем күткендей, күңіренген азалы үн де пышақ кескендей сап тыйылды.

– Өзі қайда? Іздеңдер! – деп бұйырды пристав солдаттарға.

Шолақ Шабдар шаң-шұң дауыс шыққан жаққа құлағын тікшитіп, баданадай көздерін қадап бір қарады да, қайтадан мойнын салбыратып, тұлымшағы, сексиген кішкене қызға төніп, әлдене ұққысы келгендей, мүлгіп кетті.

***

Саймасайды құлатқан соң, Рысқұл түнделетіп отырып, Талғарға келіп кірген. Софийская станицасының шетінде, жар судың жағасына тығылып тұрған Қара Иван үйінің терезесін тықылдатқан. Түнгі суықта жылы төсектен жиіркене түрегелген Қара Иван терезеге үңіліп, ашулы үнмен:

– Бұл кім? – деді.

– Рысқұлмын, тамыр. Шаруа бар, – деді Рысқұл.

Қара Иван шолақ тонын жамылып, аяғына пима сұғып, дудар басы жалаң күйі далаға шықты.

– А-а, Рысқұл? Қайдан? Түн ғой қазір, – деді Қара Иван қол алысып тұрып.

– Мүйізі қарағайдай дәу арқар атып қайттым, тамыр. Жағдай мәз емес.

– Е, неге? Арқарың қайда?

– Арқарым – Саймасай болыс. Албаннан тоқал алып келе жатқан жерінен атып кеттім.

Қара Иван шошығандай, жан-жағына қарады. Станицаның қар жамылған үйлері үнсіз. Иттер де үрмейді. Бәрі бұйығып, қалың ұйқыға батқан шақ. Қар жауып, әлдилеген әдемі түн.

– Сен түрмеден қашып кетті дегенді естігем. Енді бәле үстіне – бәле жамалды ғой. Енді қайтесің?

– Соны сенімен ақылдасқалы келдім, тамыр. Менде сенен басқа дос-ағайын жоқ. Жал-құйрықсыз жалғызбын.

– Есіктің алдынан былайырақ кетейік, – деді Қара Иван мал қора жақты көзеп. – Сен қашқын, қылмысты адам. Менің үйіме келгеніңді білсе, оңдырмайды. Түсінеді?

– Түсінемін, Иван. Саған сеніп келдім. Мені қазір іздеп те жатқан шығар. Қар жауып тұр. Саған келген ізді басып қалады, қорықпа.

– Сен түрмеден бекер қашқан, Рысқұл. Сені осы станицадағы Софронның атын ұрлады деп айыптады ғой, рас па? Так вот, сол Софронның аты таяуда табылған. Цығандар ұрлаған. Базарда ұстаған. Сені әкімдер түрмеден былай да босататын еді ғой. Болысты бекер өлтірген. Бекер, бекер – деп Қара Иван дудар басын шайқады, өкінішпен таңдайын тақылдатты.

– Ә, солай ма? – деп Рысқұлдың қараңғыда екі көзі құтырына жайнап шыға келді. – Солай ма? – Онда мені болыс неге қаматады? Жала ма? Жала! Өмір бойы жала! Өмір бойы жаза! Жазықсыздан – жаза! Шыдай беру керек пе? Бұға беру керек пе? Зауал қайда? Болыс біреу-ақ. Оны өлтірдім. Кегім қайтты. Бірақ баяғы қорлық – сол қорлық. Одан құтыларға тағы да қалған қорқауларды өлтіру керек. Иван, досым, маған тағы да мылтық керек. Бес-алты мылтық керек. Менің туысқандарымда қару жоқ. Қайдан табамын! Ақыл айт. Өзің айтушы едің ғой, көп адам көтерілсе, әкім де артын қысады деп. Сен үйреткен. Ал енді маған қазір бәрібір – бір өлім. Қару тауып бер, алысып өлемін. Жалғыз өзім не бітіремін. Тым болмаса бес-алты, он мылтық.

Рысқұлдың ысылдап, ышқына шыққан үнінен қорқып, Қара Иван:

– Тсс! – деді. Шолақ Шабдардың тізгінін тартып, қораның тасасына жақындатты. Жан-жаққа құлақ түріп:

– Эх, Рысқұл, Рысқұл, – деді досының иығына қолын салып тұрып. – Біріншіден, сонша мылтық табылмайды. Екіншіден, табылған күнде

де бес-алты, тіпті он мылтықпен дүниені төңкеріп тастай алмайсың. Он шақты қолдан өкімет құламайды. Ажалды қарға ақ иық қыранмен ойнаған сияқты әурешілік ол.

– Сонда қандай ақыл бересің? Не істеуім керек?

– Әзірше осында жасырына тұр. Менің жасырғанымды білсе, ондырмайды. Ал менде де шиеттей бала-шаға бар. Бірақ мына атың қиын. Атты көршілер көріп қойса, дереу сөз тарап кетеді. Аттан құтылу керек.

– Жарайды. Тағы да жаяу қалдым ғой. Ат жоқ жерде мен байғұс қанаты кескен құс сияқты мүсәпір болып қалам ғой...

Рысқұл Шолақ Шабдардың шылбырын қырғыз ердің қайыс бауынан өткізіп, тізгінді ердің қасына байлады, жан серігі болған жануардың құлағын қасылап, тұмсығынан сипап, мойнынан құшақтады.

– Е, жануар, енді көрісеміз бе, жоқ па – бір Алланың ісі. Бар, жануар, бар – деп сауырына жалпақ алақанымен сарт-сарт салып қалып, мал қораның маңайынан айдап шығарып, қоя берді.

Аттың осыдан Бесағашқа баратынын білді. Шолақ Шабдардың иесіз келгенін көріп, Тұрар шошыр. Избайша дауыс қылар, ел дүрлігер. Жабыла іздеп жүрген жау да болар...

Шолақ Шабдар бірер басып, басын бұрып, әлдене күткендей тұрып қалды. Жылқы хайуанның бұл қылығы Рысқұлдың өзегін өртеп жібергендей, жанына қатты батты. Қызыл Жебедей дүлдүл тумағанмен, Шолақ Шабдар жүріске шыдамды, күй талғамас, жол танығыш, жер танығыш, соған қарамай кеудесін басқаға басқызбас тәкаппар, бір батыр екенін Шолақ Шабдар кейбір адамдардан артық білгендей еді.

Хайуанның адамға деген адалдығына іші елжіреген Рысқұл:

– Сорлы Шолақ, енді сен кімнің астында кетер екенсің? Сені Тау-Шілмембетке бұйыртпас, қорқау иттер, – деді.

– Бар, бара ғой, жануар, ауылға бар, – деді иесі күбірлеп.

Ат басын ықылассыз қайта бұрып алып, құлағын тікшитіп тау

жаққа қарады. Бірақ жылжымастан, ішін бір тартып тұра берді. Жануар иесін күтіп тұрғанын Қара Иван да байқап:

– Жалко, – деді. – Бірақ, амал не, сені жасыруға болар, оны қайда тығып қоямын?

Рысқұл қолындағы дойыр қамшының тобылғы сабын саусағы ауырғанша қысып ұстап:

– Ақымақ хайуан, енді мен жоқпын саған! Несіне тұрсың? Жоғал, айда! – деп ыршып барып, аттың сауырынан осып кеп жіберді.

Мұндайды күтпеген Шолақ Шабдар оқыс ырғып, пыр-пыр осқырынып, ақ буалдыр арасына кіріп жоқ болды.

– Бекер ұрдың, – деді Қара Иван досын күстаналап.

– Көңілі қалсын, әйтпесе осы төңіректен айналшықтап шықпай қояды. Енді ауылға тіке тартады. Ізін қазір-ақ басып қалады... атасына нәлет. Барсын. Менен гөрі ол да бақытты. Ауылға жасырынбай, еркін бара алады. Ал енді қайтеміз, тамыр?

– Үйге жүр дей алмаспын. Үйде бала-шаға біліп қойса, баламысың деген біреу-міреуге айтып қояды. Тіпті, Марфа білуге тиіс емес. Қатын деген жарықтықты өзің білесің. Мына шөмеле шөпке кіріп жатасың. Жылы. Елеусіз. Таңертең малға шөп алған болып, жейтін бірдеңе әкеліп берермін. Байқайық, не хабар болар екен. Содан арғысын тағы ақылдасармыз. Әбден қалжыраған көрінесің. Жат та, ұйықта. Саспа, – Қара Иван шөмеленің іргесін кеулеп-кеулеп Рысқұлды кіргізіп жіберді де, кеуектің аузын қайта бітеп, шашылған шөп-шаламды жиып-теріп сезіктенер із қалдырмай, үйіне оралды.

* * *

Тастай батқан, судай сіңген, сілесі қатқан қалың ұйқыға кеткен екен... Бас Қараштың бауырындағы бір мая шөптің түбінде жатқан екен. Төбеде жалғыз қыран қалықтап жүрді де қойды. Өзі суат жолында арқар аңдып жатырмын-ау дейді. Жалғыз қыран қалықтап кетпейді. «Арқарларды үркітпесе, неғылсын» деп қояды. Сөйткенше бірінің ізіне бірі түсіп тізіліп, суатқа арқарлар келе жатады. Бұл мылтығын алып, оқтала бергенше, әлгі қыран аспаннан тастай зымырап құлап, мүйізі шаңырақтай құлжаның дәл милығына болат тырнақтарын салып жібереді. Құлжа құлайды. Құлжа бірде үйдей үлкен қара

бұқаға айналып кетеді. Қыран лезде оның көздерін шұқып тастайды. Бірақ бас сүйекке кіріп кеткен тырнақтарын қайтып суырып ала алмай, кезқұлаш қанаттарын дауыл тұрғандай қатты қағып, көкке ұмтылады. Аяғын арқардың басынан ажырата алмай шаңқ-шаңқ етіп, көздерінен от шашырайды. Сол оттан Рысқұл жатқан маяға ұшқын түсіп, кенет өрт шыққан екен. Рысқұл тұрайын десе тұра алмай, аяқ-қолы өзіне бағынбай, жан-жағын от қамалап, жанып бара жатқан екен. Бір кезде шырылдаған бала дауысы естіледі. Тұрар екен. Жалаң аяқ екен. Көкесіне қолын созып, жалаң аяғымен от кешіп, тұра жүгіреді. «Күйесің, Тұрар, қайт кейін!» – дейді Рысқұл. Бірақ үні шықпайды. Тұрар жүгірген жердің өрті шегініп, жол ашылғандай болады. Тұрар жеткенше Рысқұлдың тұла бойы лапылдап жанып бара жатады. Жан дәрменде ышқынып айқайлап жіберіп... оянып кетті.

Оянса, қайда жатқанын пайымдай алмай, қолын ербеңдетіп еді, шөп екен. Саңлаудан Қара Иван сыбырлап:

– Ойбай, неге айқайлайсың, өшір үніңді! – деді.

Өң мен түстің арасын ажырата алмай, әрі-сәрі халде қалған Рысқұл Қара Иванның дауысын естіген соң есін бірден жиып алды. Өң мен түстің арасы алшақ емес екен.

– Мә, – деді Қара Иван кішірек құмыра мен бір түйіншек ұсына беріп. – Әлденіп ал.

– Не хабар? – деді Рысқұл ауқатты алып жатып.

– Хабар жақсы емес. Тамақтанып ал. Қазір қайтып келем... – деп Қара Иван бір қолтық шөпті алып, мал қора жаққа кетті.

Әлгіде Қара Иван қатынынан жасырып, кішкентай қыш құмыраға сүт құйып алып жатқанда Марфа көріп қойып:

– Ваня, оны қайтесің? – деген таңданып.

– Бұзауға беремін, – деді күйеуі сасқанынан.

– Бұзауға бергені несі? Балаларыңды қайтесің? Екі сиыр сауып отырғандай сөйлейсің-ау, мырзам. Жалғыз сиыр, оның өзі суалып бара жатыр. Ешкінің сүтіндей ғана сүт береді. Енді көрші Кузьмихаға барып жалынып бір қасық ағарған берші деп тостағанымды тосып

тұрғаным қалып еді, Кузьма құсап сен де екі сиыр ұста, содан кейін бере бер бұзауға да, торайға да, тіпті итіңе құйсаң да өзін білесің. Екі сиыр ұстайтын шамаң жоқ, баяғы құтаймайтын қу әдетіміз. «Байымыз, байлыққа батып қаламыз», – деп Россиядан ауып келгенде, міне, Жетісуға келіп кенелдік те қалдық. Ішсек – асқа, кисек – киімге жарымай, жарық дүниеден өтетін болдық...

«Енді бұл жуық арада тоқтамайды. Сөз деген шіркін қайдан шыға береді бұдан? Қатындарда сөздің қазынасы қалған ба?» – деп Қара Иван қарсыласып жатпастан, қатыны бұрқылдап жатқанда, жылыстап, үйден шығып кетті. Ширек бөлке нанды қоса ала шықты.

Қара Иванның қолынан келген жақсылығы осы еді. Жан-жақтан қасқыр қамалағанда, шөмелесіне тығып пана болды. Шиеттей балаларының аузынан жырып алып, дәм ұсынды. Кейде осылай, өз туысқаныңнан, қарындасыңнан көрмеген қайырымды, қаны басқа, діні бөлек орыстың мұжығынан көресің.

Бұған Рысқұл дән риза, екі дүниеде де ұмыта алмас. Бұл жақсылық өзінен қайтпаса, құдайдан қайтар. Бірақ Рысқұлдың Қара Иваннан күткені бұл ғана емес еді. Қару-жарақ тауып берсе, жауға қарсы тайсалмай шауып, шайқаста шейіт кетсе, арманым бар демес-ау. Құдай мұны қос көрмеді. Қара Иван қаруды қайдан тапсын. Көршісі Кузьма сірә көнер ме? Жалғыз атын жоғалтып тапқан Софрон көнер, малын батырақ жалдап баққызып отырған Семен қалай қостар? Қара Иванның өзін көзтүрткі қылып, ұстап берсін...

Әлгіде ғана, Қара Иван жалғыз кер сиырын сайдан суарып қайтқанда, қауға сақал Кузьма үйінің шарбағынан асылып тұрып:

– Жаңалықты есіттің бе, Иван? – деді.

– Жоқ. Ол не? – деген Қара Иван жүрегі су етіп.

– Бір киргиз өзінің управителін атып өлтіріп, қашып кетіпті. Әлгі аңшы киргиз көрінеді. Айтпақшы, ол саған келгіштеп жүруші еді-ау. Еліктің лағын әкеліп берген сол емес пе еді? Байқа, бәлеге қалып жүрме!

– Ол не дегенің, Кузьма? Аңшыны мен көрмегелі қашан?!

– Әй, қайдам, болыстың түбіне жеткен нақ сен құйған оқ болып жүрмесін. Байқа... – Кузьма миығында зымиян күлкі зәр шашып. – Айтпақшы, сол киргиздың сенің Федькандай баласы бар екен. Болыстың

адамдары соны ұстап отырса керек. Әкесі үш күннің ішінде өз еркімен келсе келді, келмесе баланы бауыздап өлтіреміз деп жар салғызыпты. Верныйдың бүкіл қару асынғандары қазір сонда көрінеді. Көрдің бе, киргиз әкімін өлтіргеннен кейін, заман не болады? Не болып бара жатыр бұл заман?

Кузьма шоқынған ырым жасап, шарбақтан ары үйіне қарай беттеді. Қайта бұрылып:

– Біздің атаманды да Верныйға шақыртып жатқан көрінеді. Сірә, әлгі киргиздің әлегіне байланысты мәселе ғой. Жапондардың істегені анау. Россия – анамыз бүлікке бөгіп жатқаны мынау. Енді-енді аузымыз асқа тигенде, мұрнымыз тасқа тимесе игі еді. – Кузьма тағы шоқынды.

– Тыныштық болғай. Иә, құдай!

Қара Иванды қат-қабат уайым қамалады. Кузьма сұм әлгі күдігін атаманға айтып қойған жоқ па екен? Аңшы киргиз Қара Иванға келгіштеп жүретін деп оттап қойса болды, атаман ақиланып жетіп келеді. Енді не істеу керек? Тым болмаса, түн түскенше шыдаса... Қазір құдайдың күні де жарқырап ашылып кетті.

Қара Иван қолына айыр алып, шөмеле төңірегіндегі кәшек шөп-шаламды жинаған болып, айналшықтап жүріп алды. Қорада қамаулы тұрған торпақ мөңіреді. Өзінің сыбағасын ішіп қойған шақырылмаған қонақты ол да жақтырмайтын сияқты. Үйден Федька жүгіре шығып:

– Батя, Зойка мөңіреп тұр ғой, мен шөп суырып салайын,– деп еді, Қара Иван шошып кетті:

– Өзім-ақ. Айда, әуре болма. Мамаңа көмектес.

Қара бұжыр әкесіне емес, ақсары шешесіне тартқан үрпек бас, елгезек бала әкесінің мынасын түсіне алмай есіктің көзінде состиып тұрып қалған. Жайшылықта: «Малға қарамайсың, Зойкаға жем бермейсің. Астын тазаламайсың», – деп ұдайы ұрсатын әкесі, бүгін басқаша мінез танытты. Шешесі сияқты бұл да Зойканың тілеуін тілеулі.

– Балалар қызыл көрмегелі қашан. Қашанғы капуста мен картопты қара суға қайнатып іше береміз. Зойканы соғымдап алайық, – дегенде қожайынға әйелі де, баласы да ұлардай шулап қарсы шыққан. Зойка өссе, екі сиыр сауамыз деген арман жатушы еді оның ар жағында.

Бала есіктің алдында тұрып-тұрып, бұртың етіп үйге кіріп кеткенде, Қара Иван күйбеңдеп қықым-сиқым жинаған болып жүріп:

– Ей, Рысқұл, – деді жан-жағына қарайлап. – Хал жаман. Сенікі баланы ұстаған. Залогқа ұстаған. Сен үш күнде келіп, қолға түспесе, баланы өлтіретін болған.

Рысқұл тіл қатқан жоқ. Шөптің ішінде адам емес, қаратас жатқан сияқты.

– Біздікі атаман Верныйға кеткен. Сірә, бұл Софийскіден де іздейтін болар сені. Менікі көрші сені біледі. Оттап қояды деп қорқамын.

Рысқұл тырс етпеді.

«Дүниені өрт шалғанда, бұл тағы да ұйықтап жатыр ма?» – деп Қара Иван шөмеленің Рысқұл жатқан тұсын ақырын айырдың сабымен түрткіледі. Айырдың сабы кеуекке оп-оңай кіріп кетті. Ешқандай кедергі кездестірмей сүңгіп кетті. Қара Иван ақырын шөпті ашып қарап еді, үнгіде ешкім де жоқ. Тек бос құмыра жатыр.

«Мына сойқанды аңшы түзге отырамын деп тысқа шығып, біреу-міреудің көзіне түсіп қалар ма екен?».

Қара Иван дәретхана жаққа қарап біраз тұрды. Абайлап барып есігін түртті: ешкім жоқ. Мал қораны айналып шықты. Сайдың жағасына барып, тал-талдың арасын шолды.

Қараптан-қарап жүріп, күбірлеп өзімен-өзі сөйлескенін де байқамай қалды. Ақыры «бұл жүрісім сезікті болар», – деп үйіне қайтты. «Мүмкін, ол тентек үйге кірген шығар» деп босағадан аттап әуелі сенекті шолып шықты. Капуста тұздалған кеспектің артына үңілді. Қабырғада ілулі тұрған қамыт пен белорақты да ұстап-ұстап қойды. Ішкі бөлмеге еніп, әдетте балалар жататын пештің үстіне мойнын созды. Темір кереуеттің астына еңкейді.

– Не жоғалттың? – деді ыстық пештің көмейіне қамыр толы қара табаны сүңгітіп жатқан Марфа күйеуінің абыржыған түрін көріп шошынып.

– Жәй, қайрақ тас, – Қара Иван.

– Қайрақтас неге керек? – Әйелі тақақтады.

– Иә, ол пышақ қайрап, Зойканы соймақшы, – деп кемсендеді Федька.

– Мен соярмын сені. Сойып көр! – деп Марфа пештің қаңылтыр қақпағын тарс жапты.

Қара Иван қолына бос құмыра ұстаған күйі қалшиып тұрды да қалды.

***

Сол күні сұрғылт іңірде Верныйдың облыстық түрмесінің сұрғылт қақпасын үсті-басы ұсқынсыздау, киім-басы жадау, ескі киіз қалпағына шөп-шалам жабысып қалған, қалқан кеуделі, жазық жоталы, екі көзі ашулы арланның көзіндей ызғарлы бір адам келіп қақты. Бұл қақпа оған бұрыннан таныс еді: адаспастан оңай тапты.

Үйінді таба алмай адасуың мүмкін, ал түрме оңай табылатын заман. Бұл адамға түрменің есігі де жеп-жеңіл ашылады, зарықтырмайды. Ар жақтан қарауыл келіп, қақпаның құлыбын салдыр-гүлдір ашып, аяқ басы алба-жұлба адамды көріп:

– Не керек саған, аулақ жүр! – деп ақырды.

Оның ақырғанынан әлгі адам айылын жиған жоқ, қайта қасына келіп, қаһарлы үнмен:

– Мені нашандигіңе алып бар! – деді.

– Начальник сен сияқтылардың ермегі емес, аулақ. Арыз айтып келуші қаңғырған киргиз аз емес, бар айда! – деді қарауыл қақпаны жаба бермекші болып.

– Ей, ақымақ, мен кісі өлтірген адаммын. Тез нашандікке алып бар! – әлгі бұйрық түрінде.

Қарауыл қалбақтап қалды. Дереву мылтығын кезенді.

– Алдыма түс! – деді.

Рысқұл осылайша абақтыға екіншілей енді. Ол бағана Иванға Кузьма көршісінің айтқанының бәрін есітіп еді. Аз ойласа да, ары ойлап, бері ойлап, ақыры тапқан шешімі осы болды.

* * *

Шолақ Шабдар өз үйінің есігінің алдына келіп тұрғанын көргеннен кейін, пристав адамдарын дереу аттың ізіне салған. Аттың иесі аман-есен бір жерде жасырынып жатқаны белгілі болды. Тізгін, шылбыр ерге байлаулы. Демек, бұл ат иесін оқыстан тастап келген жоқ. Әдейі босатылған.

Қашқынның қайда жатқанын ауылдастары білмейтіні рас екеніне көзі жеткендей болған пристав алтыбақанда асулы тұрғандарды босатуға бұйрық берді.

Анарбай мен Таубай бастап, болыстың адамдары да ауылдарына қайтты. Тұрарды ала кетті. Мақаш баланы алдына өңгеріп жатқанда пристав тағы да қатаң ескертті:

– Ақымақтық жасамандар. Балаға бастарыңмен жауап бересіңдер. Оны өлтіру – торғайды өлтіруден де оңай. Мәселе – әкесін қолға түсіруде. Көрдіндер ме, ол ұзаған жоқ. Алысқа ұзап кетпейді де.

Топалаң тиген ауыл есеңгіреп:

– Құдай-ау, құтқарғаның рас па, жоқ па? Иә құдай, иә аруақ! Ақсарыбас! – деп бірін бірі құшақтап, талықсып жатқан Молдабек, Шыныбек, Қорғанды көтеріп үйлеріне кіргізіп, ауыздарына су тамызды.

Дәу Омар:

– Айттым ғой, айттым. Мен байғұстың сөзін сөз дедіндер ме? – деп селкілдеді.

Болысты жер қайысқан жұрт жиылып жерледі. Солдат сайының бойындағы бір қыраттың басындағы зиратта жас топырақ жамылып, жерошақтай ғана жерді алып, Саймасай жатты. Тірлікте атағы

Алатаумен тайталасқан, ақ дегені алғыс, қара дегені қарғыс болған, өзін жарым патшадан кем санамаған, азуын айға білеген алпауыт құлаған соң мүрдесі мүсәпір сияқты көрінді. Басына әлі күмбез көтерілер, алтындаған ай таңбасы қойылар, босағасына аят та жазылар. Жылы еткен соң ат шаптырылып, ас та берілер. Бірақ тірісінде дүниені жон арқасынан алшандап басып жүрген азулы арыстан қазір топырағы опырылып, іргелері үңірейіп қалған молалардың жанына келіп қоныстанды. Астында піл сүйегінен өрнек өргізген құс мамықты төсек жоқ. Құс мамық былай тұрсын, сүйекті орап алып барған қалы кілемнің өзін Алматыдан арнайы шақыртылған бас имам, дене мүрдеге түсірілерде сыпырып алдырып тастады. Онымен де қоймай мүрденің ернеуінен өзі бақылап тұрып сүйекшілерге бұйрық айтып, ақымның ішіне енгенде марқұмның жамбасы топыраққа тиіп жатсын, – деді. Мұсылман зиратына діні басқа адам жолатпайтын салтты бұзып, Саймасайдың мәңгілік жайының басына орыс ояздың өзі келді. Болысты мүрдеге түсірерде ояз қол көтеріп, басынан қаракөл папахасын алды.

Ояздың істегенін істеп, управительдер де құндыз бөріктерін шешіп, тақияшаң тұрды. Ояз сөз сөйлегенде, тырс еткен жан болған жоқ.

– Мырзалар, халайық! Біз бүгін ұлы императордың, ұлы мәртебелі патшаның адал қызметшісі, Верный уезінің ең тандаулы... – э-э-э.. управителі, э-э-э управительдерінің бірі Үшкемпіров Саймасайды ақырғы сапарға аттандырып тұрмыз. Марқұм өмірінің ақырына дейін ұлы империяға, ұлы мәртебелі патшаға адал қызмет етті. Оны ешуақытта да ұмытпақ емеспіз. Марқұмның топырағы торқа болсын. Оның патшаға адалдығы басқа управительдерге үлгі болсын. Хош, қымбатты Саймасай Үшкемпіров! Сенің жарқын бейнең біздің жүрегімізде мәңгі сақталады!

Ояз бас киімін кигенде, басқалар да бөріктерін асыға киіп алды.

– Рақмет! Рақмет! Ұлы мәртебелі мырза! – десті болыстар бастарын шұлғып.

Жер астына бар ала кеткені үш қат бөз болды. Оның өзіне жүрек тұсынан алақандай дақ түсіп, қарауытып қалған екен. Мақтаны қанша басса да, шып-шып қан шыға берген. Адам тия алмаған қанды топырақ тыйсын дегендей, жан-жағынан жабыла уыстап кесек салысты. Кімнің алғыспен, кімнің қарғыспен лақтырып жатқаны мәлімсіз.

Жеті молда қатар тұрып, басы имам болып кезек-кезек құран оқыды. Молдалар құран оқығанда жан біткен бір тізелеп, құбыла жаққа қарап, жапырыла отырып қалды. Кешегі қардан кейін жер лайсаң еді, етектеріне батпақ жабысты. Арғы-бергі ат жетер жердің

болыс-управительдері түгел келіп еді, әсіресе солардың оқалы қасқыр ішіктеріне обал болды. Сүйекті орап әкелген қалы кілем имамның астында жаюлы еді, ол жұрттың бәріне жете қоймады. Сірә, имамның қанжығасына бөктерілген де шығар.

Имамның қанжығасында әлгі кілем ғана емес, Саймасайдың небір асыл киімдері де кетер. Болыстың сүйегін жууға түскендер оның киім-кешегін бөліп алды. Сүйекке түсуге таласып қалғандар да бар. Тіпті жаңа ғана өлікті көрге саларда дененің белінен, аяғынан, басынан сүйемелдеп түсірген бұжыр орамалдардың өзіне сүйекшілер таласып қалды. Тірілердің тіршілігі сол. «Дүние-боқты жақсы көргендердің бірі – мына болыс еді-ау, дүние-боқ соған не опа берді?» – деп ойланар жан жоқ.

Болыстың киіміне таласқандар қанша көп болғанымен, оның тіршіліктегі күнәсін өз мойнына алатын жанашырлар табылмады, жаңа болысты үйінен қайтпас сапарға шығарып саларда, дүйім жұрт оның жаназасын оқыған. Жаназа оқылып болған кезде, имам дауыстап тұрып:

– Кәне, підияға кім шығады? Пенде болған соң оның мойнында күнәсі болмай тұрмайды. Ал, мұсылман қауым өз қандасын о дүниеге шығарып саларда оның күнәсін алып қалады. О дүниеге марқұм күнәдан пәк аттануы керек. Мұсылман салты сол. Кәне, қайсың бар, мұсылмандар? – деді.

Адам үрейленер тыныштық орнады. Саймасайдың күнәсін өз мойнынаалуғаешкімбеттемейтұр.Өйткенімарқұмныңбұлжалғандағы істеген зорлық-зомбылығы, күнәсі қисапсыз екенін көпшілік білетін. Сонша ауыртпалықты өз міндетіне алудан бәрі қашып тұр.

Саймасайдың жалғыз қалғаны осыдан басталды.

Имам тағы да айқайлады:

– Туысқандары қайда? Марқұмды күнәсінен арылтпай аттандыру тірілер үшін екі есе күнә. Талапкер жоқ па?

Ешкім тырс етпеді. Алдарында кілемге ораулы табыт көлденең түсіп, арашашы күтіп жатты. Тірілердің мына қорлығын Саймасай сезбейді-ау, сезсе түсінер еді: тіріде кім болғанын, өлгенде кім болғанын. Дәл табыт тұрған жерде бір кезде Қызыл Жебе бауыздалып еді. Сол араға Қамбар атаның қаны төгілген. Ана бұтаның түбінде Рысқұл байлаулы

жатқан. Сол бір жаздың айлы түні Саймасай алдағы қыста дәл осы жерде табытта жататынын, өзінің підиясына ешкім шықпай қоятынын ойлады дейсің бе?

Имам тығырықтан шығудың амалын іздеп:

– Уа, Анарбай мырза, ағаңның підиясы болсын деп тағы да дұға оқимын. Түсіндің бе? – деді.

«Мұнымды ескерусіз қалдырма», – дегені ол. Имамның жетегінде бір қара кететін шығар. Дүние-боқты жек көрмейтін небір қорқаулардың өзі болыстың бар бәлесін өз мойнына артудан қорыққанда, имам ретін тауып тұр. Өлеңді жерде өгіз семіреді, өлімді жерде молда семіреді деген осы.

Ақыры соңында мүсәпір бір төбешік қала берді, жанында жан баласы аялдамады. «Ақ иық» атанған алпауыт болысты айналайын ағайын жер ошақтай обаға қырынан салып кіргізіп, ахиретке шыдамсыз шығарып салды. Бәрі де қаралы ауылға асықты. Ендігі бөліс сонда.

***

Тау басынан бейсеубет біреу қарап тұрса, болыс ауылына жау шапқан екен дер еді.

«Ой, бауырымайлап» ат қойған лек-лек топтар ел шетіне жете беріп, аттарынан аунап түсіп, марқұмның ордасына қарай асықты. Еңкілдеп шын жылап жүргендері де бар, көздеріне түкірік жағып алып, ойбайлап жүргендер де бар.

Болыстың орыстар салып берген еңселі, көк шатырлы үйіне шымалдай құжынаған халық сыймайтын болған соң қыс та болса, жағалай киіз үйлер тігілген. Ортасына от жағылған, жан-жағына кілем тұтылған, еденіне қабат-қабат текемет, оның үстіне қабат-қабат көрпелер төселген үлкен үйге болыстар жиналды. Қақ төрге ояз отырды.

Ояз орта жастағы, кең маңдайы жалтыр баспен шекарасыз жалғасып кеткен, кішкене орақ мұрны, шоқша сақалы бар шегір көз кісі еді. Шағын бойлы, иығы қушиыңқы кісінің еңсесін биіктетіп алтындаған шашақты эполеттері жарқырайды. Сары түймелердің әрқайсысында айбынды сес ұялап жатқандай.

Қазаға жиналған қырық бір болыстың бәрінін назары оязда. Одан бұрын сөз бастауға ешкімнің батылы бармас. Он екі қабат ордалы үйдің ішінде болыс емес Тұқымбай мен Анарбай бар. Анарбай өлген болыстың інісі ретінде қатысып отыр да, Тұқымбай мен болыстан дәрежем кем емес деп кеудеге салып келіп отыр. Ал шындығында екеуінің де ояздың көзіне түсіп қалу әрекеттерінде зәлім есеп бар.

Анарбай қатты қайғырған, мына өлім өзегін өртеп кеткен сияқты көрінгісі келеді. Бірақ зымиян көзге оның үйілегенінен күйіктің жалыны емес, басқа леп сезіледі. Бұл өлім ойламаған жерден Анарбайға екі олжаны бірден үйіп-төгіп бере салғалы тұр. «Енді кім болыс болады?» – деген осы отырғандардың бәрінің көмейінен атқылаған сұраққа: «Саймасайдың туған інісі Анарбай бар», – деген жауап және көп көкейде ұялап, ұшқалы тұр.

Екіншіден, Саймасайдың әлі жаулығы алынбаған, беті ашылмаған, шымылдыққа енбей жатып, қара жамылған жесірі Нүкетай сұлудың бірден-бір әмеңгері – Анарбай.

Осы екі жай көз алдынан көлбеңдеп, жүрсе-тұрса кетпей қойып, әлі топырағы суымаған ағасының бейнесін көлегейлей береді. Кейбір сәтте осыншама жұрт болыстың өліміне емес, Анарбайдың тойына жиылғандай сайқал сезім бойын билеп, ойын тұмандатып, Анарбай әрекідік көңілденіп кеткенін де байқамай қалады.

Тұқымбайдың тұрқы басқа. Өткен сайлауда Саймасаймен алысқан. Сайлаудан кейін де жасырын болсын, ашық болсын талай сайысқан. Ақыр соңы Қызыл Жебенің дауына барып соққан. Қызыл Жебенің жоғалуы оған әлі жұмбақ. Мына жайсаңдар мен қасқалар қазір бәрі қабырғасы күйрегендай қайғырып отыр. Бірақ, бұлардың арасынан Саймасайдың, қастары да, Тұқымбайдың достары да табылады. Ояздың осал жерін дөп басатын достарынан дәмелі. «Тірімізде жүз шайысқанмен, өлімнің жөні бір басқа», – деп бетпақтықпен, ар алдында өзін таза тұтып, қазір Тұқаң тұғырлы отыр.

Азалы жиында осындай көзге көрінбес әзәзілдер арбасуы бар еді-ау...

Үлкен үйге самаурын соңынан самаурын сүңгіп жатты. Далада қазылған жерошақтардан жас еттің буы бұрқырап, исі мұрынды қытықтады. Өлі әруаққа бәрінен қорлығы оның Бибісара бәйбішеден туған жалғызы Қалдыбектің қайғысыз қалпы еді. Ауыс неме «әкем өлді-ау» деген қаперінде жоқ. Екі санын шапаттап, жерошақтардың арасында арсалаңдап жүр. Ауылдың балаларына айқайлап:

– Иә, сендер не білесіңдер? Қызыл Жебені әкеліп қамап қойды. Әне, анау үйде. Өй, Қызыл Жебені білмейсіңдер ме? Менің Жәкемді атқан Рысқұлдың баласы ше? Соның аты Қызыл Жебе. Жоқ, бәйгеге шабатын ат емес. Кәдімгі бала. Бәйгеге шабатын Қызыл Жебе құсатып бұл баланы да сояды. Иә, көресің. Осыдан айтпады ма? Әне, Мақаш қарауылдап жүр ғой. Қасына жолатпайды, – деп сампылдады.

Киіз үйдегілер дәлдірлеу айтылған бұл сөздерді түгел естіді. Тұқымбай бес биенің сабасындай іркілдек тұлғасын кенет тік көтеріп, есік жаққа бүкіл денесімен төңкеріле бұрылып:

– Ой, мына бәтшағар не шатып тұр? Шақыршы бері! – деп баж ете қалды.

– Ақылы ауыс неме, жәй сандырақтап жүр да, – деп Анарбай жуыпшайған болды, бірақ өңі бөздей бозарып, іріп-шіріп түсердей жансызданып бара жатты.

Болыстар іштерінен: «Апырмай-ай, сұмдық екен, рас болса, Саймасайды зауал ұрған екен», – десіп, іштерін жиып қалды. Бірақ өлім үстінде құйын шалықтап, ұшқыннан өрт шығарып жібермеудің амалымен ояз тез әңгіме бастап кетті. Империяның қазіргі ауыр халін, жапон соғысынан пайда болғанын, управитель мырзалар сондайларға сақ болуын ескертті.

Ояз сөйлеп отырғанда, Тұқымбай сыртқа құлақ тұрумен болды. Ол енді Қызыл Жебенің жамандыққа ұшырағанына көзі жеткендей, бірақ өлген аттың өлігінің өзін дәл қазір пайдаланып қалудың реті келіп тұрған сияқты. Саймасай әулетінің сойқанынан сора ағызып, болыстық тізгінін қолдарынан жұлып алу. Бірақ Қалдыбектің үні өшіп қалды. Бірер рет тұншыға бақырғаны байқалғандай болды.

Қалдыбекті Мақаш желкесінен бүріп, аузын басып, әкетіп қалып еді.

– Әттеген-ай, әлгі бала не деп кетті, а? – деп Тұқымбай жақсылардың назарын қытығы қатты әңгімеге тағы тартты.

– Сұмдық қой мынау!

– Оу, Тұқа, сабыр етіңіз. Ұлықтың сөзін бөлмеңіз, қайдағы балашағаның сандырағын қайтесіз, – деп қалды Шамалғанның болысы Дат мырза.

Даттың оязға ықпалы зор екенін білетін Тұқымбай құнжындап, тынжысы бар адамдай, қозғалақтап қойып, үні семді.

Бір қайғыға тағы бір қайғы – ар қайғысы, адамгершілік қайғысы жамалғандай батагөй қауым қалжырап, қаусап қалған сияқты.

Сөйтіп, сары су тамған сүттей сөз іріп, араға азынауық күдік кіріп, береке кетіп отырғанда, үйге үсті-басы мұздай форма киген әскери адам кіріп келді. Үйдің іші үрпиісіп қалды.

– Жоғары мәртебелі мырза, – ол қалт тұрып, қалшылдай сөйлеп тек оязға қарап. Басқаларды көзіне де ілген жоқ. – Вице-губернатор Осташкин мырза қол қойған жедел депешаны тапсыруға рұқсат етіңіз.

Офицер көк мәуіт шинель жеңінің қайырмасына қыстырылған, сүргіштеп тастаған сүр пакетті оязға ұсына берді. Ояз пенснесін киіп, пакетті ашқанда, керегенің астында күн көрмей өскен шөптей арық боп-боз саусақтары дірілдегендей болды. Мұны бағып отырған болыстар состиысып бір-біріне қарады. Тіпті Тұқымбай да өз уайымын ұмытып кеткендей, өзінен бұрын сақалы ербиіп, алға ұмсына түсіп, үнсіз қалған.

– Вот дьявол! – ояз хром етігінің қонышын қолымен сарт еткізіп. – Адам емес, бұл нағыз дию. Әлгі пристав қайда? Шақыр тез! Мырзалар, – одан соң отырған қауымға қарап. – Біз өзі келеді деп тосып отырған Рысқұл Жылқайдаров уже губернаторға арыз айтып та үлгіріпті. Түрмеге өз еркімен барып түсіпті. Сіздің қолыңызда тұтқында отырған баласын Верный облыстық түрмесіне, өзінің қасына алдыруға рұқсат бергізіпті. Міне, бұйрық. Баланы тез Верныйға жеткізу керек.

– Сонда қалай, мырза? Менің ағамды атып тастап, ешқайсысының шекесіде қанамай құтылып жүребермек пе? – деп Анарбай туысқанының намысын жыртқан болды.

– Ешкім де құтылған жоқ. Өкіметтің түрмесінде отыр. Заң бойынша жазасын алады. Сот шешеді.

– Сонда қай сот шешеді? Жай сот па, әскери сот па? – деп қалды Жайылма болысы Нарсұлтан. Басқа болыстар бұл сұрақтың мәніне түсініксіздік білмеді. Бірақ сыр бермеді. Нарсұлтанның өздерінен өресі биіктеу екенін іштей мойындасты. Жай сот пен әскери соттың айырмасын біле алмай дал.

Бұл арасы ояздың өзіне де беймәлім болып шықты.

– Мырзалар, мен аттанайын. Бұл сұрақты Верныйға бара шешерміз. Қылмыс өте ауыр. Әділ сот өз шешімін айтады, – деді ояз.

Нарсұлтан болыс алдыға ұмсына түсіп, қол көтерді.

– Жоғары мәртебелі мырза, Сіз әрине, біз пақырдан әлденеше есе артық білесіз. Ал біз, сіздің қызметшілеріңіздің пайымдауынша, бұл жай өлім емес. Қылмыс – жай қылмыс емес. Мұның салдары қиын болып тұр. Егерім, осыдан Рысқұл ең ауыр жаза алмаса, мына бізге де қиын. Неге дейсіз ғой. Бұл өте зиянды үлгі. Ертең бізді де пытырлатып атып тастамасына біз кепілдік бере алмаймыз. Біз өкімет адамымыз. Біздің де жауларымыз бар. Бұзықтар әр елден табылады. Ал олар ауыздықталып, тыйым салынбаса, алдындағы үлгісі Рысқұлдың әрекетін қайталап, қауым бүлінеді. Ал бүлінген жерді бүтіндеу қиын екенін сіз бізден гөрі жақсы білесіз. Сондықтан мен мына отырған қырық болыстың атынан, бұлар мені қолдайды деп сенемін, Рысқұлды әскери сотқа беріп, ең ауыр жаза қолдануын тілер едік. Осы өтінішімізді ескерсеңіз.

Басқалардың санасына «әскери соттың» мәнісі енді жетіп, бәрі де қойша маңырап қоя берді.

– Дұрыс айтады!

– Біздің де талабымыз сол!

– Өлім жазасына кесілсін!

– Басқа бұзықтардың жаны түршіксін!

– Болысқа оқ ату деген бұрын-соңды болмаған сұмдық.

– Тыйым салынсын!

«Болыс тұрмақ, Россияның патшаларына оқ атылғанын бұл топастар білмейді-ау», – деп ішінен күлді ояз.

– Жә, мырзалар, бұл талаптарыңыз орынды. Бірақ орыс мақалы айтқандай, құр сөзді қағазға тігіп қоя алмайсың. Сондықтан осы арыздарыңызды қағазға түсіріп, қолдарыңызды қойып, мөрлеріңізді

басып беріңіздер. Кәне, әлгі тұтқын бала қайда? Алдырыңдар. Біз аттаналық, – деді ояз.

Ояз басқалар сияқты малдас құрып отыра алмаушы еді. Сондықтан астына қос жастықты бүктеп басып, басқалардан биік отырған. Қазір ол орнынан жеп-жеңіл көтеріліп, тіп-тік тұрған кезде, болыстар жағы қолдарымен жер таянып барып, екі-үш ұмтылып әрең-әрең көтерілді.

Дастарқан жиналмай жатып, барлығы жапырылып ояздың соңынан тысқа беттеген. Тұрарды алдына салып Мақаш келе жатқан.

– Рысқұлдың баласы мынау ма? – деді Дат болыс қолын көзіне көлегейлеп.

– Ажалы жоқ екен иттің күшігінің, – деп кіжінді болыстар тобына сырттан қосылған Таубай старшын.

Тұрған топты киіп-жарып, быртық Тұқымбай Тұрардың жанына барды. Баланың бетіне ежірейе қарап қалып:

– Сені неге балалар Қызыл Жебе дейді а? Айтшы, – деді.

Бала кілең оқа-зерлі киім киген үлкендердің ортасында жүдеу киінген жалғыз өзі екенін көріп, қорланғандай болды. Бірақ осыншама ығай мен сығайлардың назары өзіне ауып тұрғанын аңдап, бойын жиып алды. Тас түйіліп тұрып, Тұқымбайдың ірің жиектеген жанарсыз көзіне бұқпай қарап:

– Қызыл Жебе жүйрік. Мен де жүйрік болғым келеді, – деді.

– Қарай гөр көктүйнекті!

– Айылын жимай тұруын күшіктің!

– Болар бала боғынан деген. Мынау болатын бала ғой, – үлкендер бастарын шайқап-шайқап қойды.

– Сен Қызыл Жебені көріп пе едің өзің? – деп төнді Тұқымбай баланың үстіне.

– Жазда Қаракемерде ас болғанда көргенмін. Көкем Қызыл Жебеге мініп көкпар салған.

Тұқымбайдың ұмытшақ есіне енді бәрі түсті. Сол жолы Рысқұл Саймасайдың сағын сындырған. Мына тұрған Мақаштан көкпарды жұлып алып, Тұқымбайдың көмбесіне салым салған. Содан шығар, Тұқымбай мына түрмеге кетіп бара жатқан қаршадай балаға кенет рақымы түсіп, басынан сипады. Әлде әкесінің Саймасайды өлтіргеніне ризалығын жасыра алмады ма.

– Алда байғұс-ай, – деп аяған болды.

«Адуын шал алжыған шығар», – деп басқалар бұл әрекетін құптамады. Бірақ қанша қаратас жандар болса да, Тұқымбайға дауыстап реніш айта алған жоқ. Тек ояз ғана:

– Пристав, баланы атқа мінгіз! – деп бұйрық берді.

Ояз өз нөкерлерімен атқа қонған соң, болыстар да қонақасыға қарамай, шартарапқа тарай бастады. Тарқар алдында оязға арыз жазып та үлгірді.

«Рысқұл Жылқайдаров тек бір болысқа ғана қарсы шығып қойған жоқ. Ол сонымен бірге ақ патшаның заңына, әскери губернатордың және Сіздің жарлықтарыңызға қарсы шықты. Сондықтан оны әскери сотқа беруді талап етеміз. Егер біздің осы өтінішіміз ескерілмесе, онда біз өзімізге сеніп тапсырған қызметімізді қауіпсіз атқара алмаймыз. Егер Рысқұл Жылқайдаров әскери сотқа берілсе, онда бұл халық үшін үлгі және басы бұзық адамдарды ауыздықтау болар еді. 1-қаңтар 1905 жыл», – дей келе барлық әкімдер қолдарын қойып, мөрлерін басты. Ең бірінші болып Шамалған болысы Дат арапшалап қол қойды. Содан кейін Жайылма, Кіші Алматы болысы, Мойынқұм болысы, Қарасу болысы, Түрген болысы, Іле болысы, Түстік Балқаш, Тауқұм Балқаш, Ұзынағаш, Құрам, Батыс Қастек, Тау-Жалайыр, Арасан, не керек, қырық бір управитель тізілді.

Қызды-қыздымен Тұқымбай да бармағын басып қалды. Рысқұлда кегі кеткендіктен емес, болыстардың тізімінде жүргенді үлкен ырым етіп, ішінен: «Е, әруақ, қолда, қолда, қолда!» – деп үш қайталады.

V

Қырық бір болыс қол қойған арызбен Верный уезінің начальнигі

Георгий Александрович Сорокин әскери губернатор фон Таубенің қабылдауына келген. «Рысқұл ісі» деп аталатын жағдай фон Таубеге жете таныс. Вице-губернатор Осташкин мырза егжей-тегжейлі түсіндірген. Қазір уезд начальнигінің атына жазылған арыз алдына келгенде, «Рысқұл ісінің» өзі ойлағаннан әлдеқайда күрделірек екенін сезді. «Менен гөрі надан болыстар көреген болмаса нетті. Шынында, Рысқұл жалғыз Саймасайға ғана оқ атқан жоқ қой».

Губернатор фон Таубе бұл ойын оязға сездірмеуге тырысты:

– Әрине, управительдердің қаупі орынды. Мен де солай ойлаймын, Георгий Александрович. Рысқұл қатаң жазаланбаса, басқа бұзықтар да бас көтеруі әбден мүмкін ғой. Ішкі Ресейдегі жағдай анау. Кешегі «Қанды жексенбіден» кейін бүлік өршіп барады. Сол бүлік біздің аймағымыздан да шығып кетпеуіне кім кепіл. Алдын алу керек. Мына управительдер ақылсыз адамдар емес. Олардың адал қызметшілер екенін осыдан-ақ аңғаруға болады. Бірақ... Георгий Александрович, әскери сот Жетісу губерниясына таралмаған ғой. Мұны сіз білесіз. Сондықтан бұл мәселені шешу сіздің де, менің де қолымнан келмейді. Әскери сотпен соттау үшін тек Түркістан генерал-губернаторының рұқсаты, бәлкім, тіпті Ресей империясының әскери министрінің рұқсаты керек болар, – деп фон Таубе креслоға шалқая берді.

Кресло тұсында императордың үлкен суреті ілулі тұр. Николай II қылыштың қынабына таянып алған. Мұрты едірейіп, көзі бедірейіп, қай қырынан келсең де өзіңе тік қарайды. Жарты құдай осы. Бәлкім, құдайдан ары болмаса, бері емес. Ұлан-байтақ империяның жекедара монархы.

Губернатор фон Таубе патшаға еліктейтін. Шашын да соныкіндей қырықтырып, мұртын да солай бастыратын. Тіпті қажеті болмаса да беліне қылыш асынады. Креслодан шалқая бере сол қылыштың сабына таянып отырады. Бірақ осынша айбынымен кішкентай бір «киргиздің» ісін өзі шеше алмауы оязды қапаландырады.

– Ташкент пен Петербургқа мазаламай-ақ өзіміз ғана ың-шыңсыз тындыра салмаймыз ба? – деп қалды ояз.

– Жоқ, Георгий Александрович, ойланбай айтасыз. Рысқұлдың басын ала салу оңай. Одан ештеңе өнбейді. Әңгіме сол жазаны жұртқа жария етуде. Ал жария ету үшін жоғарыдағыдай санкция керек. Мәселенің өте маңызды екенін айтып мен генерал-губернаторға хат жазайын. Жауабы қалай болады іс солай шешіледі. Келістік қой, Георгий Александрович. – Әңгіме осымен аяқталғанын аңғарған ояз орнынан жылдам тұрып, губернаторға басын иді.

– Сау тұрыңыз, Георгий Александрович, – деді губернатор креслодан тұрмастан қолын созып.

Ояз шығып кеткен соң, қоңырау қағып, адъютантқа:

– Осташкин мырза кірсін, – деді.

Вице-губернатор кіріп келіп:

– Слушаю Вас, – деп қалшиып тұрып қалды.

– Михаил Захарович, енді «Рысқұл ісімен» тікелей сіз айналысасыз. Менің атымнан генерал-губернаторға хат дайындаңыз. Рысқұл Жылқайдаровқа әскери сот үкімін шығарып, 16-статьямен соттауға болар ма екен деп істің мән-жайын түгел баяндап жазыңыз. Болыстардың арызы туралы да айтыңыз. Хат дайын болған соң маған қол қоюға әкеліңіз.

– Құп болады! – деді вице-губернатор Осташкин.

***

Араға апта салып Ташкенттен, генерал-губернатордан жауап келді. Адъютант фон Таубеге құпия екі хатты ашпастан ұсынды. Бірінші конвертті ашып:

– Нн-да, – деді фон Таубе хатты оқып болып.

«16-статья бойынша әскери сотпен соттау Жетісу губерниясына жатпағандықтан, Рысқұл Жылқайдаровты әскери сотқа беру мүмкін емес. Сонымен бірге оған қатаңырақ жаза қолдану үшін жергілікті сотқа нұсқау беріңіз» делініпті хатта.

Фон Таубе екінші конвертті ашып шұқшияды. Хаттың сол жақ шекесіне *«Генерал губернатор. № 0121»*.

Екінші шекесінде: Құпия

Жетісу болыстарының

Әскери губернаторына»

16-көкек 1905 жыл, Ташкент қаласы – деп жазылған жазу тұр. Одан әрі мәтін кетеді:

«Меніңалғанмәліметтерімбойынша,соңғыкездекиргизауылдарының арасында кейбір толқулар байқалған сияқты. Бұл сірә, үкіметке қарсы орталықта жүріп жатқан зиянды әрекеттердің әсерінен туса керек. Сондықтан да, жоғары мәртебелі мырза, өз уезд начальниктеріңізге, учаскелік приставтарға тәртіп беріңіз: көшпенділерге қатаң бақылау орнатылсын, халықты бүлікке шақыратын сенімсіз адамдар байқалса, дереу бізге хабарлап тұрыңыз және әлгіндей көшпенділердің арасынан аластауға әрекет жасатыңыз...

Генерал-губернатор».

Қол қойылып, мөр басылған.

Фон Таубе екі жұдырығына мандайын тіреп отырып қалды. «Түсінбеймін, – деді өзіне өзі, – қой аузынан шөп алмайтын момын Жетісу деп бұл өлкеге өздері әскери сот пәрменін таратпайды. Сөйте тұра киргиздар арасында толқу байқалады, абайландар, – дейді. Әрине, абайлаймыз. Күні кеше Жайылма болысында бір топ белгісіз киргиздар урядникті өлімші етіп сабап кеткен. Ал Жайылма управителі Нарсұлтан бізге ең сенімді адам.

Соның жерінде әлгіндей оқиға болып жатқанда басқалардан не қайыр? Верныйдың ерлер гимназиясында үкіметке қарсы маркстілдер ұйымы біраз жылдан бері өмір сүріп келіпті. Тіпті сол ұйымның бір мүшесі, гимназияның кешегі түлегі Михаил Фрунзе деген Петербургтен бір-ақ шығып, «Қанды жексенбі» оқиғасына қатысқан. Қазір Иваново-Вознесенскіде большевиктік насихат өртін лаулатып жүрген көрінеді. Бізге орталықтан саяси тұтқындарды айдайды. Ал, олар болса мұндағы елдің басын улайды. Сөйте тұра, Жетісудағы әскери соттың үкімі жүрмейді. Логика қайда?».

Фон Таубе жез қоңырауды әдеттегіден қатты қаңғырлатты. Сыптай адъютант сақпандай атылып кірді.

– Барлық уездердің начальниктерін ертең таңғы сағат тоғызға шақырыңыз. Бәрін! – деді фон Таубе. – да, қала жандармериясының полицмейстерің, облыстың түрме бастығын, округтық сот председателін шақыруды ұмытпаңыз.

Фон Таубе емен ағаштан соққан қомақты креслодан ырғала тұрып, терезенің алдына барды. Губернатор бағында аташтар жасыл пүлішке оранып, неше алуан құстар сайрап, арықтан су сыңғыр-сыңғыр қоңыраулатып ағып жатыр. Бейіштің бағындай. Эдем бағындай. «Бірақ Эдем бағында да бейбітшілік болған емес. Онда да неше түрлі тартыс өткен. Бәрі алдамшы. Бәрі түс сияқты», – деп фон Таубе терезеден бетін бұрып әкетіп еді, императордың көзімен көз атысып қалды. Император мұны кінәлағандай ызғар шашып тұр екен. «Иә, императордың тағы сықырлаған күні менің тағымтас-талқан болады. Әлгі киргиздар айтқандай: «түйені жел шайқаса, ешкіні көктен ізде». Жабайы түземдер де кейде осындай дана сөздер айта алады. «Жабайы, жабайы» деп жүріп жалпамыздан түспейік... Революция. Револьверден атылған оқтай қарып түсетін қандай қорқынышты сөз. Бұл сөздің идеясымен түземдер уланса, сойқан сонда болмасын. Бұлардың әйелдері ат пен түйенің үстінен түспей толғатып, босана береді. Бір көтерілмесін, бір көтерілсе – жауынгерлік рухы шығандап кететін шатақ ел. Ал, біз «момын, момын» деп өзімізді алдаймыз. Бұларға әскери сот жүргізуді қоспаймыз. Айтпақшы, әлгі Рысқұл...»

Фон Таубе қоңырауды қолына тағы да алды. Жіптіктей адъютант қоңырау қағылар-қағылмас сарт ете қалды.

– Осташкин мырзаны шақырыңыз.

– Құп болады!

Вице-губернатор атан түйедей нән кісі еді. Қазына тіккен мундир шақ келмей, киімді ұдайы жеке ұстаға арнайы заказбен тіккізетін. Қазандай басы қасқа маңдай, маңғаз. Бірақ мұрны кертіктеу, ал иегі тым шығыңқы. Сақал-мұрт қоймайды. Оның есесіне күрең қасы қою. Қабағы жардай. Осынша тұлға-түр бола тұра, фон Таубені көргенде маңғаздығы айдалада адасып қалып, ебедейсіз қалбалақтай береді. Өз ісіне мейлінше берілген, үй-жайын, қатын-баласын мемлекет ісі дегенде ұмытып та кететін пәруана адам. Фон Таубенің алдында қасқыр көрген түйедей қалшылдап қалады.

– «Рысқұл ісі» не болып жатыр? – деді фон Таубе өз орынбасарына.

– Әзірше істі Кіші Алматы сотына тапсырғанбыз.

– Мына генерал-губернатордың жауабымен танысыңыз. Әскери сотқа рұқсат жоқ. Істі округтік сотқа тапсырыңыз. Режимі қандай?

– Жеке камера – қатаң режим, Жоғары мәртебелім.

– Приходькоға ескертіп қойыңыз: бір рет Рысқұлдың түрмеден қашып кеткенін ұмытпасын. Баласы да сол камерада ма?

– Иә, Жоғары мәртебелім.

– Округтік сотқа ескертіңіз, іске қатаң қарасын. Бүкіл управительдер біздің әрекетімізді бағып отырғанын ұмытпаңыз. Болыстардың наразылығына қалмайық.

– Құп болады, Жоғары мәртебелім.

VI

– Оян, Тұрар! – деді әкесі, екі тізесін бауырына жиып, екі қолын тізесіне қысып, бүрісіп ұйықтап жатқан баласына. Бұрынғыша «Тұраш» демекші еді, бірақ қайталап:

– Оян, Тұрар! – деді.

«Еркелетудің жөні жоқ. Енді еркелік сенен кетті, байғұс бала. Енді сенен балалық та көшті. Бұдан былай өз күніңді өзің көріп, өлместің қамын ойлауың керек. Еркелетудің жөні жоқ».

Бұрын баласын аймалап жүргендей-ақ, Рысқұл тап бүгін осылай ойлады. Онға толар-толмас балдырған шешесіз аяқтанып, шерлі жетім болды да, әкесін Алатаудай арқа тұтушы еді. Әкесінің мейірімі түсіп еміренген кездері аз болатын. Маңдайынан сипауы сирек. Бірақ адамда айтылмай сезілетін махаббат болар, ұдайы ат үстінде түн қатып, түсі қашып жүретін әкесінің өзіне деген сүйіспендігін бала іштей сезер еді. Тұла бойындағы тұлдыры, маңдайындағы сөнбеген жұлдызы Тұрар бола тұра, Рысқұл өзін өзі тежеп, дәл қазір мейір төгуден бойын жиды.

– Тұр! – деді қатал үнмен.

Түрменің түні жаз да болса салқын. Баланың жамылғысы жоқ. Шолақ бешпет басына тартса аяғына, аяғына тартса басына жетпейді. Іргеде темір төсек нар бар. Бірақ оған жата алмайсың. Жатайын десең, яки отыра берсең ортасындағы екі тақтай тайып кетіп, құлап түсесің. Тақтайлар төсектің темір жақтауларына ұшпа-ұш ілінген. Нық тұруға бір-екі елі жетпейді. Бұл түрмеде тақтайдың тапшылығынан емес, әрине. Ойнақтап тұрсын деп әдейі ойлап табылған амал.

Рысқұл енді сол екі тақтайды тас еденге төсеп, үстіне Тұрарды жатқызды. Өзіне тақтай да жетпейді... Ескі түйе жүн шекпен әрі жамылғы, әрі төсеніш.

Далада жаз шығып, дүние жадырағалы қашан?! Бірақ тас абақтының іші бір жылымас. Баланың басы сияр-симас жалғыз терезеден өмірі күн көзі көрінген емес. Оның өзін білектей бел темірмен айқұш-ұйқыш торлап тастаған.

Рас, күндіз аспанның қиығы төрт бөлініп көрінеді. Онда да түрегеп тұрып, есік жақтан қарасаң ғана. Ал, отырғанда көрінбейді. Терезеге қол жетпейді. Абақты бөлмеден гөрі зынданға көбірек ұқсайды. Шыңырау зынданның аузы аспанға қарап тұрады той. Тас камераның терезесі де үйдің қабырғасынан гөрі төбесіне жақын.

Абақты – арт айланбас тар. «Өлгенде жататын көр де сәл кендеу, – деп қояды Рысқұл. – Көрде, бәлкім, бұдан гөрі жылырақ болар. Мұның мүрдеден бір артықшылығы көздей болса да терезесі бар. Аспанның бір пұшпағы көрінеді. Егер қабірінде де осылайша көк аспанның көздей бір кесегі көрініп тұрар болса, өлгеннің өкініші өте қатты бола қоймас».

Камерада аспан көрінеді. Күндізден гөрі түн тәуір. Түнде аспан бұлтсыз болса, жалқы жұлдыз дірілдеп тұрады. Рысқұлдың камерасына кіріп жылынғысы келгендей жалынышты кейпі бар. «Байғұс-ау, мұнда сонау сенің аспаныңнан да суық. Басыңа түспеген соң білмейсің ғой», – деп сөйлесер Рысқұл онымен. Ұдайы бір-ақ жұлдыз тұрады. О да түн ауа бере жасырынып қалады.

Қапаста аспаннан басқа не көруші еді. Рас, түрме түбіндегі наременнің бір бұтағы көлбеңдеп, жасыл жапырақ көз алдайтын. Надзиратель камераның темір есігіндегі көздей тесіктен сығалап, тұтқын не істеп отыр екен, қалай отыр екен деп аңдитын. Сонда Рысқұлдың ылғи түрегеп тұрып терезеден көз алмай қалғанын байқайды. «Е, бұл не көріп тұр екен?» – деп таң қалады. Ары ойлап, бері ойлап, ақыры емен бұтағынан өзге ештеңе жоғын білген соң, надзиратель әлгі бұтақты қырықтырып тастады. «Енді не істер екен?» – десе, тізесін құшақтап, қатып қалған екен. «Өліп қалған ба?» – деп күдіктенгенше болған жоқ, тұтқын орнынан барысша бір-ақ атылып есікке жетті де надзирательдің көзіне сұқ саусағын ұсына ұмтылды. Надзиратель шошып кетіп, оқыс шегінгені сонша, тар дәліздің артқы қабырғасына кегең еткізіп басын ұрып алды. Шүйдесін қолымен сипалап есеңгіреп біраз тұрды.

Камераның төбесі де, төрт қабырғасы да, тор терезесі мен темір есігі де тұтқынға жауыға төніп, тынысын тарылтып тұрады. Бірақ, Рысқұлдың ең жек көретіні темір есіктегі көздей тесік еді. Рысқұл азаптың небір түріне шыдап-ақ бағар, бірақ көздей тесік дегбірін қашырады. Тесіктен жылт-жылт аңдушы көздер көрінгенде шықшыты бұлт-бұлт ойнап, тісі шықырлап, әлгі ұры көздерді шұқып шығарып жібергісі келіп жыны қозады-ақ.

– «Бұл нәлеттер неге қарай береді? Тамаша көре ме? Жаңа ғана сұғын қадап кетіп еді ғой. Әлде менің мүсәпір халде отырғанымды көріп қуана ма екен? Оларың бола қоймас!»

Осылай деп өзіне-өзі дәт беріп, өзін өр ұстағысы келеді. Сағы сынбағанын білдіргісі келеді. Кейде сумаңдаған сұқ көздерді байқамаған болады. Бірақ адам өзін-өзі тежей бергеннің де жақсылығы шамалы. Ішінен тынғанның ызасы – алманың өзегіне түскен құрт сияқты. Сыртың бүтін, ішің түтін.

Сол түтін ішке сыймай кеткенде, Рысқұл сұқ саусағын қадап тесікке тұра ұмтылады.

Артынша, мұндай қызбалыққа бой бергенім қалай? – деп өкініп те қалады. Дұшпанға осалдығыңды білдірме дейді.

Сөйтіп, жалғыз жасыл бұтақ та ғайып болған. Надзиратель оны қырықтырғаны камераға күн түсірмейді деген қамқорлықтан емес, әрине. Қылмыскердің көзі камераның тамұқтай тас, көрдей қарасұр қабырғасынан басқа бояуға алданбағаны жақсы. Ал тұтқынның күнде жасыл жапырақты тамашалап, көз жанарын дем алдырып тұрғаны, надзиратель тарапынан үлкен сый болар еді. Ондай мырзалықтың не керегі бар? Түрменің қожайыны шамасы келсе аспанның көгілдір түсін сұп-сұр бояумен баттастырып қояр еді, амал не, оны істей алмайды. Әзір аспанға жетер саты жоқ, рас, кейде бұлттар көмектеседі. Бірақ ең тұнжыр бұлттың өзі түрме камерасының түсінен әлдеқайда ашық. Надзиратель шамасы келсе түнде қалтырап тұратын жалғыз жұлдызға балшық жағып қояр еді. Әзір оны да істей алмай жүр. Әрине, ең қызығы, жалғыз көзді әйнекті тарс жапқан ғой. Бірақ ол түрменің ережесіне жатпайды. Бір ғана амал – тор темірді неғұрлым жуанырақ қағу.

Терезенің көзін бітегенмен, көңілдің көзін қалай бітерсің. Адамның айтып болмас ғажап қасиеттерінің бірі – көңіл көзі ғой. О, онымен мың түрлі бояу көруге болады! Ол арқылы сонау сағым таулардың ар жағында жатқан Түлкібасты, Кемербастау мен Күмісбастауды көре аласың. Дәу-Бабаның сыртындағы Иірсу мен Ақсуды аралайсың. Мыңжылқы мен Мақпал жайлауын, Ұлар тауын шарлайсың. Кісінеген жылқы, шіңгірлеген құлындар, үйездеген биелер, маңыраған қой, мөңіреген сиыр; зауза қоңызы әндеткен түндер; ақсүйек ойнап алқынған қыз-бозбала, айлы түндегі алтыбақан; қанталап барып батқан күн; күннің батысынан шығысына дейін қызғылтым бояуға малынған бұлттар; шығар күннің шаншыла шашыраған сәулесі, ақбас таулардың алаулаған шындары; Дауылбай тоқалдыққа тартып алған Әсем қыздың жәудір көзі; жылқышы Рысқұлды көргенде алаулап ала жөнелетін сол

Әсемнің алма беті... бәрі де көз алдында. Бұл көріністерді надзиратель еш уақытта да, мылтықпен де, найзамен де қуып шыға алмас.

Тас қапастың құрсауында отырғанның өзінде адамның көкірегінің терезесіне темір тор қаға алмайсың. Одан күнді де, аспанды да, жасыл жапырақты да тасалай алмайсың.

– Тұрсаңшы, Тұрар!

Бала ұйқысын қимай, ыңырсып, бүрсиіп жатады.

– Қазір, көке.

Түрме камераларының бәрі мұндай емес. Бұдан бір мысқал болса да тәуірлері бар. Бірнеше кісілігі де, тіпті бір қора тұтқын жататыны да бар. Тұп-тұтас тастан емес, қыштан, тіпті домбаз, қам қыштан соғылған камералар да кездесер.

Рысқұл камерасы – санаулы тас абақтының бірі еді. Мұнда тек аса қауіпті тұтқындар, патша тіршілігіне барынша зиянкес, зор қылмыскер ғана отырғызылады.

Сондай қылмыскердің бірі Шілмембет Шымырдан шыққан Рысқұл Жылқайдарұлы еді. Аяқ-қолын кісендеп, алғаш осы тас қапасқа жекелеп кіргізгенде мың да тоғыз жүз бесінші жылдың басы болатын.

Осы түрмеден бір рет қашып шыққан әдісіне салып абақтының астын теспекке әрекет жасап, қараңғыда іргеге тырнақ салып көріп еді, көбесі сыдырылып түсе жаздады. Саусақтары мұп-мұздай тасқа тиіп, көбесі жапырылып, шып-шып қан шықты.

Ертеңіне надзиратель оны дәретханаға шығарып бара жатып саусағындағы қанды байқап қалып:

– Байқа, бәлем! Бұл саған өткен жолғы камера емес, – деп айызы қанғандай қарқ-қарқ күлді.

Бұл жолы түрме қызметкерлері сақ болды. Рысқұлдың кім екенін танып қалған, қой қораға қамап қойсаң, абақты осы екен деп, тырп етпей жата беретін аңқау қазақ болмай шыққанына көздері жеткен.

Тас камераға қамалған соң-ақ Рысқұл ісінің оңалмасын сезген. Жаза жарлығы көп ұзамас деп те күткен. Өлім жазасы бола ма, каторга бола ма, – көп кешікпес деп еді. Бірақ жарым жылдан асты, іс әлі шешілмей жатыр. Екі иығына екі кісі мінгендей шомбал, қолдан құйғандай шымыр, өте қарулы еді, абақты сорып тастады. Қызыл-күрең жүзі басындағы тозған ақ қалпақтың түсіндей күннен-күнге қуарып барады.

Ақ қалпақ демекші, оның жаны сірі екен. Қанша жыл болған, құдай-ау, туған жері Түлкібастан кетер жылы Қатшагүл жеңгесі тігіп беріп еді. Топырағың торқа болғыр, сол Қатшагүлдің де сүйегі әлдеқашан қурап қалды. Рысқұл енді ойлап тұрса, тұла бойында туған жерден қалған жалғыз белгі осы тозған қалпақ екен. Басқа ештеңе сақталмаған. Еш белгі жоқ. Бәрі тозған, бәрінің күні озған. Енді, міне, басынан бұлт арылмай ауырдан да ауыр күндер туды. Нокта сыймас қайран бастың енді қай шұңқырда қаларын, ақ қалпақтың қайда шірірін бір құдайдың өзі біледі.

Сірә, әкімдер оны осы тас камераның ішінде шірітер. Сотты тым созуларына қарағанда, бәрі ықтимал.

– Тұра ғой, Тұрар. Мен саған жағдаятты түгел айтып берейін де. Мына жендеттер мені бір жайлы қылатын уақыт келіп қалды-ау деймін. Сен бәрін естіп алғаның жөн.

Кірі ашылмаған бөздей болып аспанның сәл-пәл ағара бастағаны байқалды. Енді сәлден кейін надзиратель келіп, темір есікті теуіп ашып, Тұрарды алып кетеді. Қаршадай бала таң қараңғысынан қора сыпырады. Одан кейін күймеге ат жегіп, түрме бастық Приходько мырзаның балаларын гимназияға апарып салады. Одан оралған соң Приходько мырзаның отынын жарып, күлін шығарады. Күні бойы тынымсыз жұмыстан қалжырап, камераға қайтып келгенде, әкесінің әңгімесін тыңдауға шамасы келмей құлайды.

– «Ұйқысын қимай аяғанмен, құдай аямаса, адамдар аямаса, бәрібір қор болмай ма?! Одан да бұған мен істің мән-жайын, түп төркінін түгел айтып қалуым керек қой. Бәлкім, ертең кеш болуы. Менің хикаямды әйтеуір, бір адам білуге тиіс қой. Кейінгілер бұл шытырман-шырғалаң істі соттың қағазынан емес, өз баламның аузынан білуі абзал шығар.

«Мені бұлар қарақшы, адам өлтіруші, қанішер дейді. Тым болмаса Тұрар білсін шындықты. Қарақшы кім? Қанішер кім? Жер бетінде қарақшы аз ба? Әне соның қайсыбірін Түркістанның генерал-губернаторы өзі қадағалап, тергеу барысын дүрбімен қарап отыр? Ол – ол ма, Приходько мырзаның бір «көңілі түсіп» айтып кеткеніне қарағанда, «Жылқайдаров Рысқұлдың ісі» туралы Түркістан генерал-

губернаторы сонау Петербургтегі патшаның соғыс министріне ақпар айтып, ақылдасуға мәжбүр болыпты. Көрдің бе, Тұрар, қай қазақтың ісін патша ағзамның министрі тікелей өзі қарап жатып еді? «Барып кел, шауып келмен күн кешкен кәдімгі барымташы, қарақшы болса, онымен құдіретті өкімет өстіп тәжікелесіп жатар ма?».

Шындықты білетін бір пенденің болғаны жөн. Оны осы жалғыз ұлынан басқаға ағынан жарылып, ақтарылып, айта алмас.

– Тұр! – деп дауыс оқыс шықты. Бұл дауыс Тұрарды ғана емес, ой орманының нуында жүрген өзін де оятып жібергендей қатал естілді. Бала көзін уқалады. Бірер рет есінеп алды.

– Тыңдап отырмын, әке.

– Бұл былай, – деді Рысқұл сөз бастап.

Таң қараңғысы тас қабырғаларды тарылта түскендей түксиді.

Рысқұлдың ой-қиялы қамаудан шығып, ата-бабалар жерін шарлап кетті.

– Тыңда, Тұрар. Мені жұрт Саймасайды өлтірген бұзық дейді. Ал Саймасайдан бұрын не болғанын білмейді. Саймасай сойқанына не әкеліп соққанын анықтамаса мен көрде де тыныш жата алмаспын. Мұның өзі былай болған еді, шырағым...

***

Дәу-Бабаның дөңкиіп жатқан жотасын ай сәулесі шалықтап өтті. Оңтүстік-шығыстан, Жабағылы жақтан, сірә, ай туып келе жатса керек. Қараңғы түнде түксиіп жатқан таудың түсі жылығандай еді. Дүлей түнек ақшыл сәуледен құйрығын қысып қашқан қасқыр сияқты. Түнектің түсі суық-ты. Түн жамылған Дәу-Баба жарықтық жалғыз-жарым адамға қорқынышты-ақ.

Ара-тұра үкі үйілеп, әлдеқандай белгісіз құс жанұшыра шар-р ете қалады. Тау қойнауы түн баласына жұмбақ жұлқысумен, белгісіз шу, қырқысумен өтеді. Түн қарақшылары тыныш дүниенің шырқын бұзып, өзінен әлсіз жүгірген аң, ұшқан құстың сорын қайнатып, жылы-жылы қанын қылғытып, қу тамақтың құлдығында жүреді. Ышқынған үкі, жаман жапалақ, қара тілеу байғыз мына шөгіп жатқан таудың тоғай-

тоғай жынысына толып кететін сияқты.

Рысқұл әу баста сұмдық дауыстардан шамалы сескенген. Қанша батыр болсаң да түн ішінде, айдалада, жападан-жалғыз тұрғанда байғыздың сұңқылынан тұла бойың аза болар. Қас қылғандай Бердіқұл да тез орала қоймады. Құлақтағы су өлімсіреп, бір-ақ қасық қалып, үзіліп бара жатқан соң ағасы Шәңке-бастаудың басына барып қайтпақ болған. Сірә, Дауылбай ауылы суды бұрып алса керек. Кеше ғана сол ауылдың ақсақалдарымен баталасып, Шәңке-бастаудың суын кезек ішпек болып келісіп еді, Сәліктердің ішінде бүгінгі түн су кезегі Жылқайдардың балаларына тиген. Ағайынды Бердіқұл мен Рысқұл тары суаруға шыққан. Ағайынды үшеудің кенжесі Молдабек кедей ауылдың қой-ешкісін күн бойы бағып, діңкелеп келген соң түнгі суға алып шығуға ағалары обалсынды.

Рысқұлға салса, тары егіп, торғай қорып жүргісі жоқ. Есіл-дерті Дәу-Бабаның ар жағында жатқан Иірсуға. Иірсу – Ақсу-Жабағылының қақпасы. Ол жерді де Дауылбай жайлайды.

Иірсу – шұрат жайлау. Жан-жағы тау. Тауға шығып кетіп, тастан-тасқа секіріп кекілік іздегеннің өзі не ғанибет!

Жылқайдар Дауылбайдың жылқысын бағар еді. Егер әкесі жылқы бақпаса, Рысқұл атқа мұнша есі кетіп құмар болмас та ма еді, түнде түсінен, күндіз ойынан ат кетпейді.

– Сенің түбіңе осы ат жетпесе неғылсын, – деп ренжуші еді әкесі кейде. Марқұмның сол айтқаны кейін келгендей де болды...

Еркіне салса, Рысқұл тас басып, тау асып, кең әлемнің аясында, Ақсу-Жабағылының саясында, ну орман мен жасыл жайлаудың төрінде жүруді армандай аңсайды. Иірсуға кетпекші болып, бір-екі рет оқталып еді, ағасы Бердіқұл жібермей қойды.

Жылқайдар дүние салмағанда, Рысқұл бүйтіп кетпен арқалап, тары қорып, су суарып жүрмес те еді. Басында бостандығың бола тұрып, балақ түріп, балшық кешкеннен гөрі, байдың жылқысын бағып, күні-түні ат үстінде жүрген артық сияқты көрінеді де тұрады.

Дүние шіркін, қилы-қилы. Біреу жарлы, біреу бай. Дауылбайдың жылқысы Алатаудың алқымын түгел алып жатыр, ал Рысқұл сияқты ер-азаматта аяқ лау боларлық жаман тай да жоқ еді. Осы жақында ғана Корниловкадан өткен солдаттардың бракқа шыққан бір атын амалдап

қолға түсірген. Әскери ат ақалтеке шалыс, мойны құрықтай, аяқтары сидаң жылқы еді. Аз күн жем беріп, жоңышқаның көрпесіне арқандап байлағаннан кейін ақалтеке атырылып шыға келді. Бісміллә деп оны Рысқұл көкпарға да салып көрді. Додаға жоқ, шабысқа шайтандай жүйрік екен.

Әке байғұс бала қызығын көрмей ертерек өтті-кетті. «Балаларым Әлімбек батыр бабасындай күштілерден қорықпайтын, мықтылардан ықпайтын асау болып өссе», – деп армандаушы еді. Жылқайдардың әкесі Әлімбек Түлкібас дуанына аты жайылған айтулы батыр, шабандоз, палуан бопты. Бірақ жалғыз атты кедей екен. Ал Жылқайдар можантомпай, момындау кісі еді. Батырдың баласымын деп шіреніп отырмай, ағайыны Дауылбайдың қызметіне кірген. Кісі есігінде жүрудің не екенін білген соң барып:

– Екі дүниеде бір-ақ тілегім бар, балаларым кісі есігін кермесе екен, – деумен болды. Алғаны Айтолды бәйбіше төменгі Таластағы кедей Ойықтың қызы еді, сонан өзі енді тұра алмастай қатты ауырып жығылғанда:

– Айтолды-ау, саған айтарым, мына үш баланы байдың босағасына телміртпе. Мен олай-бұлай боп кетсем, Кемербастаудағы ағайындардың арасына барыңдар! Ахат ініме сәлем айт.

Ешкімге күні түспей Қарақойынның құнарынан несібесін теріп жеп жүр ғой. Менің артымда қалып бара жатқан үш балама бір тоқымдай жерді бәсірелікке берсін. Ешкімге кіріптар болмай сол жерден бұйырғанын алып-жеп көріңдер, – деп еді.

Ахат Жылқайдардың аманатын ада қылмай, адал орындады. Обалы не керек?! Жылқайдардың жесірі мен жетімдеріне Қарақойынның қара бұйра топырақты жерінен бәсіре бөліп берді.

Шынтуайттап келгенде Қарақойынға Жылқайдар балаларының ортақ болар жөніде, жолыда бар еді. Бабалары Әлімбек батыр азата Алсай баласын қанаттыға қақтырмай, тұмсықтыға шоқыттырмай, шонжар тұқымдармен иық тіресіп өтті. Мына қазіргі Дауылбай болыстың әкесі Құлжабай датқаның өзі Әлімбектің айбынынан мысы басылып, жүні жығылып Тұрар еді. Сөйтіп, бұл шұрайлы Қарақойынға Әлімбек және Соқыр батырлардың арқасында қол жеткен. Әйтпесе, аз ауылдың өмірі алдына салып айдаған малы жүзге жетпеген, жүзге жетсе күзге жетпеген. Көбінің-ақ «үрерге иті, сығарға биті» болмаған.

Соқыр – Әлімбек батырдың немере інісі болатын. Шын аты Керімбек

еді. Сонау Меркеде Сыпатай батырдың асын бергенде қырғыздан келген Теке батырға қарсы сайысқа шығар иіс қазақтан ешкім табылмай иіс аруақ, иіс құдайлап Керімбек жұлқынып ортаға шыққан.

– Өлсем – құным сұраусыз! – деп айқай салған дейді.

– О, бұ кім? Бұ қай бала! – дескен ел аталары.

– Бұ Түлкібастан келген Шымыр-Шілмембет Керімбек! – дескен жұрт.

Сонда дүйім ел:

– Бәйдібек! Бәйдібек! – деп ұран тастапты.

Бәйдібек баласы болған жер «иіс, құдайлап» жүріп Керімбектің төсін тоқыммен тартып байлап, қолына найзадай ұзын айыр бақан берген екен. Айыр жағын оң қолының қарына тіреп алып, құж-құж құйқалы басын орамалмен шарт түйіп, астына апай төс, жуан бел қарагер алпауыт ат мініп ортаға ойнақтап шыққанда ар жағы Арыс, бер жағы Алматы, Албаннан жиылған жұрт тағы да:

– Бәйдібек! Бәйдібек! – деп аспан астын азан-қазан қылған деседі.

Сайыстың серті жаман. Екеудің біреуі құрбан. Соған екі сайыскер де бас тігеді. Теке батыр талай сайыстан ұртын қанға толтырып, аруағы асып, жеңімпаз атанып жүрген кәнігі сайыскер. Ортада шомбал қара ат мініп, төбедей болып, асқақтап тұр. Қасы салбырап көзін жапқан. Таптақыр жала басы шошақтау екен. Керекең құсап орамалмен таңбаған. Төсін тоқым орнына ала қыл арқанмен қабат-қабат таңып тастапты. Текенің аруағы асыңқы еді. Керекең оның қасында көп қораштау көрінеді.

Бірақ аулақтан атойласып, бір-біріне қарсы, бақандарын ұсына шапқан заматта Керімбек кереметтей өзгеріп кенет күш алып, сескенбей ұмтылды. Сайыста адамнан да гөрі ат қатты сасқандай. Алдынан жолбарыс шапшып келе жатқандай кілт тоқтап, шегіншектеп кетеді екен. Артқы аяқтары бүгіліп, бөксесімен жерге шоңқая жаздап барып, қайтадан бауыр жазып, жер бауырлап көсілгенде ат емес, мысық қарғығандай әсер қалады.

Сол сайыста екі батыр екеуі де бір мезгілде аттарынан ұшып түскен.

Мұндай сайыс, әдетте, сирек кездесетін жәйт екен. Теке батырдың қара атының басына бақан тиіп құлаған да, Керекеңнің сол көзі жазым болып ағып түскен. Сол Сыпатайдың асынан кейін Керекеңнің даңқы ел аузында Соқыр батыр деп таралып кеткен екен.

Арада жылдар өтіп, енді қырғыздар жағы өзінің атақты манабы Шабданың асын береді. Шабданың асында Теке батыр мен Соқыр батыр қайта сайысып, бұл жолы Соқыр Теке батырды ұшырып түсірген. Теке сол аста жан тәсілім болған. Қаһарынан қалың ел қалтыраған Құлжабай датқа Қарақойынды аз ғана Алсай ауылынан ала алмаған себебі батыр бабалардың арқасы еді. Батырлар да дүниеден өтеді. Тіршілікте ешкімнен ықпаған ерлер өлімнен ғана өкінішпен жеңіледі. Ноқталы бас солай. Соқыр батыр қайтыс болғанда Құлжабай датқаның жандайшаптары Қарақойынды алып қоймақ боп ары-бері әрекет жасайды. Сонда Алсайдың бір ақыны:

Тоспаның қыстау салдым бұлағына,

Жоңышқа, ат семірер, құрағына.

Жығылса құлан барып жол үстіне

Құрбақа қарғып мінер құлағына, –

деген екен дейді.

... Дәу-бабаның күдірейген желке тұсынан алыстағы өрттің жалынындай боп әлсіз алау көтерілді. Таудың тулап тұрған тұлпардай мүсіні мүшеленіп айқын көріне берді. Алау жалды ат енді кісінеп жіберетіндей шапшып тұр. Енді алау тұсынан балқыған алтындай боп толықсып, толқып әсем ай көтерілді. Әуелгі екпіні аспанға тау тұсынан атып шыққандай еді, енді баяулап, маң-маң, паң қалыпқа түсті. Жердің жүзі сәуледен маужырап қалды.

Ай туысымен әлгі бір қою қараңғылықта тау қойнауынан шыққан ащы дауыстар әлсірей бастады. Түннің қарақшы құстары ай сәулесінен болса да қаймығып, қалбаңдап ұшқанда өз көлеңкелерінен өздері сескеніп, тал арасына кіріп кетуге асығулы еді.

Рысқұл енді байқады. Арық бойымен айдаһар бүктетіліп жортып келе жатқандай арқырап, алқынып, қақалып-шашалып, ай сәулесінен жоны жалтылдап су келіп қалған екен.

– «Е, суды Бердіқұл бері бұрып салған екен ғой. Енді өзі де келе жатқан шығар», – деді Рысқұл жалпақ кетпенмен құлақ-құлақтың аузын нығарлап тұрып. Арындап келген асау су құрғақ топырақты құлақты бұзып кете берді. Рысқұл шым ойып салып әлгі суға әрең ие болып тұр. Бердіқұл тезірек келіп, екеулеп бумаса, мына тасқын бой берер емес.

Бірақ Бердіқұл келе қоймады.

Рысқұл ағасы кеткен жаққа алаңдап қайта-қайта қарады. Су болса әл бермей алқындырып ол барады. Ботана тасқын бойыңды қариды. Балағын түріп алған жігіттің балтырын шыдатпай тау суы қақсатып ала жөнелді. Су осындай боп тұрғанда екеулеп салса егінге, тез-ақ жайып алар еді, қайда жүр бұл Бердіқұл?!

Жер жарықтық шөлдеп-ақ қалған екен, су сіңген топырақ сыбыр-сыбыр еткендей болады. Еміреніп, енесін еміп жатқан бұзаудай:

– Жеті күн жауған жаңбырдан, желдіріп өткен су жақсы, – деп еді ағасы. Тары биыл бітік шықты. Қарабұйра Қарақойын топырағы тұқым сепкеннен бір апта кейін ашаң жасыл бояу тартты. Қос құлақтанып жер бетіне шыққан жасыл жапыраққа қарап адамдар:

– Е, құдай, құдіретіңе тәубе? Ырыс бергеніңе, несібе бергеніңе тәубе! – дескен. Енді, міне, сол тары сабағы жуан, балағы сабалақ, кере қарыс бас тартты. Толысып келе жатқан уыз дәнін көтере алмай шашақты бас салбырап төмен иілді. Тары қызыл тұмсық шығарып қалды. Амандық болса, осы судан кейін ораққа да ілінеді. Қырман толып, қап толып, қамба толып, қарық болар ма екенбіз деп ағайынды жәдігерлер жандарын шүберекке түйіп, суға таласып жүріп, бүгін қолдары жеткен...

Рысқұл суды шелдеп дөңдеу жерлерге шығарып, мөлтектің аяқ жағына барып қалып, Бердіқұл көрінбес пе екен деп тау жаққа тағы қарады. Анадайда екі қолы ербиіп екі жаққа кеткен қарауыл шошала ғана қарауытты: шымшық қорқып, тарыға тимесін деп қағып қойған қарауыл түнде түсі суық.

Тары қоритын уақыт болып қалып еді. Құс баласы тіршілік қамына ерте кіріседі. Ал жау шымшық оны қарақшылықтан бастайды. Құлқын сәріден жау шымшық топ-тобымен ұшып, қызыл тұмсықтанып қалған егіске бүйідей тиеді. Дәнін торғай шоқып қойған масақ қауызы топан болып, аспанға қарап қаңқайып қалады. Бала-шаға, кемпір-шал темір-терсек, қаңылтыр түңке қаңғырлатып, айқайлап, қиқулап, шымшықты шошытып-ақ жүргені. Әсіресе балалар сақпан тартып, тары құмар жау

құсты түкпір-түкпірден қуып шығады.

Енді осыдан көп кешікпей қырғи келеді. Әне, егінші байғұстың досы сол! Қырғи келді – болды, тары пісе берсін, торғай жеп қояды деп қорықпай-ақ қой.

Рысқұл енді байқады, әлгі әл бермей қойған асау су қайтадан азайып қалып, аяғы мүлде үзіліп бара жатыр екен. Судың соңы бір мезгілден кейін ініне кіріп кеткен жыланның құйрығындай сумаң ете қалды. Тіпті сызаттап та ақпады. Рысқұл ағасының артынан бармақ болып кетпенін иығына салып бір тұрды. Онан соң: – Егер әлгіндей су қаптап келіп қалса, құлақ иесіз қалғаны қалай болады? – деп тоқталды.

– Көке! Ау, көке? – деп дауыстап көрді.

Тырсеткен дыбыс болмады. Тек шілде қоңыз шырылдайды. Әлденеден адасып қалып зар ұрып, жоқ іздеп жүрген сияқты, аянышты әлсіз дауыс әр жерден бір шығады. Дүниеде шілде қоңыздың шырылындай сағынышты үн жоқ шығар.

– Көке! Ау, көке! – деп Рысқұл бұ жолы айқай салды. Айқайы үнсіз мүлгіме далаға сіңіп жоқ болды. Жігіттің жүрегі өзімен-өзі әлденеге дүрсілдей бастады. Танауы қусырылып, қараптан-қарап, қатты-қатты дем алды.

– Кө-ө-ке-е-е! – деп бұ жолы ұзақ айқайлады. Әшейінде әдемі қоңыр дауысы қазір бұзылып тарғыл-тарғыл барылдаңқырап шықты. Құлақ тосты. Шілде қоңыз бір сәтке тына қалып, қайтадан шырылына басты. Рысқұлдың дауысынан аспандағы асқабақтай ай селк еткендей болды. Сөйтсе, өз даусынан Рысқұлдың өзі селк еткен екен; Дәу-Бабаның жыныс тоғайлы түкпірінен байғыз сұңқылдады. Рысқұлдың тұла бойы мұздап сала берді. Балуан тұлғасы қара жерден тұғыр таппай, иесіне де ырық бермей, безгек тиген кісідей селкілдеңкіреп кетті. Иә ашу қысқанын, иә қорыққанын өзі де ажырата алмас хал.

Бір сұмдықтың болғаны хақ. Әйтпесе ол кеткелі ет пісірім мезгіл өтті. Алыстан иттің үргені естілді. Жігіт құлақ салып еді. Дауылбай ауылы сияқты көрінді.

– Дауылбай! – деді ол дауыстап.

Енді ол арық бойлап, жоғары қарай өзінің тұра жүгіргенін де сезбей қалды. Түбіртекке сүрініп кетіп, ет беттеп жығылып барып, бойын

әрең түзеді. Ол өзінің жанұшырып жүгіріп келе жатқанын сонда білді. Отырып тұрып, енді едәуір көтеріліп, төбеден төңкеріліп тұрған ай Рысқұлмен қоса жүгіре жөнелгендей шошаң-шошаң етті; Дәу-Бабаның жотасы бір жоғары, бір төмен ыршып түсіп, Рысқұлдың көзінің алдындағының бәрі жанталас қозғалыста еді. Түймебас түйіртпек тікен пісіп, қатайып қалған. Ащы қызыл тікен балтырын тырналап, қанын ағызды. Бірақ Рысқұл мұны сезген жоқ. Ағасының бір бәлеге жолыққаны анық. Соған жетпей, жан ауруына көңіл бөлер емес. Атадан қалған үйелмелі-сүйелмелі үшеу еді. Үшеуі бірінің етегінен бірі ұстап, енді-енді қанаттары қатайып, ел қатарына қосылып жатқанда бәле-жалаға ұрынбай, тек жүргенге не жетсін?! Бәлеге ұрынайын деп кім ойлайды дейсің?! Заман соқтықтырады-ау, заман, заман. Өзің тыныш жүрсең де, өзге келіп тиіседі. Сойылын суға салып отыратын сотқарлар көп. Шамшыл болмайын десең де шайтан түртіп, шалғайдан алып, шатаққа шақырады. Әнеукүні де бір қасық суға бола Дауылбай ауылымен керілдесіп қалғанда, кедей Сәліктің бас көтерері осы Рысқұл боп қой қаптағысы қозып, қаны бір қайнап еді: ағасы «қой-қой», – деп, арандаудан әрең алып қалған.

Ағасы заты момын адам. Бердіқұлға қарап, бабасы Әлімбек батыр болған екен дегенге ешкім нанбас. Заты жуас. Әлдеқайда сойқан іздеген содырлар жолықса, оларға қарсы тұрар қауқары да шамалы. Азға қанағатшыл, кембағалдыққа мойын ұсынған, тақасуға жоқ, құдай деп жүрген бір адам. Анасы марқұм қайтарда:

– Бердіжан-ау, шиеттей үш құлынымның ес білері, бас иесі сен едің, алысқанмен алысып, жұлысқанмен жұлысуға жарар ма екенсің, құлыным. Мына заман зордікі, – деп еді.

Байғұс ана баласының сырын білгеннен де, көрінгеннің көз түрткісі болып, қорланып кете ме деп қорқар еді. Бірақ Бердіқұл қанша момын болғанмен, әсте жалқау емес-ті. Шаруаға дегенде өлермен, шаршау білмей, ертеден қара кешке дейін мыңқ етпей жер жыртып, тұқым сеуіп, топырақ малалап бір тынбас.

Сол табан ақы, маңдай тері арқасында қара шаңырақты ұстап қалды да, ата түтіні өшпесін деп, інілерінің кір-қоңың басын жамап-жасқайтын өзіндей жуас, қара табаннан шыққан кедей Сиқымның қызы Қатшагүлге үйленіп еді. Оған да небары жылға толар-толмас уақыт өтті.

Рысқұл кетпенін сайыскерлерше алдына кезене ұстап, арық бойлай аңыратып келе жатып, әлсін-әлі:

– Көке! Көке! – деп айғайлай берді.

Тек алыстан иттер қаңқылдады. Тағы да байғыз шақырды.

Осы келе жатқан бетінде Рысқұлдың алдында қанша адам болса да төтеп бере алмастай бір дауылды екпін, адамның мүмкіндігінен тысқары бір дүлей күш бойын кернеп келеді.

Қазір де солай. Кетпеннің жалпақ жүзі айдың жылусыз сәулесіне шағылысып қояды. Рысқұл өкпесі қабынып жүрегі тарсылдап алқына жүгіріп келе жатып, бір мезгілде алдында жарқырап жайылып жатқан суды көрді. Көлкіген судың түбінде аспандағы айдың суреті дірілдеп тұр екен. Оның бір жағынан қарауытып суды буған бел тоған көрінді.

«Е, – деді Рысқұл. – Жаңағы судың құрып қалғаны орта жолдан мына мықтылар тарс байлап алған екен ғой. Бердікұл қайда?!»

Аламан-тасыр ашумен келген бойда тоғанды тас-талқанын шығарып бұзып, суды жығып алмақшы болды. Бірақ түн жамылып ұрлық қылған кісі құсамай бұл иттерге мен көрсетіп тұрып істейін істейтінімді деген оймен:

– Қайсың бар-ай! Суды байлаған қайсың? Шық бері! – деп айқай салды.

Өз дауысының жаңғырығы басылып болған соң тұра қалып, төңірекке құлақ тосты. Әуелі өзі жүрегінің шапқан аттай тарсылын есітті. Сылдырап, құлақ-құлаққа түсіп, топыраққа сіңіп жатқан су сыбдырын есітті. Дәу-Бабаның арғы қойнауынан құлама судың сарқырамасын есітті. Тағы да байғыз сұңқ ете қалды. Содан кейін барып дәл табан астынан, қара жердің қойнынан ыңырсыған адам дауысы естілгендей болды. Әлде адам емес, қара жердің өзі ыңырсып жатқандай да еді-ау. Кейде ойлап тұрсаңыз, жердің де жаны бар сияқты.

Болар-болмас ыңырсыған, өлімші дауыс тағы шықты. Қарсы алдындағы қарат отаннан шыққандай болды. Жүгіріп барып, еңкейіп қарап еді, жүрегі тас төбесінен шыға жаздады, шымдардың арасынан адамның басы шығып жатыр екен. Рысқұл ә дегенде шалқасынан түсе жаздап, үрейі ұшып кетті де, өзін-өзі билеп, жүрегі дауалап, әлгі басқа қайта үңілді.

– О, соры қайнап, сорпасы төгілген бейшара Бердікұл!

– Өлтірді ғой мені мына иттер, – деп сыбырлады Бердікұл.

Рысқұл жан дәрменде қос қолымен шымды қопарып, кісінің белінен келетін биік тоғанды әрең бұзып, астынан ағасын суырып алды. Ағасы қатты ыңырсып, қозғалуға шамасы келмеді. Рысқұл оны арықтың жағасына жатқызып салып, үсті-басын сипалап көріп жатыр. Тоғаны бұзылған таудың суы шымдарды сендей қақпақылдап, Сәліктер жаққа қан аралас ойқастап ала жөнелген.

Рысқұл ағасының аузы-басын қарауыта тұтып қалған иә қан екенін, иә балшық екенін ажырата алмай, жеңімен әрі-бері сүрте берді.

– Құдай-ау, кім сені мұндай халге ұшыратқан? Кім, ойбай, қолында өлейін, әуелі жамбасыма ала жығылайын. Кім, айтсаңшы?

– Қа-быр-ғам! – деді Бердіқұл үні шығар-шықпас. Інісі ағасының шылқылдаған көне бешпетін абайлап шешіп, су-су көйлегін түре беріп еді, Бердіқұлдың дауысы шар ете қалды. Қанша жаны ауырса да ыңқ демейтін адам, мына соққыға шыдай алмады.

– Өлтірді ғой мені иттер, – деді қайтадан үні сөніп бара жатып. – Дауылбай күміс ер-тоқымның өшін алды ғой, ақыры.

Рысқұлдың көзінің алды қарауытып сала берді. Сәлден кейін барып, көзінен қызыл-сары шеңберлер шашырағандай болды. Жылар еді, көзінен жас шықпады. Тек, өзегі өртеніп, көкірегі аяққаптай ісіне өрекіп, өзін әлдеқандай зұлмат қуат жерден аспанға көтеріп алып ұшардай қомдана бергенін байқамай барады. Дауылбай бастаған иттер ағасының қабырғасын тепкілеп сындырып, ол аз болғандай шым тоғанмен бастырып, тірідей көміп тастапты.

– Алсайдың ақымағы енді суға тимейтін боласың! – деп су бөгенге жығып салып кетіпті. Бұдан артық қандай қорлау бар жер бетінде!

«Неге бұлай? – деген сұрақ жас жігіттің жанын паршалады. Ағасын қабырғасы сау сол жағына жантайта жатқызып, бет-аузын сумен шайып тазартып жүріп әлгі сұрақтың шырмауында қалды. – Бәріміз бір атаның баласы емес пе едік, құдай-ау?! Бәріміздің бабамыз Сәлік емес пе еді! Ағайынды адамдар – ағалы-інілі, үлкен-кіші боп, біріне-бірі сүйеу болмаушы ма еді? Бұ не қылған жауыздық! Өз бауырын өзі тепкілеп, қатарынан үш қабырғасын сындырып, ол аз болғандай шыммен бастырып, тоғанға байлағаны несі, жауыздар! Ай, нәлеттер-ай, ә!».

Ағасын арқалап алып қайтайын десе, оның есебін таппады.

Арқаламақ тұрмақ сәл қозғалтса құлындай шырқырап, құйқа тамырыңды шымырлатады. Тастап кетіп, адам ертіп келейін десе – оның да лажын таппады. Айдалаға ауыр халдегі өлімші бейшараны қалдырып кетуге дәті шыдамады. Зорлықшыл иттерді барып қазір түн ішінде ойрандайын десе мына бебеу қағып жатқан жаралыға алаң. Амалы құрыған Рысқұл ызаға булыққаннан дауысы барқырап:

– Дауылбай! Қап, бәлем! – деп айқай салды. Дауылбай ауылының иттері маңқылдады. Тау жақтан ескен самалдан арық бойы сәмбі талдың майда жапырақтары қалтырап, алыстан інген боздағандай бір аянышты үн шығарды. Оған жоқ іздеп түн баласы көз ілмеген шілдеқоңыз қосылды.

Әлсіздердің әнінен қара жер анда-санда көкірегі қарс кетіп, күрсініп салғандай құлақ түріп тыңдаған адамға. Қара жерге саңылау біткен шығар, сол саңылаудан Бердіқұлдың жер қойнындағы анасы ұлының соққыға жығылғанын көрген шығар. Аруақтар тірілердің итше ырылдасқан тіршілігіне қынжылып, сай-сүйектері сырқырап. Бірақ айтарға амал жоқ, о дүниенің үні бұ дүниеге жүз жылда да, мың жылда да жеткен емес. Аруақты қос аршын жер тереңдікке ғана көмсе дағы, жер бетіне дейінгі екі аралық жолдың шегі жоқ.

Бүгін түнде де зор әділетсіздік белең алып, тасырандап кетті. Кетпеннен басқа қаруы жоқ, оның өзін адамға қарсы айбат етпеген, жападан-жалғыз егіншінің қаны лай суға араласып ақты. Адамның азығы – адамның қанымен суарылған түн болды.

VII

– Оян, Тұрар!

Рысқұл баланы иығынан тартқылады. Бала ояна қоймады.

Кеше ол камераға кеш оралған. Мұнша кешікпеуші еді, бұған не болды, – деп әкесі тықыршыды. Басына неше түрлі сумаңдаған суық ойлар келді. Саймасайдың сойыл соғарлары аңдып жүріп, ұстап алып кетті ме, қалай? Әлде Приходько төреге жақпай қалды ма?

Қанша залым десе де, Приходько мырзаға Рысқұл разы. Арызын аяқасты етпей губернаторға жеткізіп, Тұрарды қасына алдырды. Алғашқыда Рысқұл бұл арызының орындалатынына көңілі сенбеп еді. Мен өзім қылмыскер болсам, менің өтінішіме ұлық құлақ асушы ма еді, деп күні бұрын күдер үзді. Бірақ жалғыз баласының алқымына

қанжар піреліп тұрғанын бүкіл жан дүниесімен сезініп келген Рысқұл ақыры шыдай алмай түрме бастық Приходько арқылы губернаторға өтініш хат жазып, баламды қасыма алдыр деп сұранған.

Көп кешікпей надзиратель Тұрарды тас камераға алып келді. Тор темірдегі жаралы жолбарыстай аласұрған Рысқұлдың көңілі сонда бір жай тауып, түрмеде тұңғыш рет тастай қатып, судай сіңіп сілейіп бір рақат ұйқыға кетіп еді.

Ертесіне надзиратель келіп Тұрарға:

– Жүр! – дегенде Рысқұл қорқып қалды.

– Қайда?

– Қайда? Приходько мырзаның үйіне.

– Онда не бар?

– Немене, баранчук осында курортқа келді деп пе едің? Приходько мырза не бұйырады, соны істейді...

Приходько мырзаның ұлы Губернатор көшесіндегі гимназияда, ал қызы Нарын көшесіндегі әйелдер гимназиясында оқушы еді. Едірендеп тұрған екі жиренді жегіп пәуескемен Тұрар осы екеуін гимназияға алып барып, алып келіп тұрады. Ұлы Аркадий еді дағы, қызын Наташа деп атайтын. Аркаша шолжаң, Тұрардан бірер жасы үлкен болса да, әлі ақыл-есі олқы-толқы, тым кеш жетіліп келе жатқан ерке тотай неме-ді.

Жасына жетпей сеп-семіз Аркаша пәуескеге қорбандап әрең мінген соң Тұрардың қолындағы қамшыға таласып, онсыз да атырылып тұрған арғымақтарды сабаламақ болып, ат айдаушыға:

– Неге тасбақаша ілбітіп келе жатырсың! – деп тепсінеді. Тұрар екі жиреннің жүрісін жылдамдатайын десе, арт жақтан Наташа шырылдайды.

– Қорқамын. Жай айда!

Аркаша есіріп кетеді:

– Тұрарка, жаның барда қатты айда! Жылдам! – деп ысқырып, тепсініп, қолын ербеңдетеді. Екі жирен пысқырынып құлақтарын шаншылтып, көздері ақшиып, атырыла бастайды. Пәуескенің дөңгелектері көшенің тас төсенішіне тиіп шақылдайды. Аттардың тағасы тиген тастан жарқылдап от шығады. Оған Аркаша мәз болып, алақанын шапаттайды.

Ал қыз баланың бетінен қаны қашып, зәресі кетіп ышқынады:

– Жайырақ, құдай үшін, жайырақ! Мама!

Тұрар делбені шірене тартып, асаулардың қату басымен алысады. Жирендердің тағалары тасқа сақылдап тиген сайын шашырап от шығады. Көшеде келе жатқан адамдар қырғи тиген торғайдай жан-жаққа қашады. Аркаша одан сайын еліреді.

Наташа үрейі ұшып, жүрегі аузына тығылып, пәуескенің жақтауынан қарыса ұстап, шыр-шыр етеді.

Аттардың басымен алыса-алыса Тұрардың екі қары талып барады. Осыдан осы екі асау алып қашып, пәуеске төңкеріліп қалар ма екен, яки біреуді басып кетіп жазым болар ма екен деген ойдан тамырына қан қатып қалған сияқты.

Оның үстіне Губернатор көшесі мен Казарма көшесінің бұрышында тұрған полицей Тұрарға қарап, тоқпақтай жұдырығын түйіп, әлдене деп ақырып қалды. Не дегенін түсіне алмады бала. Бірақ жақсылық емес екенін діттеді. Губернатор көшесімен бұлайша тасыраңдап өтуге тыйым салынған. Елден келген салт атты, арбалы қазақтар, есек арба жеккен қала саудагерлері бұл көшемен жүре алмайды. Білместік істеп жүре қалса, дүре жеп, айып төлеп, әбден машақатқа ұшырайды.

Екі оттың ортасында қалған Тұрардың тұла бойын қара тер селдеп кетті.

Міне, Губернатор бағына да жетіп қалды. Тәкаппар қаракөк емендер қазір қараң-құраң етіп қалып жатыр. Крестері жарқ-жұрқ етіп кафедральды собор да шалықтады.

«Құдай үйінің» тұсынан өткенде құлдық ұрып, шоқыныңдар,— деп ескертер еді Приходько мырза балаларына. Тасыраңбай Аркаша әкесінің әлгі ескертуін ұмытып кеткен. Наташа байғұс өлеусіреген көзін сәл-пәл ашып, ерні жыбырлап, шоқынған белгі танытты. Приходько

мырза шоқынуды өз балаларына тәптіштеп тапсыра тұрып, Тұрарға да емеурін танытқан.

– Тұрарка, сен де шоқына сал, пайдасы болмаса, зияны жоқ. «Ия, құдай, әкемді дарға асылудан сақта», – десең, мүмкін құдайдың құлағына шалынар.

Қазір «құдайдың үйі – кафедральды собор» жарқ еткенде Приходько мырзаның айтқаны есіне түсті. Бірақ ат басымен алысқан қолдар бос емес еді. Әрі десе шоқынуға Тұрардың дәті бармады. Үш саусағыңды бүрістіріп, мандайың мен екі иығыңа тигізе салу, әрбірден соң, қиын да емес. Бірақ соған қолың бармайтын бір құдірет жүректе тұр. Оның не екенін ешкім де білмейді. Мұсылман болып, Аллаға жалбарынуы да жоқ. Ал Приходько осымен бір-екі рет шоқын деп емеурін танытты. Рас, әзір қинаған жоқ. Қинаса қайтпек? Шоқынбасам – әкемді дарға асатын шығар.

Сөйтіп, дар мен ар арпалысқа түсті. Гимназияның еңселі екі қабат сарғыш үйі де көзге шалынып қалды. Енді болмаса пәуеске лағып кететін түрі бар. Аркаша арқасы ұстаған бақсыдай екіленіп алған. Екі жиреннің делебесін қоздырып, қиқулап келеді.

Әттең, әкесі түрмеде жатып тәуелді болмаса, Тұрар қазір бұл есірікті не де болса қамшының астына алар еді, амал жоқ... Бір жағы қорқады. Бір жағы, баламысың деген, әйтеуір айтқандарын екі етпей орындай берсем, көкеме көмегім тие ме деп ойлайды, көкемді түрмеден босатар деп үміттенеді.

Аркаша тағы да айқайлай бергенде, Тұрар пәуескенің алдыңғы жақтауына аяқтарын тіреп тұрып, аттардың басын шалқалап, шірене тартып, шынтағымен ұлық баласын итеріп жіберді де, алара бір қарады. Бұл қараста түпсіз, тұңғыық ызаның ізі жатыр еді. Анау мұны сезген болар, қайтып үндемей қалды. Оның үстіне қарындасы шырылдап етегіне жармасты.

Қос жирен бастарын шұлғып, қайта-қайта пысқырынып, жай желіске түсіп, бірте-бірте мүлдем тоқтады. Бүйірлері солықтап, қара терге малынған жарау жирендер жас балаға бас бергенде, күшке көнгендіктен емес, хайуан да болса, келер жері осы мөлшер, гимназия алды екенін сезгендіктен аялдаған сияқты.

Наташа Тұрарға риза пішінмен, әдемі алақандай көздерін бір төңкеріп тастап:

– Рақмет, Тұрар, мен енді жаяу-ақ жетемін, – деді пәуескеден түсіп жатып. – Кешке екеуміз сабаққа отыратынымызды ұмытпа.

Аркаша бұртиыңқырап түсті. Болашақ әкіреңдейтін әкімнің пішінін әлден танытып:

– Сабақтан қайтар уақытта кешігуші болма! – деп бұрқ етті.

Приходько мырзаның гимназия баспалдағымен өрлеп бара жатқан баласының соңынан қарап біраз тұрды. Бір сәт өзі де сол тепкішекпен көтеріліп, гимназияға еніп бара жатқандай елестеді. Әттең, ондай атты күн қайда? Гимназияға мұны кім жолатады. Жан-жақтан ағылып келіп жатқан шәкірттердің арасынан ара-тұра қара домалақ қазақ балалары да кездесіп қалады. Демек, қазақтың да оқуына болады екен ғой.

Осыдан небары бір жыл бұрын, 1904 жылы осы ерлер гимназиясын Михаил Васильевич Фрунзе бітіріп кеткенін Тұрар әзір білмейді. Ол әрине өзінің талай жыл өткеннен кейін Түркістан Советтік Республикасының басшысы болатынын, сонда Фрунзе сынды қаһарман қайраткермен қоян-қолтық қызмет істесетінін де әзір сезбейді.

Иә, Тұрардың Фрунземен кездесетін сәтіне дейін әлі он бес жылдай уақыт керек. Бұл уақыт ішінде екеуі де талай-талай от пен судан өтеді. Қазір Михаил Васильевич Фрунзе нағыз революционер. Ал Тұрар болса... Приходько мырзаның ат айдаушысы, қора сыпырып, отын жарып, су тасиды. Тұрағы – түрме, қожасы – гимназист Аркаша.

Кеткісі келмейді, бәлкім бұған бір қайырымды жан: «Әй, бала, сен неге оқуға бармай отырсың айда тез класқа бар, әне қоңырау соғылды», – деп айтатындай қиялға кетіп пәуеске тепкішегінде тұрып қалады. Жарау жирендер баланың қиялын қостағандай құлақтары жығылып, бастары салбырап, көздерін жұмып, мүлгіп тұрады.

Гимназияның жапсарлы есіктері айқара ашылған, екі босағада екі діңгек салтанатпен сән беріп тұр. Сен кімсің деп тексеріп жатқан ешкім жоқ. Ішіне кіріп көрмекші де болды. Бірақ аттар әлденеден үркіп қашар деп сескенді. Сақалы беліне түскен, басында жез оқалы фуражкасы бар қарт кісі баланың басындай жез қоңырауды қағып есіктің алдына дейін шықты. Бірлі-жарым кешіккен шәкірттер жүгіре басып, ішке енді.

«Е, бұлардың ішінде пәуескемен келмей, жаяу жүріп кешігетіндері де бар екен ғой. Сонда біздің Приходько мырзаның балалары ең құрметті шәкірттер болғаны ғой. Осы әлгі Аркашаны ашуландырып алмадым

ба? Ол қастасса тағы бәле».

Аркаша сабақты ала-құла, жүрдім-бардым оқиды. Кейде тәп-тәуір болып қалады, кейде жаман баға алғаны үшін әкесінен таяқ та жеп жүреді.

«Әттең Аркашаның орнында мен оқыр ма едім, – деп армандайды Тұрар. – Кітаптан бас алмас едім».

Бала қиял, балапан қиял гимназияның ішін ойша шарлады. Бірақ сырты салтанатты ғимараттың іші қандай екенін көз алдына елестете алмады. Көңіліне Бесағаштағы Ахат атаның бала оқытқаны орала береді. Жыртық үйдің киізсіз еденінде шөкелеп отырған балақайлар. Ахат ата өзгелер құсап балаларды ұрып-соқпас еді. Тұрар содан мұсылманша әліп-би танып қалған. Бір сот мына зәулім үйдің төрінде Ахат ата тұрғандай, оның алдында жаңағы жез түймелі пешпет киген балалар шөкелеп отырғандай көрінер. «Ау, олардың арасында мен неге жоқпын», – деп көңілі елегізер.

«Осында қазір кіріп барсам:

– Сен кімнің баласысың? – деп сұрар.

– Рысқұлдың баласымын, – деймін.

– А-а, Рысқұлдың баласымысың? Бір болысты өлтіріп, қалғандарын тағы жоймақ болған Рысқұл ма? Онда жарамады. Сені оқыта алмаймыз. Түрмеңе қайта ғой», – дейді мұғалім Ахат бейнесінде.

Ахаттан басқа мұғалімді көрмегендіктен өзгені қиялына келтіре алмайды. Осылай отыра берер ме еді, қайтер еді, әлгі жез қоңырау қаққан, жез фуражкалы шал шіңкілдеп ұрсып баспалдақпен төмен түсіп келе жатыр екен. Сөйтсе, жарау жирендер қарап тұрмай, әдеп сақтамай, тезек тастап тұр екен. Шіңкілдек шал жеткенше делбені қағып, қалғып-мүлгіген аттарды лезде қосаяқ қақтырып, Тұрар пәуескені бұрып ала жөнелді.

* * *

Екі жирен түрме үйіне жақындағанда жүрістерін жылдамдатты. Жылқы-айуан түрменің қапас екенін қайдан білсін. Олардың білетіні: қазір атқораға жеткен соң, мына қаршадай бала Тұрар ақырға балауса

жоңышқа салып, бұлардың ауыздығын алады. Бастарына дорба іліп, сұлы береді. Біле-білгенге жылқының орны түрменің атқорасы емес, сонау мың бұлақты, балауса құрақты кең дала... Бірақ екі жирен қарны тойса қайғырмайды. Кеуілжірлері жуа мен жусан исін сезінуден қалып, кершеу болған, балғын байталдар мен мама биелерді аңсамайтын ақта сорлылар... Нағыз түрме аттары.

Тұрар аттарды жайғастырып болып, енді қораның ішін тазалауға кіріседі. Қорада екі жиреннен басқа бес-алты ат бар. Олар мініс көлігі. Әкімдер мінеді. Бас-аяғы онға жетпейтін мал болғанмен астын дембіл-дембіл тазалап тұрмаса, демде садыралап қалады. Приходько мырзаның әмірі бойынша, қорада көлденен бірде-бір қылшық жатпауы керек. Ақ қолғаппен сипағанда аттардың үстінен бірде-бір қылау жұқпауы керек. Оны істемейді екенсің...

Бопса көп, үрей мол. Тұрар жалғыз дөңгелекті қол арбаға жылқының жас тезегін үйе салып таптап, енді сыртқа шығарып бара жатқанда, ауланың бір түкпірінде аядай жерді айналып жүрген тұтқындарды көрді. Қырманда мала бастырған мал құсап, от басындай жерді айнала береді, айнала береді. Қастарында қит етіп басса мылтықпен жасқап, қақпайлап ірің көз надзиратель тұр.

Кісендер сылдырлайды. Бір топ адам бірдей аяқ басқанда, шынжыр сылдыры да ырғаққа бағынып, қаһарлы гүрсілге ұласады. Қарғыс пен қасіреттің гимніндей сұрапыл сарын.

Тұрар қақпаға беттеп бара жатып, жүрісін баяулатты. Бет-алысы қақпа, екі көзі тұтқындарда. Кісендеулі адамдар да түрме ауласынан мына бір қағылез қараторы баланы тұңғыш рет көріп, танданғандай пішін танытып, бәрі де бұрылып Тұрар жаққа қарады. Біркелкі аяқ алыстары шатысып, бір тұтқын алдыңғы тұтқынның өкшесін басып қалып, сүрініп кетті. Кісен сылдыры өзгеше шыққанда надзиратель селт етіп:

– Көзіңе қара! Немене ит көрген ешкідей ежірейе қалдыңдар?! – деп ақырып жіберді.

Әлгі бір сәтте Тұрар да бұлардан көз алмай, әлдеқалай екенін өзі де байқамай, қол арбаның оқтығын жерге қоя салып еді үстіндегі үйме тезек арба қисайғанда ауып кетіп, жерге төгіліп қалды.

Мұны көрген ірің көздің ашу қабының аузы ашылып кеткендей, әй бір, барқылдады дейсің:

– Әй, бандиттің баласы! Осы көрген күніңді көпсініп жүрсің бе-ей?! Бала деп сені мырзалар бекер есіркейді. Аяғыңды кісендеп қояр ма еді сеніңде! Қобырап қолыңдағы арбаны аударып алғаның нең?! Ана тезекті бір түйірін қалдырмай қолыңмен салып, тіліңмен жалап, тез ау-ланы тазарт! У-уу, бандит!

– Баланы сонша жәбірлегеніңіз өз дәрежеңізге жарасар ма екен, мырза, – деп қалды ұзын бойлы, кең иықты, жалқын сары шашын жел дудыратқан жирен сақалды ақжарқын адам күлімсіреп.

– Қысқарт, Бронников, – деп арс етті надзиратель. – Сөйлеуге рұқсат жоқ. Осы сен бүлік шығарғанды қашан қоясың. Әлде өзіңдей бүлікшінің баласына бүйрегің бұрып тұр ма? Сен өйтіп жанашыр бола қалсаң, мен өл бөлтірікке анау төгілген боқты тұмсығымен тазартқызам, бәлем!

Домбыққан ауру көзінің алды ұдайы іріңдеп тұратын, не дүнген, не қазақ, не орыс екенін айырып болмайтын, жалпақ мұрын, жайын ауыз еңгезердей дәу неме балаға таман адымдады. Әлгі жирен сақал тұтқынға таңырқай қарап, сүйсініп қалған бала кенет өзіне төніп келе жатқан қара дәудің жақындап келгенін көріп, әпжыланның алдында жападан-жалғыз қалған көжектей қалтырады.

Бала өте сезімтал-тын. Бір ауыз жылы сөзден іші-бауыры езіле елжіреп, әлдеқандай аяныштан көмейіне түйіліп жас тығылып қалушы еді. Кімді аяйды? Өзін өзі аяй ма? Әлде аяушылық атаулы сезімді аңсағаны ма – белгісіз. Жирен сақал тұтқынның сәл жанашырлығын таныған сәтте-ақ дүн-дүние төбенің тар дуалдарынан аттап өтіп, кеңейтіп сала бергендей, кішкентай жүрегі сол жазира кеңістікке ұшып шығар қапастағы пейіш құсындай үнсіз шырылдап, демі жиілеп, танауы қусырылып, қуаныштан яки аяныштан, жылағысы келген нұрлы шақты лезде қара бұлт қаптағандай болды. Адамның көкірегінде нұр ойнап, сәуле шашыраған сәт – әлемді жаратушы құдірет-күшпен кездескендей бақыт дариясында жүзіп жүрген рақым сәті. Соны демде қара дауыл соққаны обал-ақ. Аяныштан елжіреген жан-жүйең қорқыныштан күзгі жапырақтай қалтырап кеткенде кеудедегі періштені дию-пері қылқындырып жатқандай болмақ.

Надзиратель құзғын құстай қалбайып төніп келгенде, таптап өтетін тажал келе жатқандай көрінді де бала жасқанып шегіншектей берді. Шегіне-шегіне жонарқасы дуалға барып тірелгенін бір-ақ байқады. Дуалды итеріп құлата алмайсың, секіріп кете алмайсың. Дуалдың қаттылығы мына мылтық кезенген надзирательдің қаттылығынан кем емес.

Тұрар бір аяғын көтеріп дуалдан өкшесімен тепкішек іздегендей

болды. Қызылтаңдағы жан дәрмен, әйтпесе тепкішек жоғын біледі. Өкшенің тиген жерінен бір кесек опырылып түсті. Бала еріксіз аяғының астына қарады. Жұдырықтай кесекті еңкейіп көтеріп алмақшы болды. Қару етіп, қайрат көрсетпек пе? Кім білсін... Кесекті ала бергенде домбаз дуалдың түбін тесіп шыққан итқызғалдақты көзі шалды. Бұрын қалай байқамаған. Мыжып кетпейін деп бір адым оңға жылжыды. Демек, даланы итқызғалдақ жауып, қызыл-жасылдан қырдың жүзі құлпырып тұрған мезгіл екен ғой. Мына бір түп гүл бұл түрменің домбаздап соққан дуалының түбіне қайдан шығып жүр?

– Иттің баласы! Тұмсығыңмен тазала мына жерді! – Надзиратель Тұрардың көне шыт көйлегінің жағасынан бүрістіре ұстап алып қол арба тұрған жерге дырылдатып сүйреп әкелді.

– Ағатай, тазалайын қазір...

– Жоқ, сен қолыңмен емес, күрекпен емес, тек тұмсығыңмен тазала! Міне, былай, былай: – Надзиратель баланың желкесінен сығымдап, басын төмен тұқыртпақ болды. Бірақ қылдырықтай мойынның мұнша сіреспе екенін байқап әрі таң қалды, әрі ызаланды. Сол қолындағы мылтығын қисайып жатқан арбаға сүйей салып, енді қос қолдап кірісті.

– Ағатай, өзім-ақ қазір... – деп шырылдады бала.

– Жоқ, бандиттің баласы! – Надзиратель баланың басын иіп жерге жеткізе бергенде:

– Тоқтат! – деген ащы айқай мылтық атылғандай болып естілді.

Бұл Бронников екен. Айналып жүретін шеңберден шығып кетіпті. Басқалары да соның соңынан кісендерін салдырлатып, бері қарай беттеп келеді.

Надзиратель өзінің қатесін енді түсінді. Тұтқындардан көз айырып, жұдырықтай баламен алысып кеткені әбес болған. Дереву Тұрарды қоя бере салып, мылтығына жармасты.

– Қайт! Кейін! – деп қырылдады надзиратель.

Бірақ тұтқындар бұған төніп келе жатты. Кісендер дауысы қаттырақ, қаһарлырақ естіледі. Бір ырғақпен гүрс-гүрс етеді.

Надзиратель амалсыз артқа шегіншектеді. Мылтығын кезенді.

– Бронников! Атамын! Патша атымен ант етемін! Атамын!

Бронниковтың жирен қаба сақалы мен жалқын сары шашын көктемнің желі ұйпалады.

– Бронников! Тағы ескертемін! «Қанды жексенбіні» сағынып қалдың ба? Қанынды судай шашамын! Тоқта!

Кісендер дауысы гүрс-гүрс етеді.

Петербургтегі «Қанды жексенбіге» қатысып, алыстағы қазақ даласына айдалып, Верный түрмесіне қамалған Александр Бронников надзирательмен бетпе-бет келіп:

– Баланы қорлаушы болма, айуан! – деді.

– Сен әуелі оның кімнің баласы екенін білесің бе? – деп қырылдады мылтық кезенген надзиратель.

– Кімнің баласы болса, оның баласы болсын. Әйтеуір адамның баласы. Қорлама оны!

– Жоқ сен білмейсің. Ол Рысқұлдың баласы. Ең қадірлі болысты өлтірген. Жоғары мәртебелі губернатор жақсы көретін болысты атып өлтірген! Енді білдің бе!

– Білдім.

– Білсең орныңа бар! Шеңберден шығушы болма! Әйтпесе, Рысқұл құсап бір мезгіл таза ауаға серуенге де шықпайтын боласың.

Бронников надзирательдің иығынан аса қарап, құлаған арбаның қасында қалшыып қалған баладан:

– Атың кім? – деп айқайлап сұрады.

– Тұрар.

– Тұрар. Демек, Тұрар Рысқұлов.

Кісендер үні шеңберге қарай ығыса берді.

***

Атқораны тазалап болған соң бала Приходько мырзаның үйіне екі үлкен шелекпен су тасиды. Тұрар жұмыстың небір ауырына шыдап бағар-ақ, бірақ осы су тасығаны қатты қажытады. Екі иінін қара жерге тартып, қарын үзіп жібере жаздайды. Қатпаған буын, қатаймаған сүйек бұзық балалар иген сәмбі шыбықтай майысады.

Содан соң кеспек бөренелерді ұсақтап, отын жарады. Сөйтіп жүргенде оқудан балалар қайтатын уақыт болады. Тұрар қос жиренді пәуескеге жегіп жолға шығады...

Рысқұл Тұрардың қалжырағанын біледі. Бірақ, өткен түнде өңі сынық, бір түрлі қажып келді, әрі кеш оралды. Тұрар, надзирательден, Аркашадан көрген қорлықтарын әкесіне айтқан жоқ. Онсыз да ішінде жалын қайнап жатқан адамды күйдіре бермейін деді. Басы жерге тиісімен тұяқ серіппей, сілейіп ұйықтап қалды. Әкесі ұйықтап жатқан баланы басынан сипап, мандайынан иіскеледі. Тұрардың ояу кезінде бұл сезімді білдірмеуге тырысады. Бірақ бала бәрін де сезеді. Адамда, әсіресе көкірегі ояу адамда сирек кездесетін «алтыншы сезім» дейтін қасиет осы қаршадай қара балада өте күшті жетілген тәрізді еді.

– Оян, Тұрар! – деп иығынан тартқылады. Рысқұл баланы. – Оян! Таң атып келеді. Сен тыңда. Әлі әңгіме біткен жоқ қой.

Тұрар ұйқысынан оянған, бірақ көзі жұмулы. Жұдырығымен көзін уқалап ашып, басын көтереді:

– Тыңдап отырмын, көке...

VIII

Сөйтіп, Бердіқұл соққыға жығылды. Әл үстіндегі ағасын жеті түнде айдалаға тастап кете алмай, Рысқұл:

– Дауылбай! Атаңа нәлет ішінді жарып, ішегіңді итке тастамасам, – деп айқайлады. Содан Бердіқұлдың бебеулегеніне қарамастан жер-

ден балаша көтеріп, ай батқан тас қараңғы түнде ауылына алып келе жатты. Өз күшіне өзі таң қалды. Ағасы шыдай алмай, шырқырап қиналғанда ғана бір түбіртек томарға түртінектеп келіп отырып, тыныс алды. Бірақ жаралыны жерге қоймастан қос қолдап, алдына алып отырды. Ауру адам бір сәтте әлсіз қолымен інісін мойнынан құшақтап, ірі басын иіп келіп өзінің бетіне тақады. Рысқұл сонда ағасының бетіне бетін басып отырып, жып-жылы жастың жылжып аққанын сезді.

– Рысқұл-ау, өлтірді ғой мені иттер! – деді ағасы ыңырсып. – Енді күндерің не болады?

Сонда Рысқұлдың иген садақтай тырсылдаған жүйкесі суға салған таспадай жібіп, көңілі босап, ағыл-тегіл аңырап бір жылады дейсің. Ағасының басын құшақтап, қаны қашқан бетіне бетін үйкеп, іші-бауыры мылжа-мылжа елжіреп, қарап отырып қалжырап, қауқары кетіп қалды.

Дүние селт етпеген бір сілті тыныштық орнаған кез еді. Рысқұлдың дауысынан шошып оянып кеткендей-ақ, шілдеқоңыз шыр ете қалып, бірауықтан кейін шексіз, тоқтаусыз, ұзақ мұнды үнге басты. Тау басынан құмалақтай тас құласа бірте-бірте бір көшкін қоса құлайтыны сияқты, жалғыз қоңыздың үніне түн дүниесі жамырай дыбыс беріп, «Не болды? Не болды?» – десіп жатқандай екен. Жылқышы құстың ысқырып қалғаны, үкінің үйлегені, көлбақалардың кенет оянып кетіп байбалам салғаны, оқыстан ауылға ит-құс тигендей, бар ит атаулы жабыла шуылдағаны адамның төбе шашын тік тұрғызғандай еді.

– Көке, не қылдық біз? Қай пейілімізден таптық? – деді Рысқұл егіліп.

– Жылама, – деді ағасы әлден уақыттан кейін әрең үн қатып, ерні ғана қыбырлап. – Жылама. Көздің жасы әлі керек болады. Су...

«Бұл отырып қалғаным қалай? Бір адым болса да жылжи бермей», – деп Рысқұл орнынан тұра бермекші еді, екі тізесі бүгіліп кетіп, қайта отырды. Тұла бойдан әл кетіп, аурудан тұрған адамдай қалт-құлт етіп қалыпты.

– Су... – деп сыбырлады Бердікұл. – Су...

Жаңа бір әзірде бет-аузы өліктей сап-салқын еді, енді алаулап әкетіп барады екен. Рысқұл сілкініп қайта тұрды. Тәй-тәй басып, бір-екі аттады. Қайрандап қалған қалпынан қатайып, өзіне өзі ие болып,

алдындағы үлкен адам емес, бала көтергендей жеңілейіп, тез-тез адымдап, ауылға асыға жөнелді.

* * *

Батыр байымайды деген. Жарықтық Әлімбек батыр жалғыз атты кедей екен. Қоқан шапқыншылығы кезінде жауға аттанып, Әлімбек батыр атанған кезде есігінің алдында тышқақ лағы да болмапты.

Әлекең қартайыңқыраған кез екен. Ел шетіне Қоқан тиіп, жағаға қолды салған кезде, жайшылықта тарыдай шашырап жатқан жалпақ ел, қиыншылықта қол ұстасып, тізе қосып атқа қонып, әшейінде ілтифатқа іліне бермейтін батырларды іздепті. Алатау мен Қаратаудың арасында жатқан Түлкібасқа Әулие-Ата жағынан Байзақ датқа бастаған бір топ кісі келіп:

– Оу, Әлімбек батырдың үйі қайда? – дейді екен.

– Әлімбек батырдың үйі анау, – деп ауыл адамдары шеттеу, бір қараша үйді көрсетіпті. Аттың басын әлгі тозық үйдің маңдайшасына тіреп тұрып:

– Кім бар-ау? – десе керек.

Үйден бұтында тері шалбары, иініне іле салған көне бешпеті бар бір шал бет-аузының терін жеңімен сүрте-мүрте шыға келіп:

– Біз бармыз, – дейді.

– Бізге Әлімбек батыр керек, – дейді әлгілер мұны танымай.

– Әлімбек батыр менмін, – депті Әлекең. Жолаушылардың көңілі толмай, тосылып қалғанын байқаған қарт сонда:

– Түзде жүрсем батырмын,

Үйге келсем пақырмын.

Қатын ауру, бала жас.

Тары түйіп жатырмын, –

деген ғой.

Жолаушы жауынгерлер Әлекеңнің сөзіне тоқтап, аттарынан түсіп, сусын ішіп, жауға Әлімбек батырмен бірге аттанған екен.

...Батыр бабаның көзі болып содан Әлімбектің жалғыз байлығы – күміс ер-тоқымы қалған. Ереуіл ат қартайып, аяғынан қалып өлген. Күміс ер-тоқымнан басқа мұра болмапты. Оны Жылқайдар құрым киізге орап, кебежеге тығып сақтайды екен. Өзі өмірінде ат үстіне күміс ерді салмапты. Күміс ерді ерліктің, елдіктің, дүбірлі күндердің белгісіндей киелі зат есебінде сақтапты. Ол жоғалса – аз ауылды бәле-жаладан сақтап жүрген аруақ адасып қалатындай көрінуші еді. Алсай ауылының ендігі Әлімбегі, қорғаны, тірегі сол күміс ер сияқты болатын да тұратын.

Сөйтіп жүргенде Дауылбайдың үйіне бір күні Шымкенттен ояз келіп түсті. Дауылбай ұлыққа жатып жастық, иіліп төсек болды. Қазақ баласының алдында иіліп көрмеген басы ояздың аяғының астына қайта-қайта домалап түсе жаздады. Дауылбай оязға Дәу-Бабаның Күмісбастау аңғарында жатқан жылқысын көрсетіп, ішінен қалағанын тандап мінуді өтінді. Ояз көзі тұнып, бірінен бірі өткен сылаң сәйгүліктерді көріп есі шықты. Ақыры, мойны құрықтай, шоқтығы қол созым қарақасқа ақалтеке тектес айғырды көрсетіп:

– Хорош, сатана, хорош! – деді.

Дауылбай жігіттеріне ымдап қалып еді, қарақасқа бір сәттен кейін ұзын мойнына түскен құрықтан құтыла алмай, аспанға шапшыды.

«Сый қылсаң – сыпыра қыл» деген. Бұл айғырды мойнына шылбыр салып жетектетіп жібермей, ер-тоқым, жүгені, өмілдірік, құйысқаны, бар әбзелімен көлденең тартқаным дұрыс болар» деген Дауылбай мырза. Әне сонда барып оның есіне баяғыда өткен Әлімбек батырдың күміс ер-тоқымы сап ете түсіп еді. Қақтаған ақ күміспен қапталған ер-тоқымсыз қарақасқаның сәні келмейтінін білді. Қолға түсе бермейтін ұлықты құдай өзі айдап келіп тұрғанда есінен кетпестей етіп риза қылмаса Дауылбай болыс сайлауында не болмақ.

Басқа біреу болса Дауылбай күміс ерді тартып алар еді. Берсе қолынан, бермесе жолынан. Әлімбек батырдың тұқымына тіктеп келе алмас. Қиялай тартып, араға кісі салды. Өткеніне көп жыл өтсе де,

батыр бабаның сұсы өңменге әлі де қадалардай. Үстіңгі ернімен көк тіреп, астыңғы ернімен жер тіреп, қанша дәуірлеп тұрса да Дауылбай алыс аруақтың айбынынан сескенер.

Дауылбай қызметшісі Сақан палуанды шақырып алып қатты тапсырды.

– Бердіқұлға айт. Күміс ерді бере тұрсын. Ұлық біраз күн құмардан шыққан соң қайтып береді де. Ұқтың ба-ей, Сақан?!

– Құп, байеке! – Палуан Дауылбайдың шегір көзінің ұшқынына шыдай алмай, төмен қарап, басын иді.

– Туысқаның ғой. Көндір. Ұлық дегенде елдігін ойласын. Намысымыз бір, – деп қайрады Дауылбай. Сақан палуан Алсай еді. Соған әдейі тіреп, туысқандығын бұлдап айтқан-ды.

Дауылбай жирен қаба сақалды, домалақ жүзді, шегір көз, сары кісі. Бетінен шертіп жіберсең қан шапшырдай албырап тұрар еді. Кертпек мұрнының танауы делдіңкіреп, ұдайы кекесін күлкінің табы білініп қалар, жүзі жылы көрінгенмен, сол бір мысқыл күлкі мен шегір көздің ызғары арқанды аяз қарығандай өтіп кетуші еді. Шегір көзде ызғар, езуде – күлкі, бет-жүзінен нұр шашырап тұрса да, бүкіл пішін сіреспелеу болатын. Содан ба, кім білген, Дауылбайдың қос шекесі ұдайы құрысып, құрсау қысқандай ауыратын-ды.

Сақан палуан бір сәтте Алсай екені есіне түсіп, күміс ер бүкіл Алсайдың киелі әулиесіндей екенін ойлап қалды. Шабарманының қобалжулы көңілін танып қойып, Дауылбай:

– Неғып тұрсың?! – деді. Дауысы мылтық атылғандай келте, әм шымыр шықты. Палуанның зор денесі селк етті. Ләм демей, кілт бұрылып жүре берді. Өзімен салыстырғанда торғайдай ғана адамның айқайына селк ете қалғанына қорланып келеді.

«Кәпірдің басы шақшадай, – деді өзімен-өзі сөйлесіп. – Мына қолмен бір мыжып жіберсем, миы бырт ете қалар еді».

Жұдырығын түйіп, тобылғы қамшының жұмыр басын қысып-қысып қалды. Қанша күшті болса да, қайта саусақтарын ауыртып алды. Тобылғы – Дауылбайдың басы емес.

Дауылбайдан күшті бола тұра, оған неге бағынышты екенін де ойлады Сақан палуан. «Кәпірдің көзі жаман, – деді өзіне өзі жауап қатып. – Жабайы мысықтың көзіндей. Бет қаратпайды». Ойы одан артыққа бара алмады. Бұлай қарасаң бұл мықты. Дауылбай әлсіз. Ал бұлай қарасаң Дауылбай мықты, бұл әлсіз. Түсініксіз дүние. Жұмбағы көп. Бұл дүниеде жұмбақ шешкіштер ғана олжалы. Дауылбай сондай болар.

* * *

Сақан палуан астын-үстін сөйлейтін, ардың-гүрдің әпербақандау қу әдетін бұл жолы да жасады.

– Күміс ер сені мен менің не теңім. Енді бізден Әлімбек батыр шығады деп отырсың ба, қасарысқанда. Онан да бер де құтыл, – дейді баяғы тобылғы сапты қамшымен бөстекті салып-салып қалып.

Бердіқұлдан басқа біреу болса, ашуға булығып, өкпесі аузына тығылып алқынар еді. Мынау мырс етті де қойды. Басынан тері телпегін алып, ұстарамен сыпырылған көгеріс шашын сипады. Жазық маңдайы жиырылып, қатпар-қатпар, қараөзектей сызаттар пайда болды.

Кеш болып бара жатқан кез еді. Күн Саз-Төбеден әрі аунап түскенде, шығыстағы Құланның үстін өрт шалып қара шоқылар балқып бара жатқандай көрінді. Ілезде табы басылып, әлгі шоқылар қайтадан қарауытып, состиып-состиып тұрысты.

Алсай ауылының жерошақтарынан от жылтылдады. Көгенде бұршағына буынған лақ бақырды. Қарақойын бойынан шымшық қорыған балалардың түңкелері қаңғырлап, «по-полаған» дауыстары іргеден шыққандай естіліп тұрды.

Жыртық күркенің алдында, далада бөстек үстінде отырған Бердіқұл мына әдемі кештің сан құбылма дауысын құлағы қалт жібермей, үн қатпай қалғып кеткен сияқты еді. Мамырлықты Сақан палуан бұзды.

– Ей, Бердіқұл, елемей отырсың ба? Ер қайда? – деді.

Бердіқұл тағы да мырс етті. Қысқа мұртын ширатпақ болды.

– Сақа, болмайды ғой, – деді.

Сақан палуан қарақұрт шаққандай шаңқ ете қалды.

– Не! Неге болмайд?! – Қамшымен бөстектің шетін тағы бір салып қалып еді, шаңы бұрқ етті. Ошақ басында тезек қалап отырған Бердіқұлдың келіншегі Қатшагүл де қамшы дәл өз жон-арқасын осып өткендей, орнынан ыршып түсті. Тек ошақтағы от қана жел шалықтағандай болмай, ештеңеден сескенбей, маздап, түн түскен сайын түсі нұрланып, лала қызыл тастай құлпыра берді.

– Ағайын деп сен ынжыққа ақылымды айтып отырсам, – деді Сақа палуан.

Осындай мамыр кеш пен барқыраған басбұзар дауыс үйлеспейді-ақ. Кешкі тымық дүние тағы еліктей елеңдеп, үркектеп тұр. Сақан палуан тағы бір айқайласа тұра кеп түріле қашатындай мына түн.

– Қара басып, Қарақойыннан қуылайын деп отырсың ғой, өңшен шірік. Әлімбек бабамнан садаға кеткір, түге! Дауылбай жыны келсе, Қарақойыннан айдап шығады, сонда не мұратқа жетесің, кімнің артына барып кіресің?! Ат мініп тойға барып, сән түзеп жатқан сен жоқ, неғыласың сол ер-тоқымды жаман жүгіне қоса жиып қойып?!

Қараңғылықтың арасына, су түбінен суырылып шыққандай сүйретіліп біреу келе жатты. Үюлі тезектің жанына иығындағы кетпенді сылқ тастай салып, шаң-шұң дауыс шыққан жерге жақындап барып:

– Ассалаумағаликум? Бұл қайсың барқырап отырған? – деді тікесінен тік тұрып. Кім екенін біле тұра әдейі сұрағандай.

Сақан палуан қопарыла бұрылып қарап:

– Әй, сен қашаннан бері мені танымай қап ең, Рысқұл! – деді.

– Танымадық, – деді Рысқұл саспай.

– Танымасаң танымай қалған шығарсың. Көзіңнің еті өскен шығар. Мені болыс жіберді. Не күміс ер-тоқымды берсін, не Қарақойынды қайтарсын дейді. Мына мыржық ағаш ұстауға келмей морыған кесектей үгітіліп отыр. Жарытымды жауабы жоқ. Жөн-жорық білетін жігіт едің, сен не дейсің, Рысқұл?

– Күміс ер берілмейді, – деді Рысқұл жай ғана. Асықпай-аптықпай айтқанының салмағы ақырғаннан артық еді. – Күміс ерді Әлімбек бабаммен бірге көмулі жатыр деп есептеңіз. Ал бабамның көрін ашып, аруақтан тартып алам десеңіз – өзіңіз біліңіз. Қарақойын – құдайдың жері. Дауылбайдың жері емес. Құдайдың қу даласы адам баласының бәріне ортақ.

Қараңғыдан қараңдап тағы біреу көрінді. Отырғандарға сәлем берген жоқ. Оқшиып бірауық қарап тұрды да, үйге кіріп кетті. Бұл Жылқайдардың кіші баласы Молдабек еді. Тары қорып келген беті. Ағайынды үшеуінің басы қосылғаннан қаймықты ма, жоқ әлде, әруақтың аты аталған соң тайқыды ма, әйтеуір Сақан палуан бірінші рет айқайламай-ақырмай, сабыр сақтап, тіпті сыбырлап сөйледі:

– Қарағым, Рысқұл-ау, әруақты мен құрметтемейді дейсің бе? Болыстың бұйрығы. Үйіне ояз келіп жатыр. Соларға ел екенімізді танытайық. Риза қылып аттандырайық дейді. Ояз риза болса, Әлімбек атамның әулеті де жаман болмайды, – дейді.

Жерошақтағы от қара қазанның желкесінен сытылып шығып, қамалап тұрған қараңғылықтың кеудесінен итеріп жібермей, қазанды қорып тұрғандай. Қара қазан – қара шаңырақтың қазығы ғой. Қазан босаса – шаңырақ шайқалмақ. Қазанды қараңғы зұлматтан қызғыштай қорыған оттан айналып, садағасы кеткің келеді. Сірә, баяғы бабалар отқа бекер табынбаған.

От сәулесі жеткен жерден шалбары ағараңдап, аяғына кебіс ілген біреудің әуелі белінен төмен жағы көрініп, бірте-бірте кеуде жағы да көзге шалынды. Ахат көрші екен. Қақырынып қойып, белгі бере келді. Ошақ басында, қазан қарап, от түзеп отырған Қатшагүл келіні сылдыр еткізіп көсеуді тастай салып, ұшып тұрып, қайнағасына сәлем қылды.

– Көп жаса, шырағым – деді Ахат. Кішкене шоқша сақалы бар, кең кеуделі, екі иығы екі кісі мінгендей, көзінде оты бар, шоң мұрын, ат жақты кесек тұлғалы кісі қырықтар шамасында көрінді. Сақан палуанмен қатар еді, қалжыңдап:

– О, дәу, жараған бурадай бұрқырап неғып отырсың? – деді. – Ел тыныш па? Болыс ауылында не боп жатыр? Ояз келді деп еді? – деді.

Жайшылықта болса Сақан палуан Ахаттың бұл қотыр сөзіне лайық жауап беріп бір шайнасар еді, дәл қазір реті келмеді. Ахат осы ауылдың сыйлы адамы. Бұған бәрі де жез сымдай жұмсақ иіледі. Мына Әлімбектің бірбеткей қарсы бұтақ сияқты қасқыр немерелерін

осы Ахат алақанына салып саз балшықтай жұмсарта алады. Ендеше онымен қазір шайнарудың орны жоқ. О баста бұл шаруаға осы Ахатты араластыру керек еді. Әлі де болса кеш емес.

– Ей, Ахат, – деді Сақан палуан гүрілдек дауысын жайырақ шығаруға тырысып. – Мені болыс жұмсап отыр. Ояз келіп жатыр. Соған күміс ердің майын бере тұрсын дейді. Ояз біраз серуендеп, құмардан шыққан соң қайтып мен өз қолыммен әкеп беремін. Соған мына інілерің көнбей отыр. Айтсаңшы ақылыңды. Дауылбаймен қырғиқабақ болғаннан аз ғана Алсайға оңай тимес. Құдай ақыңа, түн жамылып отырмын ғой, өз қолыңды өзін кесе алмайды екенсің. Мен өзім деп айтып отырмын сендерге. Мен де осы Алсайдың бір баласымын ғой.

– Сен бе? – деді Ахат ұп-ұзын сұқ саусағымен Сақан палуанның көзін шұқып ала жаздап. – Сен Алсайсың ба? Алсайдан аласталғыр. Не бетіңмен аузың барып айтып отырсың батырдың күміс ерін! Алсай екенің рас болса, сол күміс ер Алсайыңның пірі емес пе, киелі туы емес пе? Оны ояздың астына қайтіп саласың қолың барып? Алсаймын дейді, Алсайдан алас кеткір. Шіріген жұмыртқасың да сен, намысы жоқ...

– Жетті! – деп Сақан палуан ақырып қалды. Ошақтан аулақ, оттың күңгірт сәулесі қараң-құраң жеткен жерде жатқан қара есектің қодығы әлгі ақырған дауыстан шошып, орнынан тірсегі дір-дір етіп атып тұрды. Шәуілдеп иттер үрді. Қараптан қарап тұрып, жөнсіз-жорықсыз сиыр мәңіреді. Ыңырсып бұзауы үн қатқанда ғана зеңгі-баба қайтадан күйіс қайырып, пыс етіп бір күрсініп, тыншыды.

– Атаңа нәлет, ақымақтар! – деді Сақан палуан орнынан қамшының сабына сүйеніп тұра беріп. – Сіңірі шыққан кілең қу сирақ! Ел дейді мұны, ел болмай ебелек боп ұшып кеткір. Күміс ер сенің не теңің, өңшең сорлы. Қу ағашын құшақтап жатыңдар. Қап, бәлем! Тұра тұр! Аяғыма ертең өздерің келіп жығыласыңдар. Жығылтар болыс. Жақсылықты білмеген өңшең тобыр. Қарақойыннан айдап шықса, қаңғып кетерсің, түге!

Палуан белдеудегі аттың шылбырын дар-дар еткізіп суырып алды, құрым киіз шыдамай ыдырап ала жөнелді. Ауыр денесімен аунап кеспелтек жуан қара атқа тез мінді.

Қараша үйдің алдындағылар тып-тыныш тың тыңдағандай үнсіз отырып қалған. Қара аттың тапырақ шабысынан шыққан дүбір едәуір заманнан кейін барып басылды. Шапқан атқа шәуілдей қосылған дарақы иттердің маңқылы да тиылды. Тек жаңа тауға қарай палуан тасырлата шапқан кезде, үзеңгісіне жармаса жарысқан бір төбетті Сақан қамшымен қақ тұмсықтан салып жіберсе керек: «қаңқ» етіп қалып еді, сол барак

төбет анда-санда әлі қаңсылап қойып жатыр. Айнала төңірек зіл тартқан тыныштық құшағында. Әлгі дәу аямайтынын айтып кетті. Әркім ойланып қалды. Ертеңгі күн күдікке толы. Жүрегі түскір суылдайды. Ошақтағы от әлсіреп, ойнаған шоқтан ажар тайды. Қараңғылықтың көкірегінен итеріп жібермей тұрған жарық тіреу жалп етіп құлағандай көрінді. Қараңғылық қамап тұрғанда барып, Қатшагүл үйден өлегізген май шамды тұтатып, есік алдындағыларды кешкі асқа шақырды.

Үйдің керегелері дүниенің өзіндей көпті көрген көне еді. Дауыл да жыққан, жауын да сіңген. Жосасы кетіп, кәдімгідей қарайған. Түйенің терісін тіліп түйген көгі тастай қатып о да қарайған. Кім білген, әр жерінде жоса бояу қызғылтым-қызғылтым боп сақталған да шығар. Бірақ үйдің іші күңгірт, содан да қара бояу басым. Қуыс құлақ түңкеге тоң май салып мақтадан ескен білтенің бір ұшын сол майға батырып, бір ұшына от тұтатып қойған.

Үйде отырғандардың бәрінің көз тоқтатары сол майшам. Ағаш келіні төңкеріп, соның үстіне үйдің ортасына қойыпты. Ортада бейнебір ауру адам отырғандай, адамдар айнала қоршап соның тілеуін тілеп, үзіліп кетпесе екен деп жалбарынып жатқандай.

Қатшагүл берген кеспе көжені бәрі бір қара шарадан айнала отырып ішіп болған соң, Ахат бетін сипап бата қылды. Дастарқан жиылды.

– Тарының енді бір суы қалды, – деді Ахат. – Дән тартып, болып-ақ тұр, енді бір су ішсе, құдай берейін-ақ деп тұр. Ал су ішпесе, қайдам, күйіп кетер түрі бар. Шиная боп қалар.

– Мына Дауылбайдың әуілдектері ана жолғыдай тағы да итше шуылдар. Жөнді су ішкізеді дейсің бе, – деп Рысқұл арт жағына бұрылып шырт түкірді. – Оның үстіне мына бір күміс ер дегенді тағы шығарды. Өткен жолы да осы ер-тоқымды қалаған, былтыр да араға кісі салған. Ұмытпайды-ақ екен, дәйіс!

– Е, бұл ұмытпайды, – деп күрсінді Ахат қос алақанын бір-біріне үйкеп жүресінен бүк түсіп. – Бұл жаман. Буынсыз жерден пышақ салады. Кешегі Қоқан заманында сарттардың бегімен қосылып сорушы еді бұның әкесі елді, енді бұл орыстың оязымен қосылып ойсыратып барады. Көп асқанға–бір тосқан деуші еді, бұларға дауа жоқ екен де, қызталақ. Бірақ су сұрамасқа амал жоқ, батырдың ер-тоқымын бере алмаймыз. Сондай тұйыққа тіреліп тұрмыз ғой.

– Ау, бұл не өзі! – деп Рысқұл Ахатқа қарай сілкіне бұрылған кезде майшам шалықтап сөніп қала жаздады. – Жер Дауылбайдікі,

су Дауылбайдікі, шабындық та Дауылбайдікі. Ал сонда аспандағы құдайдың жаңбыры да Дауылбайдікі ме? Жауын да жаумай қойды қасақана. Су сұрамай-ақ, жаңбырмен пісіп кетер еді бұл тарысы түскір.

– Жеті күн жауған жаңбырдан желдіріп еткен су жақсы деген. – Ахат Рысқұлдың аптығын баса сөйледі. – Суармай болмайды. Сонда астығың – астық, әйтпесе – аштық. Осы екі-үш күннен қалмай, қырғи келгенше су салу керек.

– Суарсақ-суарамыз. Көрмей жүрген құқайымыз ба? Азар болса, тағы да жаға жыртысармыз. Өткен жолғы суда да жұлқысқанбыз. Әй, осы тары деген бәленің қайдан шыққанын қайдам. Құдай мал бермеген соң жер еміп қазақ жарыған емес. Жерге телміру Сайрамдағы сарттарға жарасады. Бізге не жоқ осы. Қолыма білте мылтық алып, таудан киік ауласам, осы бір ауылды асырар едім. Су-су деп қырқысады да жатады. – Рысқұл шыдамай орнынан тұрып кеткенде мүлгіп тұрған майшам тағы да шалқыды.

Рысқұлдың алпамса көлеңкесі үйдің жарты қанатын алып кетті. Босаға жақтан керегенің басына ілген үрген қарын қалбаңдады. Қаракөбең арасынан ауылдас ағайынның жалаң бұт балаларының борбайлары көрінеді. Қуырған жүгеріні көйлегінің етегіне салып алып қытырлатып жеп отыр.

– Мына байғұстар қызыл көрмегелі қашан. Қап, ертең тауға кетіп бір киік құлатып келмесем...

– Ертең тары суару керек, киігінді қоя тұр, қарақ, – деді Ахат, – әлді-әлді жігіттер жүрмесе, әлгі дойыр неме кесір болады. Кіжініп кетті ғой. Жә, оның бір жөні болар. Кәне, домбыра қайда?

Қатшагүл ұшып барып ескі кебеженің артында тұрған қалақша қара домбыраны алып берді. Домбыра әуелі ұшатын дуадақтай ебедейсіз армандап алды да, бір сыдырғы шертпе жортаққа көшті. Ахат тамағын кенеп, бірер рет жөткірініп қойды. Шапанын иығына тартыңқырап жапты. Жүгері қытырлатып отырған балалар да тына қалды.

– Дүние бір қисық жол бұраңдаған,

Бақ тайса ерге дәулет құралмаған.

Күніне тоқсан тоғыз бәле көрсең, алу-ай!

Сонда да күдер үзбе бір Алладан.

Дүние дастан

Әуелі-ақ бастан

Ақылды дұшпан жақсы

Ақымақ достан, әлу-ай!

– Ой, сорлы-ай, рас қой, – деді Рысқұл орнына қайтадан келіп отырып.

Жапалақ жалпылдайды жар басында,

Немене жоқтың күні бар қасында.

Дос болып қас болғаннан сақта, құдай

Қасқыр да қастық қылмас жолдасына, әлу-ай!

Қоңыр қаз, үйрек,

Қанатын сүйреп,

Бұл жалған өтер-кетер

Өй-деп, бүй-деп, әлу-ай!..

– Әй, айналайын, көкем-ай, мынауың әлгі иттің өзі ғой! Дауылбайдың қолшоқпары. – Рысқұл айызы қанып, әнді рахаттана тыңдады. – Мынауың бұрынғы айтқандарыңнан басқа ғой.

Ахат асықпай қоңыр дауыспен, баппен айтып отыр. Шертпектің үні оған қосылып о да адамша аңырайды.

Жабыны жауға мінбе жалды екен деп

Жаманмен жолдас болма малды екен деп, әлу-ай.

Баласын Қазанаттың бақпай қойма

Жем түсіп аяғынан қалды екен деп, әлу-ай!

Әшіркүл, Зейнеп.

Отырмын сөйлеп.

Бұл дәурен өтер-кетер

Өй-деп, бүй-деп, әлу-ай!..

Бұл әнге Дәу-Бабадан аса соққан Алатаудың кешкі самалы қосылды. Әркім-ақ Қазанаттың кім екенін жобалап отыр. Ол кешегі өткен Әлімбек батыр. Жағасын жауға жырттырмаған, қанша сұрапыл соқса да басы жерге иілмеген зау бәйтерек. Бірақ сонда аяғына жем түскен кім? Не деп отыр мына Ахат?

– Жем түскенді көрсетермін әлі мен оларға! – деп Рысқұл есік жаққа қарады. – Құдай Дауылбайға алақанымды жайдырмай-ақ қойсын. Қазанаттың баласын Дауылбай бақпай-ақ қойсын. Дауылбайды қойшы, ол Алсай емес қой. Құдай ұрғанда өз жақынымызды ұрды ғой. Сақанды айтам. Қасқыр да өз ұяласына қастық қылмайды екен. Ал мұнықы не? Сыртта Қатшагүл қазанның түбін қырып, жуындысын итке құйып жүр. Төбеден, аспан түндігіне тағып тастаған асыл тастай жылтырап жұлдыздар көріне бастаған. Дәу-Бабаның төбесінен бір жұлдыз аққан бойда ағып отырып күншығыс-терістіктегі Құланның үстіне барып құлады. Қатшагүл:

– Бісміллә, бісміллә, – деді.

Көрші үйден көк төбет ұлыды, жұлдыз аққанда ит ұлитыны несі екен?

IX

Камераның құлпы әдеттегіден ерте салдырлады. Тұрар кешірек келуші еді. Рысқұл әлденеден секем алғандай екі көзі есікке қадалды. Надзиратель Тұрардың орнына еңгезердей, ұзын бойлы біреуді

мылтықтың дүмімен итеріп кіргізді.

– Сенің тілегенің осы болса – жеттің мұратыңа. Жат жабысып тас еденде! – Надзиратель темір есікті сақырлата құлыптап болып, көздей тесіктен сығалап бірауық қарап тұрды да кетіп қалды.

Рысқұл аң-таң. Оның түкке түсінбей тұрғанын сезген қонақ:

– Здравствуйте! – деп қолын ұсынды. Рысқұл палуандықпен аты шыққан-ақ азамат еді, мынаның күректей қолы Рысқұлдың қолын көміп кетті.

«Бұл әдейі сыр тартпақ үшін жіберіп отырған жансызы болды ғой, сірә».

Рысқұлды тергеуге жиі алып баратын. Сұрақты көзілдірік киген бір арық орыс алушы еді. Жіңішке ауруға ұшыраған адамдай ілмуген біреу. Сірә, көп өмір сүрмесіне көзі жеткен соң ашынып, ашуын тұтқындардан алғысы келе ме, сорлы, әйтеуір азапқа салатын. Сонда Рысқұлдан:

– Сенің серіктерің кім?

– Болысты өлтіруді саған кім тапсырды?

– Патшаға тіл тигізгенің рас па? – Тағысын тағылар. Ұдайы сұрайтыны сол. Рысқұлдың айтатыны ұдайы бір жауап. Ақыры тергеуші шыдай алмай жөтелге буынып өліп қала жаздап қиқылдайды да, айдауыл Рысқұлды камерасына әкеліп тығады. «Ешқандай амал таппаған соң мына жансызын жіберіп отыр енді».

Рысқұл шақырылмаған қонақтан бойын аулақ ұстады. Анау мұны әңгімеге шақырып, сөз тартып көріп еді, Рысқұл оның айтқан орысшасын түсінбеген болып, иығын қиқаң еткізді де, безеріп қалды.

– Менің атым – Александр, – деді ұзын бойлы, жирен сақал. – Александр Бронников. Бұрын жалпы камерада едік. Енді сен жалғызсыраамасын деп осында жіберді. Ал сен болсаң қуанбайсың, бұл қалай?

– Білмейді, – деп күңк етті де, Рысқұл мойнын ішіне тығып, бешпетінің жағасымен бетін бүркеп, бүк түсіп жатып қалды. Тұрардың

келуін күтіп, сақ жатты. Дәлізде тырс еткен дыбыс шықса, басын жерден жұлып алып тың тыңдады. Бірақ бүгін де Тұрар кешікті.

«Өзі арт айланбайтын зынданға мауыздай қылып мынаны қамағаны несі? Баламыз екеумізге жетпейтін жердің бұл қай жағына жатады? Онсыз да тынысы тар. Есік ашылғанша қайранда қалған балық құсап аузымызды ашып, алқынып шығамыз. Енді тым келістік қой. Қанша күнге жіберілген қу бұл? О, көкірегін құрт жеген залым көксау!»

Темір төсектің тақтайлары ойнақшып, құлай беретін болған соң, Рысқұл сол екі тақтайды тас еденге төсеп, соның үстінде отыратын. Тақтайсыз койка құр босқа орын алып тұрады. Бронников әуелі соның темір жақтауына шоқиып қана отырды. Салмақ салуға сескенді, қисаң ете түсе ме деп ойлады. Онсыз да шабақтары майысып, қалт-құлт етіп тұрған неме екен.

Жалғыз терезе – шел басқан көздей, мұнарта берді. Күн батып, көз байланған кез шығар. Терезе сыртынан ары-бері айналшықтап жүрген надзирательдің етігінің елесі құсап бір көлеңке қараң-құраң етеді.

Бронников мына құдық сияқты тас қуысты көріп, бұрынғы жатқан жерім мұның қасында кең сарай екен той деп қалды. Демек, – деді ол, – мына жатқан қазақтың жазасы біздікінен де ауыр болғаны ма?

– Ей, дос, – деді ол дауысын жұмсағырақ шығаруға тырысып, – не үшін жатырсың?

Рысқұл үндемеді.

– Не үшін қамалдың деймін?

Рысқұл бұған бұрылып қарап еді, екі көзінен екі қанжар атылып шығатындай сұп-суық екен. Бронниковке жеп жіберердей, кірпік қақпай бір сәт қарап тұрды да, қайтадан бүк түсіп, жатып қалды.

Енді Бронников сасайын деді. «Алда иттер-ай, түрменің бастықтары мені жазалағандағы түрі-ау. Надзирательмен егес үшін. Мына жатқан бір баскесер шығар. Мені мерттіктіру үшін осының үстіне әдейі әкеліп тықты-ау. Төбелессе, оңай беріле қоймаспын. Бірақ ұйықтап кетсем – қастандық жасар да. Сақ бол, Александр».

Бронников отырудың ыңғайын таппай, тар қуырда тікесінен тік

тұрды да қалды.

«Намаздыгердің көлеңкесі құсаған неме екен, – деді Рысқұл ішінен. – Тірсегінен ұрып құлатар ма еді. Төбеден төнгені несі?»

Дәлізден надзирательдің етігінің тақасы тарсылдайды. Тас еденге тигенде тақады етік табыттың қақпағына шеге қағып жатқандай сақ-сақ етеді. Тамұқтың есігін торып жүрген әзірейілдей; әлгі дыбыс шақшақ етіп миыңды шағып жатқандай, еріксіз тұла бойың жиырылып, аза көңілді қаза қылады.

– Е, тәубе, – деді Рысқұл дауыстап.

Мұнысы, сірә, тағы бір күн өтті, – дегені шығар. Ол:

– «Е, тәубе» – дегенде, Бронников, елең ете қалды. «Мынауың оңай емес, – деді ішінен, – Жетісудың губернаторын айтып отыр ғой».

– Таубені қайдан білесің? – деп сұрады.

Рысқұл түкке түсінбей оған бағжия бір қарады да, қайтадан жантая кетті.

– Е, тәубе, – тағы да.

– Генерал фон Таубе сенің досың ба, жоқ әлде соған арыз айтайын деп пе едің?

– Әй, оттама! – деді Рысқұл басын жерден жұлып алып, мені мазақтап отыр деп ойлап.

Надзиратель көздей тесіктің қақпағын көтеріп, сығалап ішке қарады. Камераның ортасында дінгектей болып әлі тұрған Бронниковты, еденде бүк түсіп жатқан Рысқұлды көрді. Ішінен риза болды. Демек, екеуінің тұзы жараспаған. Бұл екеуінің тістескені керек. Бір-бірімен қырқысқаны керек. Екі тұтқынды атыстырып қойса, надзирательдің жұмысы жеңіл болады. Бірін бірі әшкерелеп отырады. Бұлардың ауыз жаласып кеткені жаман. Құдай содан сақтасын.

Көздей тесіктің қақпағы сырт етіп қайта жабылды. Темір тақалы етіктің жан-жүйкені жаныштаған дыбысы алыстап бара жатты.

Камераның терезесінен енді мұнар да көшті. Сыртқы қарауылдың етігі де қараңдамайды. Еденде жатқан қазақтың да бет-жүзі көрінбейді. Төбесі жоқ зынданның түбінде тұрғанда – адам ақылынан адаспай, жігерін жоғалтпай, санасы мұнарланбай қалуы қиын да шығар. Сондай бір оппаға түсіп кетпестің амалын ойлап, Бронников алыстағы қарт анасын, үш бала мен Танясын елестен іздеді. Олардан жылдың басында айырылып еді, енді, міне, жаз ортасы. Тағдыр мұны дүниенің бір қиырына әкеліп тастады. Қара дауыл оны осыншама алысқа ұшырып әкетер деп кім ойлаған. Енді елге оралу деген үміт тек қиялында жылт-жылт етуші еді, ал бүгін күндізгі соқтығыстан кейін тұтқындық мерзім ұлғая түспесе, кемімек емес.

«Қайдағы бір қазақтың қора тазалаған баласына несіне арашашы бола қалдым? – деп бір ойлап, ол райдан тез қайтты: – Әділетсіздік тасыраңдаған жерде мен бейтарап тұра алмаспын. Біздің о бастағы ұранның өзі әділетсіздікке қарсы көтерілген жоқ па? Содырлы сойқанды көре тұра көз жұмсам, сорлы болғаным емес пе?».

Күндізгі қазақ баласы мына тастай қараңғыда көз алдына келді. Балғын қанат балапанды қарақұс шүйгелі төніп барған кез. Жұдырығын түйіп алған қара бала. «Ай, өзі де жүрек жұтқан екен. Титтей болып, еңгезердей алпауытты итеріп жіберді-ау. Сол сонда әлгі бір түп қызғалдақты надзиратель таптап кетпесін деп ышқынды-ау.

Апыр-ай, сол бір ғана қызғалдақ үшін шырылдап, албастымен алысқанда, сондай сұңқар текті балаға мен неге ара түсе алмасқа?».

Осы бір ойдан Бронников иығынан зіл қара тас түскендей жеңілейіп қалды. Камераға қамалудың өкініші өшейін деді. Мына еденде жатқан қаһарлы қазақ та соншалықты қорқынышты емес сияқтанды. Әлі де болса, тіл қатып, көңілін тауып, сөз бастау керек деп ойлады. «Тіптен болмай бара жатса, оны көріп алармын», – деді.

Кенет балтырының шым-шым ете қалғанын сезді. «Бұл лағнет атқыр мұндай тас қапаста қайдан жүр?» – деп таң қалды қандаша шаққан балтырын қасымақ болып еңкейе беріп.

Қансорғыштар қараңғы болды – шабуылға шыққан-ды...

Балтырын қасымақ болып Бронников еңкейе бергенде, жантайып жатқан Рысқұл орнынан барысша атып тұрды. Ананың әрбір қимылын аңдып-ақ жатқан екен. Қараңғыда да көре беретін қасиетін камера жоя алмапты. Айсыз тастай қараңғы түндерде жылқы бағып өскен Рысқұлда үкі тектес құстардың көргіштігі бар еді.

Бронников сасып қалып:

– Клоп, клоп, – деді.

Онысына Рысқұл түсінбеді. Бұл түсініспеушілік неге апарып соғары белгісіз еді, дәлізден тықыр естілді. Рысқұл құлақ түре қалды.

– Тұрар, – деді ол ішінен тастай қараңғыда.

Сарт-сұрт етіп есік ашылды. Надзиратель ішке баланы кіргізді де, фонарьдың өлегізген сәулесімен камераның түкпір-түкпірін тінткілеп шықты. Ортада состиысып тұрған екі тұтқынды көріп, көңілі толғандай, бір жөткірініп қойып, есікті қайта құлыптады.

«Бұл қалай?» – дегендей – бала босағада тұрып қалды. Әкесінің қасындағы қаба сақалды фонарьдың болымсыз жарығынан шырамытқандай ғана болды. «Шыннан сол ма? Маған араша түскен адам ба?».

Бронников баланың жүзін жыға танымаса да, күндізгі батырының дәл өзі екенін бірден білді. Қуанғаннан дауыстап, орысшалап:

– Это ты?! – деді.

– яИә, мен, – Тұрар да орысша жауап қатып. – Мұнда қалай келіп қалдыңыз? Ә, түсінікті, түсінікті. Айтпай-ақ қойыңыз. Маған бола басыңызға бәле тілеп алдыңыз ғой. Кінәлімін мен.

«Түк түсінсем бұйырмасын», – деп Рысқұл тұр.

– Оу, мұның кім, Тұрар? Нағашың келгендей шүйіркелесе кеттің.

– Бұл жақсы адам, көке, – деп Тұрар күндізгі болған жағдайды бастан-аяқ айтып шықты.

– Қайдан білейін, маған әдейі жіберген жансызы ма деп қалдым. Мың да бір рақмет, тамыр, – деп Рысқұл қараңғыда Бронниковтың қолын сипалап тауып алып, қатты қысты. – Бұл орыстардың ішінде де небір азаматтары бар-ау, шіркін! Қарашы, қорықпай надзирательдің өзіне қарсы шығуын.

Енді Рысқұл жаңа «тамырына» тақтайдан орын берді. Тікесінен тік тұрып, аяғы талған Бронников, сірә бір төрт қабаттап салған төсеніштің үстіне отырғандай, рахаттанып жайғаса берді де:

– Хорошо, – деді.

– Тапқан екенсің, қарошоны, – деп күлді Рысқұл. Орыстың «хорошосын» ол түсінуші еді. – «Қара тас ұйқың келсе болар мамық», – деген осы, тамыр, шыда!

– Что он говорит?–деп сұрады Бронников Тұрардан. Тұрар түсіндіріп берді.

– Әкең шынында да батыр екен, – деді Бронников. – Сен күндіз надзиратель айтқандай, бандиттің баласы емес, батырдың баласы екенсің.

– Не дейді! – деді Рысқұл.

Тұрар қазақшалады.

«Мен сияқты саяси тұтқынға, «Қанды жексенбінің» сойқанын көрген адамға жігер беріп тұрған бұл, сірә, оңай қазақ емес шығар».

– Кәне, таныс болайық: менің атым Александр Бронников. Сенің ше? – деді қаба сақал Тұрарға қарап.

Менің атым – Тұрар. Әкемнің аты – Рысқұл. Күндіз айттым ғой.

– Рыс-кул, – деп буынға бөліп созып айтты Бронников. – Рысқұл. Ал мұнда қандай жағдаймен келіп қалдыңдар?

– Не дейді? – деді Рысқұл.

– Мұнда не үшін отырсыңдар дейді.

– Е, ол ұзақ хикая де, – деп Рысқұл қисая кетті.

– Е, ол ұзақ әңгіме, – деді Тұрар Бронниковке.

– Түсінікті, – деп Александр баланың иығын сипалап тауып алып, арқасынан қағып-қағып қойды. – Уақыт көп, құдайға шүкір жата-жастанып асықпай тыңдап алармын. Ал енді мына қандаланы қайттік? Мені буып бара жатыр. Сірә, жатырқағаны ма? Сендерге тимейді-ау деймін өздері?

– Не дейді? – деді Рысқұл.

– Әшейін қандаланы айтады. Буып бара жатыр дейді.

– Сорлының қаны тәтті шығар, – деп Рысқұл мырс етті. – Таланып көрмеген екен әлі. Айт оған таланғанның көкесі қандай болатынын. Әй, тамыр...

Рысқұл Бронниковтың тізесіне қолын салды. «Өзінің аяғы да бураның санындай екен-ау», – деді ішінен.

– Әй, тамыр! Сен қандалаға өкпелеме. Қандала деген не ол! Атжалманды айт. Атжалманға талатқан жоқ па сені?

– Что он говорит?

Тұрар орысшалап берді.

– Нет-нет! – деп тұла бойы тітіркенгендей болды Бронниковтың.

– Ә, ендеше тыңда. Мына мені осы камераға әкеліп тыққаннан кейін бір аптадан соң үш атжалман әкеліп қоя берді. Үшеуін де әбден ашықтырып, жалаңдатып қойған екен, арамдар. Есінде болсын, тамыр, дүниеде аш атжалманнан аш қасқыр әлдеқайда артық. Талап жей бастаған кезде шыбын жанын шырылдап, кірерге тесік таппай сорлайсың. Ұстайын десем ұстатпайды. Ұрайын десем – таяқ жоқ. Екі қол, екі аяғыңды қашанға дейін ербеңдетесің? Бірақ мен құлығымды асырдым, атасына нәлет. Өтірік өлген болып, тырп етпей қалам. Сол кезде атжалман, атаңа нәлет, аяғыңды қамсыз қарпи бастайды. Шап беріп ұстап аламын, қолымды талап, қанын судай ағызады. Бір мыжып қалсам – жаны шик деп шығад та кетеді. Әне, тамыр, сондай да болған.

Құдай басыңа салмай-ақ қойсын. Күндіз көрсетемін, тамыр, атжалман салған тыртықтарды.

– Да, хуже не придумаешь, – деді Бронников Тұрардың аудармасынан кейін – Ал, Тұрар, сен азамат екенсің. Орышаны қайдан үйреніп жүрсің?

– Осы түрмеде. Приходько мырзаның балаларынан, тұтқындардан, надзирательдерден.

– Кітап оқып, жазу жаза аласың ба?

– Аздап. Приходько мырзаның Наташа деген қызы көмектеседі. Ал Аркаша деген ұлы менімен қас.

– Қалай болушы еді? Сөйлегендерін есітемін той. Айталық, күндіз өзіңіз көрген надзирательдің сөзін қалай ұмытарсың...

– А, күндізгі ме? Е, ол бейшара ғой. Сен білесің бе? Оның өзі де тұтқын. Бірақ надзиратель етіп қойған. Егер қызметін неғұрлым қатал жүргізсе, соғұрлым оның еңбегі бағаланып, жаза мерзімі қысқарады. Түрмеден ерте босатылады. Ал, кейбіреулері бостандық алғаннан кейін де өз еріктерімен түрме қызметінде қала береді. Күндізгі екеуміздің досымыз дәл сондай сорлы. Жә, оны қоялық... Сенің оқуыңды қалай етсек екен? Сен көп нәрсе білуге тиіссің, бауырым. Сен білуге тиіссің. Ұқтың ба? Көп, көп білуің керек сенің!

* * *

Бұл жолы есіктің өзі емес, адамның басы сияр-симас кеспегі ашылды. Тұтқынға тамақ беру үшін әдейі істеп қойған.

– Мә, мына атауыңды ал! – деген зекіме дауыс естілді. – Балаң екеуіңе. Ал анау мейманға бүгін кешкі ас берілмесін деген бұйрық бар. Құрметті қонағың ғой, Рысқұл, мүмкін өз сыбағанды берерсің оған. Хи-хи!

Надзиратель қиқылдап күліп, сірә, тауып айттым-ау деген болар, өз сөзіне мәз болып кете барды. Жұдырықтай қара нан мен бір ожау сылдыр сорпа екен. Наны желім сияқты, сірә, қара бидайдың ұнына бұршақ, арпа ұнын араластырған-ау, әйтеуір құдай кесір қылмасын, сүйкімсіз-ақ. Ішіне күшәла орап итке тастайтын қамыр сияқты.

– Кел, тамыр, – Рысқұл қараңғыда түртінектеп, котелокты ортаға қойып. Былжыр қара нанды үшке бөліп, алдымен Бронниковке ұсынды.

– Жоқ, рақмет, – деп Бронников бас тартты.

Рысқұл оның алақанын зорлағандай мытып ашып, нанды ұстата салды.

– Мә, Тұрар, – деді қараңғыда баласынын қолын сипалап іздеп.

– Мен жемеймін, көке, әлгінде мырзаның кухнясында тамақтанғанмын. Аспазшысы жақсы кісі. Өзің жеші, көке.

– Сен сыпайылықты неғыласың. Жұтқан – жұтамас, мә, жеп ал, қарнын ашады, – деп әкесі жік-жапар болды.

Тұрардың тоқ екені рас еді. Наташа екеуі бір сағаттай отырып, әліппені ежелеген соң, мырзаның қызы оны ас үйге ертіп барып, тамақ бергізген. Приходьконың басқа қызметкерлері өсек-аяң, құқаң-сұқаңмен шаруасы жоқ, тіршілігіне мығым баланы аяп, жақсы көріп кеткен. Бары болса бөлісіп, жандары қалмайтын.

– Рақмет сендерге, – деді Бронников біртүрлі тебіренгендей, толқынды үнмен. – Дәм-тұз үшін, қонақжайлылық үшін рақмет. Әлгі ақымақ та маған әдейі тамақ бермей, сендер менен асын қызғансын деп, әдейі сасық саясат істеп отыр. Олардың арам ойын ойрандағандарың үшін рақмет.

Қараңғыда сипалап, баланы тауып алды. Басын сипалады. Бронниковтың қимылын байқап, Рысқұл да қолымен баласын іздеді. Тұрардың басын сипалай беріп, Бронниковтың қолына қолы тиді. Бронников көкпаршының еменнің безіндей қатты қолын қысып-қысып қойды. Мұнысы өз ризалығын, дос пейілін танытқаны еді.

– Шашы өсіп кетіпті, – деді Рысқұл баласының басын алақанымен аймалап. – Ұстара жоқ. Ұдайы өзім алып беруші едім. Енді ұстара жоқ. Түрмеде ұстара ұстатпайды.

Тұрар әкесінің алатынын есіне түсіріп, бойы еріксіз тітіркенді. Рысқұл Тұрардың шашын сабындап жібітпей-ақ, құрғақтай қырап еді. Баланың басын жүрелеп отырып екі тізесінің арасына қысып алатын. Бала:

– Көке, ауырттың ғой, жібітейінші, – десе:

– Шыда! Жігіт те осыны сөз дей ме екен? Баяғыда біз бала кезімізде шашымызды шалдар қойдың қабырғасымен қыратын. Соған да шыдаушы едік, – деп қайрайды. Тұрардың көзінен ытқып-ытқып жас шығады. Бірақ дымын шығармайды. Төзіп бағады.

– Әлімбек атасындай батыр ғой, – деп Рысқұл мақтап қояды. Бала соған мәз.

Әлімбектей болу – баланың ежелгі арманы. Еркелетуге, мақтауға сараң Рысқұл өзін Әлімбек сынды батыр бабасына балағанға Тұрардың төбесі көкке жеткендей боп едәуір марқайып қалды.

Шашының өсіп кеткені де рас еді. Тиын жинап, шөп базардағы шаштаразға барып алдырайын десе Приходько мырза:

– Алдырма!–деп тыйып тастады. Оның бұл қылығына Тұрар түсінбеп еді. Ал әкесі қиналып отыр. Баланың қасарысқан қайратты, киіздей қалың шашын тобылғыдай қатты саусақтарымен сипалап отыр.

Бронниковты қандала буа түседі. Рысқұл мен Тұрарды да шағады. Әйткенмен, жаңа келген кісінің қанын таңсық көргендей талайды. Бронников:

– Тұп-тұтас тас камераның бұл қандала қай жерінен шығады, – деп таң қалады. Екі қолы тыным таппай үсті-басын қасиды.

– Қансорғыш хайуанды қайдан шығады дерің бар ма, – дейді Рысқұл Тұрардың аудармасынан кейін. – Әлі үйренесің. Адам үйренбейтін нәрсе жоқ. Шыда! Сен өзің Петербордан келсең ақсүйектің тұқымы шығарсың, қандала көрмеген. Ал мына біз қандала деген тамырмен жөргегімізден таныспыз.

Бронников күлді.

– Менің кім екенімді айту үшін көп уақыт керек. Үлгірерміз әлі. Мезгіл мол. Не бітіреміз ақыры. Ал қазір ұйықтайық. Балақай да таңертең тұрады екен.

Бірақ Бронниковтың көпке дейін көзі ілінбеді. Қандала үсті-басын

ісіндіріп жіберген. Денесі дуылдап, тұлып болып кеткендей. Бірақ ұйқы да арсыз, кірпігі айқасып, ұйқы шіркін оны алыстағы Петербургке әлдилеп алып бара жатады.

Көз шырымын алар-алмас, Рысқұл баласын иығынан жұлмалап:

– Оян, Тұрар! Надзиратель келгенше тағы тыңдап ал! – деді.

X

Мизам ұшқан жылы күздің күні еді. Төніп тұрған тажал жоқ. Аспан ашық, аспан жәудіреген жас баланың көзіндей әдемі-ақ. Төңірек бәле-жаладан жырақ сияқты. Тек әуеде бөдене аңдыған қырғилар ғана қанжар қанаттарын кейде жайып, кейде жасырып, жем іздеп жүр.

Осындай бейбіт күннің бірінде Алсай-Сәлікті түлен түрткендей түгел үдере көтеріліп, Дауылбай ауылына аттанған.

Әлгі аттылы-жаяулы дүрмек ауылдың үстінде. Шәңке бұлақтың басындағы зираттың тұсынан өтіп бара жатты. Топырақ дымы әлі кеппеген жас төмпешіктің жанына жеткенде бәрі де ошарыла берді. Кеше ғана тірі жүрген жан. Үп еткен тіршілігін үмітпен алдандырып, ақ тілек қана айтып жүрген адам еді. Бұл итше ырылдасқан сұм дүниеде Бердіқұл деген адам ешуақытта болмағандай, төбешік моп-момақан. Тіршілікте иесі қандай момын болса, моласы да жұп-жуас.

Рысқұл аттан құлай түсіп, ағасының қабірі алдында тізесін бүгіп, шөкелеп жығыла кетті. Құран білмеуші еді, дұға оқи алмады. Отырды, отырды, ақыры:

– Көке-ау! Не жаздық, не болдық? Енді не істейміз, айтсаңшы! – деп төмпешікті құшақтай құлады. Топырақ жып-жылы екен, бетінен Бердіқұл сүйгендей тұла бойы дір етті. Тек топырақ бейнесіне еніп кеткені болмаса, ағасы тірі сияқты. Өз қолымен көмсе де, көңілі суымаған көкірегі құрғыр әлденеден үміткер.

Біреу келіп, қолтығынан көтерді.

– Сен бордай тозсаң, басқамыз не боламыз! Тұр былай! Аз атаның баласы жалғыз қыран өзің бе деп жүргенде, не мынауың?

Бұл Ахат еді. Жасы ұлғайған, бірақ жүзінен шырай, көзінен нұр таймаған, бұрыл сақал Ахат Рысқұлды тізесінен басып өз жанына отырғызды. Көнетоз қара барқыт тақиясын баса киіп алды. Сонан соң дұға оқыды.

Бәрі бата қылды. Әлдекім дауыстап еді, Ахат ақырын ғана:

– Қой, – деді. – Сен жылағанмен Бердіқұл қайтып тұрмайды. Көз жасынан өлгендер қайтып тірілер болса, Әлімбек батырды, кешегі Соқыр батырды тірілтіп алмас па едік?! Сонда бізге жуандар жуандығын қылмас еді. Амал не?! Жылама. Барайық болысқа. Жөн айтысып, құн сұрайық. Оның алдында суға түскен кесектей мүжіліп, тозып тұрғанымыз келіспейді. Аз атаның баласы болсақ та, азбайық. Азға айбын керек. Айбыны жоқты анау да, мынау да айналдыра береді, тәлкек етеді. Жұбымызды жазбай барып, жауап алайық. Не дейді – болыс өзі біледі. Арғы жағын көре жатармыз.

Болыстың ауылы төскейде. Елдің жатқан-тұрғанын алақандағыдай көріп-біліп отыру үшін болыс қонысты өрлеуден әдейі тіккізген сияқты.

Тал-дарактың сарғая бастаған жапырақтарын тозаң тұтқан. Күз де болса күн ыссы. Көбелектердің өзі ыстықтан, ыңқылдап, шөп басында әрең отыр. Жолда келе жатқан адамдардан сескеніп жалбаң етіп үркіп ұшса да, лезде жалп етіп барып қайта қонады. Тек қарлығаштар ғана ащы күнді елең қылмай көнетоздау бола бастаған көгілдір аспанда қайқаңдап ұшып, қалықтап жүр.

Рысқұл бағанадан бері байқап келеді: бір ұя қарлығаш бұлармен қапталдай қабаттасып, ілесті де отырды. Мұны кәнігі аңшы Рысқұлдың жіті көзі ғана шалды. Басқалар мән берген жоқ. Қарлығаштар жабылып келіп қаралы топқа құс тілінде шиқылдап көңіл айтқандай. Қарлығаш жөнінде адам не біледі? Ұшып жүрген көп мақұлықтың бірі дей ме? Оның басқа құстардың бәрінен бөле жарылып, адамдармен жақындасып, адам мекеніне ұя салатынында не сыр бар? Ұясын өзге құстар құсамай балшық пен қыл араластыра өріп, бекем жасай алатынында не мән бар? Балапандарын құлап кетпесін деп аяғынан тұзақтап қоюды қайдан біледі? Демек, ол адам жан-күйін білмейді, түсінбейді деп айта аламыз ба? Осы келе жатқанында мына Алсайлардың қайғысына ортақтаспасына кім кепіл?

Құс екеш құс та мейірлі. Ал адам адамды өлтіре алады.

Әйтсе де, қазіргі кәнігі аңшы қарлығаштар – адамдардың қайғысына ортақтасудан гөрі өз құлқын қамын ойлап келе жатқанын да сезіп еді.

Шөп басқан қара жолдың үстімен жүрген жұрттан үріккен шегірткелер ыршып-ыршып жиекке шыға бергенде қарлығаштар қақшып алып кетіп жатқанын Рысқұл ғана аңғарып келеді.

«Қарлығаш, сен де жыртқышсың. Мына мен де жыртқышпын. Талай аңның қанын төктім. Бірақ біздің жыртқыштығымыз құдай-тағаланың құдіретінен аттап өтпейді. Жаратылыстың өзі солай жазып қойған. Мен арқар атсам: «Е, жануар, сенің жазығың жоқ, аш отырған адамдардың азығы жоқ», – деп атам. Ал, қарлығаш, сен болсаң ұядағы балапаныңды асырайсың. Бірақ, адамды адам өлтіргенің не деп түсіндіруге болады? Қарлығаш қарлығашты сірә да өлтірмес. Кеше ғой Ахат айтты: «Қасқыр да қастық қылмас жолдасына» деп. Сонда адам баласы бірін-бірі қабырғасын күйретіп, өкпе-бауырын езіп жібере алады екен. Неге бұлай? Құдай-ау, неге бұлай? Болысымыз Дауылбай да – Сәлік, оның сойыл соғар қарақшысы Сақан да – Сәлік, біз де – Сәлік. Бәріміз Шілмембет Шымырдан тарадық. Дулаттың дуанынанбыз. Домалақ ананың құрсағынанбыз. О, әулие анамыз! Сенен де адам өлтіргіштер туған екен де. Жау емес, жат емес, туған бауырын өлімге қиған қандай залымдық! Сонда ағайын арасы берік болмағаны ғой. Қарап тұрсаң, ата-ата бір жақ емес, барлар, атқамінерлер бір жақ. Бай – байға, сай – сайға құяр деген осы екен».

Үстіндегі иесінің қалың ойға кеткенін сезгендей жирен ат асықпастан бір-бір басып келе жатыр еді, Рысқұл ауыр күрсініп, басын көтеріп алғанда, астындағы аты да атырылып кете жаздап, тізгінді босат дегендей мойнын садақтай иіп, шірене берді. Томпаңдаған торы атқа мініп келе жатқан Ахат Рысқұлға жанай түсіп.

– Есінде болсын! Қызбалыққа салып жүрме. Құр ашумен алысқа шаппайсың. Арыстай азаматымызды сұлатып тастағанда кеудемізді ыза кернемесе, ондай кеудеге сабан тығып, тұлып қылған артық. Бірақ ызаны да ақылға жеңдірсек керек. Болыстың, анау Шымкенттен келіп жатқан ұлықтың алдында кісілік сақтайық, – деді.

Рысқұл үндеген жоқ, екі көзі тесіліп төскейге қарады. Болыс ауылы салтанатты шаһардай аспандап тұр екен.

* * *

Арқасын тауға тіреп тұрған ақ орданың есігі түрулі еді. Сәскелік сары қымыз ішіп отырған Дауылбайдың шегір көзі төменнен келе жатқан шұбырындыны шалып қалды. Қасындағы мәртебелі қонағы салқын қымызға шала мас болған кез. Дауылбай сыртқа шаңқ етті:

– Сақан!

Үй иесінің оқыс дауысынан орыс ұлық селк етті. «Ой, осылардың тағылығы-ай», – деді.

Сақан биік маңдайшаның өзінен екі бүктеліп ішке кірді.

– Ләппәй, тақсыр.

– Сонау келе жатқан кімдер? – Дауылбай жауабын күтпестен: – Кім де болса, қайтар! Қазір арыз-құрыз тыңдар уақыт емес. Ауылда үлкен ұлық жатыр. Топырламасын.

– Кім болушы ед, Рысқұл бұзық та, – деп күңк етіп Сақан шыға берді. Шығып бара жатып маңдайшаға басын тарс соғып алып, қолымен маңдайын тыжырына сипалады.

– Есалаң, – деді Дауылбай да қоса күліп. – Осы үйге күніне жүз кіріп, жүз шығады. Ылғи маңдайын ұрып алады. Адам деген маңдайына бір-екі рет соққы тиген соң үйренбей ме екен қалай шығуды!

– Сіздерше не деуші еді? – деп ұлық шиқылдап күле берді. – Әлгі, түйенің үлкені көпірден таяқ жейді...

– Иә, мырза, дәл тауып айттыңыз. Сол түйе осы. Бойы ұзын, ақылы қысқа. Бірақ адал, байғұс.

– Міне, міне, – деді ұлық күлгенін қойып, жастықтан шынтағын алып, қолымен жер тіреп көтеріле беріп. – Адал қызметкер керек. Қызметкерлердің бәрі адал болса, мемлекет үшін, ұлы держава үшін еш қауіп жоқ.

– Өте дұрыс айтасыз, жоғары мәртебелі мырза. Өте тауып айтылған сөз.

Болыс өзінің сөзін қостап, қошаметтеп отырғанмен, көңілі алаң, назары басқа жақта екенін ұлық аңғарып қалды.

«Бұл азиаттар сені мақтап отырып, мақтамен бауыздап жіберуі де мүмкін».

Дауылбайдың ақ ордасы олимптің төріндегі құдайлардың трибунасы тәрізді. Төменде гладиаторлар соғысы. Сақан палуан дәу қара айғырға мініп, ылдидан келе жатқан тобырға топандатып жетіп барған.

– Қайыршы құсап қайда шұбап бара жатырсыңдар! Ордада ояз жатыр. Мына тасыраңбай тағы түрлеріңмен ұлықты шошынасыңдар. Қайт! Қайт дегенде – қайт! – Қара айғырды омыраулатып, додаға кіретін көкпаршыдай атты қамшылап-қамшылап, ақиландырып, ауыздықпен алыстырып қойды. Қара айғыр басып кетер ме екен деп ықтаған жұрт ығысып, жапырыла жол шетіне шықты.

– Әй, Қодар, – деді Ахат айылын жимай. – Әкіреңдемей бізді Дауылбайдың алдына алып бар. Орыс ұлықты да көрейік. Оған да арыз айтайық.

– Ұлықшылын. Ұлықта нең бар?

– Неміз жоқ ұлықта?! Дауылбай арыстай азаматымызды ұрып өлтірткізіп отыр. Іздеусіз-сұраусыз сорлы емес, құнымыз бар.

Қара айғыр ауыздықпен алыса-алыса аузынан көбігі бұрқырады. Ауыздықпен алыспайын десе үстіңдегі адам қамшылап тұр. Қамшылап алады да, тағы тізгінді тартады. Қамшы салған соң аттың басын қоя берсе болмай ма? Тізгінді шірене тартады екенсің, қамшылап нең бар? Ат байғұста тіл болса айтар еді, тіл жоқ. Тек ақиланып, көзі шарасынан шытынап шығып, ауыздық жырған езуі ырсиып, ақ көбік шашырайды.

– Іздейтін-сұрайтын сонда сендерсіңдер ме? – деді Сақан кекесін күлкімен. – Миды ашытпай қайт түге! Өлген адам – өлді! Оны Дауылбай ұрып өлтірген жоқ. Болысқа жала жапқаның үшін алдымен өзің бәлеге қаласың. Итжеккен кетейін деп жүрмесең аузыңды жап, аулыңа қайт!

– Ой, Қодар ит, – деп бағанадан бері үндемей тұрған Рысқұл сөзге араласты. Астындағы алды биік, жалы сұйық, сидаң торы атты жай тебініп Сақанға таяп келді. – Ахат сенің ағаң болад. Неге ат үстінде тұрып ақиланасың, көргенсіз. Мына қаралы ауыл тұр алдында. Надан болмасаң, аруақ атқыр болмасаң, көңіл айтпаймысың!

Сақан қанша палуан болса да Рысқұл аңшыдан сескенеді. Қазір не айтарын білмей тұқшиып қалды. Бірақ бетбақтыққа салып, омыраумен алмақ болып, барылдай жөнелді:

– Өлсе – құдайдың ісі. Ажалы жетсе – ешкім де қалмайды. Мен ештеңе білмеймін. Болыс қайтсын деп жатыр. Қайтсын деген соң қайтыңдар! – Сақан аузынан түкірігі шашырап, өлер ме күйге түсті.

Сұйық жал торы аяғын киік билегендей бір-бір басып қара айғырдың қасына таяна бергені сол еді, Рысқұлдың оң қолы сілтеген қылыштай сарт етіп, Сақан палуанның жағасына қона кетті. Сұйық жал торыны тебініп кеп қалғанда жануар тастан секірген елік құсап, есік пен төрдей жерге бір-ақ ырғыды. Мұндай нажағай қимыл күтпеген Сақан аттан, борпылдақ топырақтың үстіне қалай төңкеріліп бұрқ ете түскенін түсінбей де қалды. Есеңгіреп, бет-аузының топырағын да сүрте алмай біраз отырды. Сасқанынан:

– Қызыңды... қызыңды, – дей берді.

– Қыздан садаға кет, қыздан садаға кеткір, – деп Рысқұл оның бетіне бір түкірді. Қара ат ойқтастап, тізгініне шалынып, ауыл сыртындағы жылқыға қарай, үстіндегі ер-тоқымымен шауып кетіп бара жатты.

Өмірі жауырыны жерге тиіп көрмеген Сақан палуан топыраққа аунап аймандай болып түрегелді. Сақан баяғы Соқыр батырдың немере інісі еді, күштілігі тартқан, ақылдан құдай кемтар қылып қойған. Өз емшектестеріне қарсы қара айғырға міне шауып, болыстың бұйрығын орындаймын деп, масқара болды.

– Өңшең сорлы, – деді ол түрегеліп есін жиған соң өз туыстарына кекесін зілмен көз тастап: – Ажалды қарға өңшең. Бүркітпен ажалды қарға ойнайды деуші еді. Ал, бар болысқа! Бара ғой. Бәріңді патшаның солдаттары атып өлтірсін. Менің жаным ашып, өзім деп, сендерді оқтан аман алып қалмақшы болғаным сенбедіңдер. Ал, бара ғой, көрейін қарық болғаныңды.

Ахат ойланып қалды.

– Осы Қодар біліп айтса да, білмей айтса да бір шындықты шығарып тұр. Ашу үстінде ағылып, аз ауыл түгел шығыппыз. Осымыз әбес емес пе екен. Дауға барсаң – бірің бар. Жауға барсаң – бәрің бар деген. Басқаларың тоса тұр, осы мен-ақ барайын болысқа. Айтып көрейін. Тілім жетсе тыңдаса ұлыққа шағынайын. Не дейсіндер, ағайын?

Рысқұл әлгі бір айқастан кейін әлі өзін билей алмай, аяз қысқан адамдай қалшылдап тұр екен:

– Өлген менің ағам, өлтірткен Дауылбай. Мен бармағанда кім барад?! Сізге мен ілеспей болмайды, Аха!

* * *

Осының бәрін олимптен көріп отырған ояз:

– Бұл не? – деді.

– Бұл қазақ ауылдарының арасындағы араз-құраз, үйреншікті дүние, назар салмай-ақ қойыңыз, жоғары мәртебелі мырза, – деп Дауылбай шегір көзінің ашуын тұншықтырмаққа тырысып, күлімсіреп.

Әйтсе де өзі «иә, пірім» деп екі ұмтылып орнынан тұрды.

– Айып етпеңіз, мырза, мен сәл шаруамен шығып келейін, – деп оязға қарап бүгіліңкіреп тұрып қалған. Ояз «бара бер» дегендей пішін танытқан соң атылып сыртқа шығып бәйбішеге:

– Орданың орама есігін түсіріп, түндігін аш! – деп бұйырды. Ауылдағы еркек атаулы атқа қонсын деп жарлық айтты. Оязға ере келген екі солдатқа да ескертіп:

– Қазір қайыршы қазақтар келіп мазаны алса, мылтық көрсетіп қорқытып жіберіңдер, – деп қойды.

Мұрттарын ширатқан доғал солдаттар өздеріне өтініш болғанына далиып:

– Мы им покажем кузькину мать, – деп қоқиланды.

Көгендегі қозы-лақ бұршағынан босанып, ауыл сыртына беттеген. Желідегі құлындар шіңгірлеп, енелерін шақырып, ноқтамен алысып, кейбіреуі қазыққа оралып қалып жатқан. Бие сауып, желі басында жүрген малшыларды Дауылбай қолына сойыл беріп, ұрысқа дайындап қойды.

Ақ орданың күндікке ашық тұрған есігі кенет жабылып қалғаны, түндік ашылып, онда тұп-тура өзінің қасқа басына шақшиып күн түскені, үй сыртында дан-дұң, айқай-ұйқай көбейгені оязды таң қалдырды. Қымыздың ара-арасында араластырып алып отырған

француз коньягі жіліктің майындай шыны, шымыр болатын. Соған да балқып отырған ұлық мына сырды түсіне алмай дал. Кенет бойын қорқыныш биледі. Әлгі төменде топырлап көрінген тобыр кәдімгі көтерілісшілер болып жүрмесін. Бұл шетсіз-шексіз жұмбақ даладан түрлі құқайды күтуге болады. «Қой аузынан шөп алмайтын момын халық» тарпаң мінез танытып жүрмесін. Және басқа уақытта емес, дәл өзінің мәртебелі мейман болып жатқан шағында шатақ шықса, ол хабар губернаторға жетсе – жайлы тимес. Губернатор уезд бастығына онсыз да тиісерге желеу таппай жүрген жан. Оязға қарсы бунт шығыпты деген қаңқу – шаншудан жаман.

Ояз Богомоллов әуелі қасқа басын түндіктен түскен күннен қорғалап, сырғанақ, сусыма шәйі көрпенің үстінде бөксесімен жылжып, төменірек сырғып отырды. Онан соң, жаман айтпай жақсы жоқ, өзіне қастандық бола қалса, қорғанышы бар екені есіне түсті.

– Егорка! – деп дауыстады.

Сыртта: «Түрт, сайтан!» – деп сойқан тілеп тұрған казак-орыс:

– Слушаюсь Ваше высокоблагородие! – деп үйге тұра жүріп еді, киіз үйдің орама есігін түртінектеп аша алмады. Шолақ ойына осы бас ұрмандар оязды әдейі қамап қойған жоқ па деген күдік кірді. Штыкпен киіз есікті бір-екі піскілеп те жіберді. Жыланның тіліндей болып жалаң-жалаң еткен штыкты көріп ояз одан бетер сезіктенді. Соғыс жүріп жатқандай көрінді. Тәлтіректеп орнынан тұрып кереге басында ілулі тұрған револьверіне жармасты. Сырттан казак-орыс:

– Ваше высокоблагородие, Сізді мына басурмандар қамап қойса керек, есік ашылмайды, – деді.

– Ақымақ, управительді шақыр! – деп шаңқ етті ұлық.

Казак-орыс болысты іздеп жөнелді. Дауылбай ауылдағы малшы-жалшыны жайдақ атқа қондырып, Алсай тобының алдын орап жатыр еді. Қазақ-орыстың сұсты түрінен шошып қалды. Әдепсіз солдат штыкты мылтығын серпи ұстап, ояз отырған жабық орданы нұсқап:

– Айда, айда! – деп зекіді. Дауылбай өз адамдарына:

– Ана ақымақ Алсайдың алдынан шығып, ауылына қайтарыңдар. Мені ояз шақырып жатыр, – деп жуан қарагер аттың басын бұрды.

Атқа мінсе есіріп кететін қайран қазақ қиқулап ылдиға шаба жөнелген. Ат тандап лап қойған қолды көріп, Рысқұл қақ сойылын оңтайлады. Ағайындарына:

– Атты мен жаяу соғыса алмас. Шегіне тұрыңдар. Бұларға бейбіт сөйлесу мүмкін емес. Қараптан қарап тұрып қырылмайық, – деді.

– Шырағым, осы жанжалға кіріспей-ақ қойсаң қайтеді, – деді Ахат.

– Е, Аха-ай, бұлар бұқсаң сұға береді, қайтесіз мені бөгеп.

Мен бір қаны қарайған адаммын, – биік торыны бір-ақ секіртіп, ордалы ауылдан шыққан түйдек шаңға жұлдыздай аға жөнелді. Олармен жанасқанша көк ақ қалпағын ғана баса киіп үлгерді.

Дауылбай аттандырған қол алты сойыл еді. Малшылар, қызметшілер болатын. Рысқұл бәрін де таниды. Бәрі туысқан. Бұлардың қанын төккеннен түсер пайда жоқ. «Қасқыр да қастық қылмас жолдасына». Ең алдымен ескі шекпенінің екі етегі екі шалғайға кетіп, далақ-далақ шауып келе жатқан жылқышы Кенже екен. Қолындағы құрықты дәл бір асауға салатындай күні бұрын созып ұстап алыпты. Рысқұл оның құрығын жұлып алып, жаман тымағын көзіне түсіріп, өте берді... Кенже: «О, әкеңді», – деп көзі түк көрмей, аттың басымен алысып әуре болып кетті. Тізгін тартып, тымағын түзеп киіп, жан-жағына қараса өзінің қаруластары түгел сойыл-шоқпардан айрылып, тымақтары көздеріне түсіп қалған екен. Кенже тағы да: «О, әкеңді...» – деді. Кімді боқтағанын өзі де білмейді.

Рысқұл бұл кезде жеке шауып, Дауылбайдың ақ ордасына жетіп те келген. Жанға шыдас бермей бұзып-жарып басынған салт аттыны қазақ-орыстар қалай қарсы аларын білмей сасқан. Ату керек пе, болмаса мылтықты аспанға атып қорқыту керек пе?

Бұл кезде орданың есігі ашылып, ояз болыспен қатар табалдырықта тұрған. Бір казак-орыс:

– Жоғары мәртебелі мырзам, не бұйырасыз, атайық па? – деді.

– Атпа! – деді ояз. Ол әлгінде Рысқұлдың алты аттыны тымақтарын тұмсықтарына қаптап кеткенін көріп қызыққан.

– Мұндай қызықты еш жерден көре алмассың, – деп сүйсінді, – атуға

болмайды. Егер өзі жамандық ойласа ғана атыңдар.

Шын ажалың жетпесе, қырық жыл қырғын болса да өлмейсің. Әйтпесе, әлгі кезде Рысқұлды ұрда-жық бір солдат көздеп тұрып басып салса – бітіп жатыр. Батыр – бір оқтық. Қой боғындай қорғасын әңгімені тәмамдамақ. Бірақ Рысқұлдың әлі талқаны таусылмаған шығар, әлі көретін жарық сәулесі, тататын дәм-тұзы бар шығар, – ояз әлгіндей «атпа!» – деді.

Дауылбай ішінен өкініп қалды. Кедей ауылдың бас көтерері де, басбұзары да, аз атаның баласы жалғыз қыран осы Рысқұл.

Мұның көзін құртса, басқасы илеуге оңай. Илеуге келмейтін шелді пұшпақ осы. Казак-орыстың қолымен қайтпас сапарға аттандырып жібергенде, оңды болар еді. Ертең ел-жұртқа, би мен сотқа: «Е, ол бұзық ұлыққа, ақ патшаның айтулы адамына қастандық ойлап, содан қаза тапты», – деуге жеңіл-ақ еді. Бірақ мылтық атылмады.

Ояздың да өз есебі бар. Біріншіден, Рысқұлдың ерлігіне шын сүйсінді. Ұлы қолбасшылардың шын ерлікті бағалап жауы да болса жарылқағанын ояз талай оқыған, естіген. Мәдениетті, зиялы қауымның өкілі ретінде ол мұндай жомарт мінез көрсетуді өзіне мәртебе санайды.

Екіншіден, өзі сыйлы қонақ болып жатқан жерде кісі өлімі кездесіп, қан төгілгені қайбір жақсылық дейсің. Күні ертең Шымкентке аттанады. Аман болса, мына болыс Рысқұлға ақысын жібермес. Бұларды казак-орыстың қолымен атқаннан гөрі бірінің қолымен бірін бауыздатып, өздерімен өздерін қызыл шеке етіп қойып, қызығына қарап отыру әлдеқайда тиімді.

Бұл кезде Рысқұл оқ бойы жерге жетіп, атынан түсті. Қайың сойыл мен білтелі мылтықты ердің қасына ілулі қалдырды. Торыны жетектеген бойы ақ ордаға беттеді.

Әдетте Дауылбайдың ауылына ұлықтан өзге ешкім атпен кірмейді. Ауыл сыртынан аулақта көліктен түсіп, жаяу келеді. Бұл бұлжымас қатал тәртіп. Оны ешкім бұзып көрген емес. Тұңғыш бұзып тұрған Рысқұл. Оның өзі де, ауылға көлікпен кіруін кіргенмен орда алдында аттан түсті. Әлі күнге дейін он алты қанат орданың белдеуіне ешкім ат байлап көрген емес. Рысқұл мына сиықсыз торы атын анау аулақтағы мамағашқа байлап қойып келуі керек еді. Оны істемеді. Жалсыз торыны ыңғайлап, жетекке алды. Фаэтонға кілең жал-құйрығы төгілген сәнді жылқы жектіретін ояз мына жал-құйрықсыз сидиған, жираф тәріздес айуанға көп таң қалды.

– Аман, ояз мырза, – деді Рысқұл. – Ассалаумәлейкүм, болыс-еке!

Болыс ләм деген жоқ. Ояз:

– Здравствуй, батыр! – деп алтын сақиналы қолын ұсынды.

Рысқұл бұл құрметті күтпеп еді, шылбырды білегіне іле салып, ояздың қолын қос қолдап алды.

– Мынау ат па, жираф па? – деп сұрады ояз: Тілмаш аударды.

– Кедейдің аты ғой, ояз мырза.

– Кедейдің бәрі мұндай ат міне берсе жаман емес, – деп мысқылдады ояз.

«Менімен қашанғы тәжікелесе берер дейсің. Уақыт оздырмай, келген шаруамды айтып қалайын».

– Ояз мырза, сізге, болыс-еке, сізге айтайын деген бір ауыз арызым бар.

– Не деп тұр? – деді ояз тілмашқа.

– Арыз айтпақшы.

– Айтсын.

– Айт, – деді тілмаш.

– Айтсам, ояз мырза, менің туған ағам Бердіқұлды болыстың адамдары ұрып өлтірді. Тары суғарып жүрген жерінде. Тепкілеп төрт қабырғасын сындырып, өкпе-бауырын езгілеп, құлаққа шыммен бастырып кетіпті. Үйге жетті – жан тапсырды.

– Менің адамдарым екенін қайдан білдің? – деп болыс шегір көзін Рысқұлға қадай қалды. Жалпақ мұрнының танауы бір делдиіп, бір қусырылды.

– Болыс-еке, бөтен жау жоқ. Суды бұрып алды деп істеген қиянаттарың.

– Атын ата сол адамның!

– Мен жеткенше кетіп қалыпты. Құлаққа бастырып кеткен жерінен өзім суырып алдым ғой ағамды. Түн қаранғысы еді. Ауруды тастап, арттарынан қуа алмадым. Бір құдай көріп тұр ғой, сіздің төбеттерден басқа ешкім талаған жоқ Бердіқұлды.

Дауылбай кенет оязға бар денесімен бұрылып, бүгіліңкіреп тұрып:

– Мырза, бұл бұзықтың сандырағын тыңдап, күнде тұрып қалдыңыз-ау. Үйге кірсек қайтеді? – деді.

Ояз ойланды. «Кісі өлімінің дауы болса, оған араласып бас қатырып жатудың керегі де шамалы. Бұл киргиздардың өздерінің билер соты бар. Сол шеше жатар...».

Болыс ояздың жауабын күтіп тұрмай, орданың оқалы есігін бір шетінен түре берді. Ояз Рысқұлға қарап пақырсынып, менен кінә жоқ, міне, мынау болмай тұрған дегендей пішін танытып, болысқа қарады. Сөйтті де еңкейіп үйге кіре берді.

– Ояз мырза, мен сізге арыздандым ғой! – деп Рысқұл ентелей беріп еді, алдын Дауылбай, екі қазақ-орыс, тілмаш, бұл кезде ауылға шойнандап жаяу жеткен Сақан бәрі кес-кестей қалды.

– Жаның барда жоғал! – деді Дауылбай ысылдап. – Жақсылықпен кетпесең, қазір қаматып, басыңды итжеккенде шіріттіремін. Кімді басынып келдің мұнда? Оязбен тілдескішін мұның. Немене, ұлық сенің ермегің бе? Арыз айтсаң осы елдің биі құрып қалып па?!

– Оу, болыс, мен адамым өліп, құзым құлап, тауым жығылып келіп тұрған жоқпын ба?! Оу, болыстығыңды былай қойғанда, бір елдің, бір атаның баласы емес пе едік? Сен де Сәлік, сен өлтірткен Бердіқұл да Сәлік. Мен қайғырсам, сенін де қайғың емес пе? Не деп тұрсың!

– Атама Сәліктің атын! – деді болыс шегір көзін ежірейтіп. – Сен Сәліктің шіріген жұмыртқасы. Сәліктің басқа баласының бәле-жаласы сендермен бірге кетсін!

Рысқұл тізгінді тартып қалса керек, торы аттың басы кегжең-кегжең етіп кетті.

– Е, білдім, болыс. Бұл Алсайдың балалары малымды бақпады, егінімді екпеді, отыммен кіріп, күліммен шықпады, еркіме жүрмеді, – деп тұрсың ғой. Сенің дегенің болмаса – ол шіріген жұмыртқа екен ғой. Сол үшін де Бердіқұлдың қанын төктің, қапыда қалдырдың. Мұныңды екі дүниеде кеше алмаспын, Дауылбай! Қанға қан. Кек алмасам, ағамның шейіт кеткен жаны ана дүниеде жай таба алмас. Ендігі қалған өмірім сенен кек алумен болсын!

– О, найсап... – деп Сақан палуан тұра ұмтылған. Бет-аузы топырақ, ыза бұған. – Болысқа тіл тигізуін.

Рысқұл оның қолын қағып жіберді. Көз ілеспей торы атқа қарғып мінді.

– Е, сорлы малай, – деді енді аттың үстінде тұрып. – Сен өлгенде мына болыс басыңа көк тас қояр. Асыранды төбет. Әуілдетіп қойғаны-ай сені Дауылбайдың. Өз ұяласын өзі қапқан сорлы. Көзің бір ашылмады ғой!

Бұл кезде Ахат бастаған алсайлар келіп жеткен. Болыс солардың сәлемін алмады. Сақанға:

– Аласта ауылдан! – деді де ордаға кіріп кетті.

Рысқұл шыдай алмай қайың сойылмен ақ орданың маңдай тұсын құлаштап тұрып бір салып қалды. Құба талдан қиылған уықтар сықырлап барып сынып түсті.

Іште ояз санап отыр екен:

– Бір ұрғаннан төртеуін сындырды, – деді сүйсінгендей болып. – Сірә, ағасының төрт қабырғасы үшін шығар.

Казак-орыстар мылтық көтерді. Аспанға қарай атып-атып жіберді. Іштен ояз айқайлады:

– Атпаңдар, оңбағандар!

– Әшейін, қорықсын деп аспанға аттық, – деді солдаттар.

Айтса айтқандай, алсайлар сескеніп, шегіншектей берді. Ат үстінде Рысқұл білтелі мылтығын тақымынан суырды. «Әттең, ана солдаттың қолындағы мылтық менде болар ма еді», – деп армандады. Қапелімде ойында бір сотқар от лап ете қалды. Тәуекел деп торыны тебініп те жіберді. Торы сонда шегірткедей ыршып түсті. Рысқұл солдаттардың тұсынан жұлдыздай ағып өтіп, мылтықтарын жұлып-жұлып алып, жүре берді.

Орданы үрей қалшылдатты. Дауылбай енді шындап қорықты. Зәресі зәр түбіне кетті. Шыр шынай съездің алдында дәл мынандай сойқанға соқтығарын кім білген?! Мылтық атаулы Рысқұлдың тақымында. Ояздың жалғыз бесатары бар. Бірақ бір қорықпаған кісі сол болды. Ол жақсы ойын көрген адамдай көңілді. Бесатарын қабына салып қойды. Ұлықтың бұл сабырлылығы болысқа ұнайды. Бірақ көкірегі құрғырдан сайлау кетпейді. Ауылында мәртебелі мейман болып жатқанында бұзықтарына басындырып қойды деп ертең Дауылбайды саз балшыққа отырғызбаса қайтсін. Ояз болса:

– Әй, көзсіз тентек. Ұнатамын осындайларды. Егер киргиздардың бәрі осындай келсе, сіз бен біздің халіміз мүшкіл болар еді, управитель мырза, – деп Дауылбайға қарады. – Бірақ сіз бен біздің бағымызға, ол жалғыз.

– Қайдан жалғыз, мырза, Рысқұл сияқты бұзықтар толып жатыр. Ахат деген, Үсіп, Қорған, Махан, Шыныбек, Жуаныш деген қызылкөз құдай атқандар бар. Әлгі жауыз алып кеткен мылтықтар олардың қолына тисе, біздің ордаға қауіп көп. Біріншіден, мырза, мұндай бейбастақтың болғанын кешіріңіз. Екіншіден, бізге әскер жіберіңіз. Әлгі басбұзарларды ұстатып, ауыздықтамаса, бұл жаман халық.

Ояз қарқылдап күліп, болыстың арқасынан қақты. Ішінен: «Империя үшін Дауылбайлар болғаны қандай бақыт! Шен үшін, өз қарабасының қамы үшін, қаны бір туысын құрбандыққа шалып жібереді. Жоқ, Дауылбайды болыстықтан түсіруге болмайды», – деп қойды. – Ал дауыстап тұрып айтқаны:

– Сіз өте сақсыз, Дауэльбай Тайтелиевич. Ол дұрыс. Сақ болу керек. Ал дәл қазір Шымкенттен әскер шақырып, әбігер болатындай ойран оқиға жоқ. Әскер шақырып, соғыс жүргізіпті деген дақбырты қандай жаман. Сайлау алдында ондай дабыра сізге тиімді емес. Дауэльбай Тайтелиевич. Сіздің өз жігіттеріңіз-ақ тындыратын шаруа. Келісіңіздер, келісіңіздер, туысқансыздар. Әлбетте, әлгі батыр киргиздың әрекетін ақ патшаға, оның жергілікті әкімдеріне қарсы қимыл деп танып, жаза

қолдануға әбден болады...

– Е, мырза, менің айтып отырғаным сол ғой. Ақ патшаның сіздей ұлығына менің ордамда көрсеткен бұл қорлығы жазасыз қалсын дегеніңізге түсіне алмай отыр едім.

– Дегенмен шу шықпайтын жағын ойлаңыз. Үркердей киргиздарға шамаңыз жетеді деп ойлаймын. Бірақ әлгі жираф сияқты аты бардың бір өзі-ақ алты-жеті адамды аттан құлатып, екі бірдей солдаттың қаруын тартып әкетті. Генерал Черняевтің жорықтарына қатысқан кәнігі солдаттардың мұндай ашық ауыздығына танданбасқа лаж жоқ. Ал әлгі батыр киргиздің қимылына сүйсінбеске тағы лаж жоқ. Сұмдық! Бұл үшін қалай коньяк алмасқа.

Коньяк қағысқаннан кейін ояз өзінің Шымкентке қайтатынын айтты. Біраз күн қымыз ішіп, таза ауа, салқын самалда болып, шынжау денсаулығы едәуір дұрысталып қалғанын айтты.

– Мен көп жер көрдім, бірақ дәл бұл Күмісбастаудай жер көрмедім, Дауэльбай Тайтелиевич, – деді ояз шын ниетімен. – Швейцария десе болғандай.

Бұл хабарға Дауылбай қапаланды. Әлі де бола тұрмадыңыз ба, жайлауға шығып, небір тамаша көрер едіңіз? Неден кенет аттанбақшысыз? Әлде әлгібір бейбастақ іс сізді ренжітті ме? – деп бәйек болды.

Ояз ризалығын білдірді. Мемлекеттік мәні бар көп істер күтіп тұр Шымкентте. Тіршілік болса тағы келер. Жер арасы жақын. Жақсы атқа бір-ақ күндік жол. Енді шақыртпай-ақ келеді. Өйткені Түлкібасқа ояз ғашық болып қалды. Ал әлгі жираф мінген киргиздің ісін болыс билер арқылы өзі шешсін. Тіпті іс насырға шауып, дүние бүлініп бара жатса, Шымкент алыс емес қой, хабарлассын болыс. Ояз әскер бөлуге дайын. Ақ патшаның адал қызметшісі Дауэльбай Тайтелиевич сынды ардақты адамдарды ояз әрдайым қамқорлыққа алады. Дәм-тұзыңа, ықыласыңа рақмет!

* * *

Ұлықты Дауылбай Сазтөбеге дейін шығарып салды. Қоңыраулары күмбірлеп күймелер көрген түстей лезде ғайып болды. Дауылбай аттан түсіп, оязбен құшақтасып, қоштасқан жерде әлі тұр. Ұлықтың құшып тұрып, арқасынан қаққаны әлін алып қойғандай, орнынан

қозғалар емес. Шала мас. Бәрі шала. Көңіл ала. Ояз күліп аттанса да, Дауылбайдың күдігі жанын жеулі. Әлгі алсай сойқаны болысқа қатты соққы болды. Ояз мәдениетті, зиялы кісі. Сыпайы мінезбен бәрін жуып-шайып сыр білдірмей кетті. Ал бірақ ішінен не деп кетті. Ел басқара алмайтын, халықты уысында ұстап отыра алмайтын болымсыз болыс екен деп бара жатқан жоқ па? Қол астындағы бағыныштылары басынып, болысын сыйламайды екен деп бара жатқан жоқ па? Таптал түсте ақ орданы солқылдатып, маңдайын түсіріп, уықтарын сындырып кеткені анау. Шын мәнінде маңдайы жарылған киіз үй емес, Дауылбайдың өзі шығар. Ел құлағы елу, болыстың ақ ордасын тал түсте ат ойнақтатып, бір кедей сабалап кетіпті деген сыбыс жер-жерге жайылып кетсе, сол жаман. Сүйекке таңба. Масқара таңба. Қап, ит алсай! Жер басып жүрсем ендігі ісім сенімен болсын. Қоңыз тергізіп жегізіп, қаңғыртып жібермесем, Дауылбай атым өшсін! Үрім-бұтағыңа дейін қан қақсатармын сен алсайды. Ашыққан ит аяғымды келіп жалайсың әлі! Ал мен сен сұмдарды аш бөрідей ұлыта аламын. Өзің келесің... Төрт аяқтап, жер бауырлап, жорғалап жетесің!

Анттан соң ақылы жиылғандай Дауылбай селк етіп, жан-жағына қарады. Нөкерлері күтіп тұр екен. Қарны жуан қарагер атқа екі жігіт екі қолтығынан көтеріп мінгізді. Ат үстінен дүние айқынырақ көрінеді. Сазтөбеге Қоқан хандығы кезінде келіп қоныстанған диқандардың бау-бақшасы мәуелеп тұр екен. Шабдалысы, алмасы бәрі төгіліп, ағаш басы иіліп, көздің жауын алғандай. Аташ жапырақтарын тозаң тұтқан. Жауын жаумай, тамшы тамбай тұр. Жүгерінің балағы сарғайып, жапырағы қусырылып бозаң тартыпты. Қап-қара диқан басына шалма байлап, балағын түріп, дәу кетпенмен бір қасық суды қақпалап, жетелеп, шөлдеген жүгеріге алып барады. Дауылбайдың есіне алсайлардың тарысы түсті. Осы су үшін соққыға жығылған Бердіқұл көз алдына тұра қалды. Бір сәт оның өліміне өзі кінәлі екенін іштей мойындағандай да болды. Су азабын тартқан мына диқанды көріп, алсайлардың халін түсінгендей де болды. Бірақ бұл бір сәттік осалдық еді. Дауылбай емешегі езілгіш, бор мінез, жасығыштан емес. Қайтадан қара тастай қасарып алды. Енді осыдан Күмісбастауға жетіп, Алсай ауылынан өш алғанша көңілі жай таппайтынын сезді. Қарны жуан қара терге қамшы басты. Нөкерлер үндеместен соңынан ерді. Болыстың қара тері арқан бойы алда келеді.

* * *

Алсайлар әрі-сәрі, Қырғызбай айтты:

– Осы жатқан жыланның құйрығын қатты бастық қой деймін. Құдай әйтеуір артын қайырлы қылсын.

– Ол жатқан жылан емес, шаққан жылан еді ғой. Ұмыттың ба, арысымыз қайда! – деп Үсіп сілкінді.

Қырғызбай Соқыр батырдың баласы еді ғой. Бірақ Соқырға тартпаған, тайғақтау мінез таныта береді. Қиыншылық көрсе демде күйреп, күйзеліп қалады. Денесі мол, көзі алақандай, ірі кісі болса да қопалақтау. Сақалы желкілдек, кеудесіне түседі. Дүниеде жыланнан қатты қорқады. Жылан алып жүрсе оны бала да қорқытып, айтқанын істетеді алады.

Үсіп керісінше шағын кісі еді. Жасына қарамай шашы ерте ағарып кеткен. Екі қолы қалтырауық еді. Келіндері оны сыртынан Қалтырауық қайнаға дер еді. Бірақ шақар. Сөйлегенде тістеніп сөйлейді. Ашуға булыққанда сөйлей алмай күре тамырлары білеуленіп, мойны ісініп, бет-аузы қып-қызыл боп кетеді.

– Тас түссе талайымыздан. Тәуекел. Болар іс болды. Мен өзім Рысқұлды кінәламаймын, – деп Шыныбек шықты. Аласа бойлы, көсе кісі. Көзі ежіріктеу, сәл мұрнынан сөйлейтіні бар. Жас кезінде мұрнына самал түсіп, осы Рысқұл таудан аю атып әкеліп, соның өтін ішіп жазылған. Әйтпесе, жаман ауру сәңкитіп кетер екен. Мүмкін, содан болар, Шыныбек Рысқұлдан шығарда жаны басқа, әйтпесе дұрыс па, бұрыс па – ол жағына мән беріп жатпай, Рысқұл жағын жақтайды.

Мұнда көп сөйлемейтін, ұрыссаң ренжу білмейтін, қажу білмейтін нағыз нар Қорған ғой. Ұзын бойлы, аққұбаша ажарлы жігіт. Қияқ мұрты қап-қара, көзі нұрлы, дәу мұрын, қисса батырларын еске салатын ерекше жан. Осы түрімен бір елге сұлтан болып отыратын адам. Бірақ біреуге билік айтып көрмеген. Ол тек айтқанды орындауды біледі. Алсайдың үлкен-кішісінің құлы сол. Бәрінің тірлігін істейді. Темір ұста. Ағаш ұста. Алсай біткеннің ыдыс-аяғы, кетпен-күрегі, құрал-сайманы түгел соның мойнында. Біріне жоқ демес. Қабақ шытпас. Құдай осындай адамды жарылқаса жарасар еді, бірақ есігінің алдында тышқақ лағы жоқ жалғыз, есектей көк төбеті бар.

Мына төтенше жиында Ахат одан:

– Қорған, сен не айтасың? – деп сұрағанда, Қорғанның бар айтқаны:

– Мен орыс солдаттарының мылтығындай мылтық соға алатын сияқтымын, – деді.

Мен төбелеске дайынмын деген сөзі. Қорған басқаша сөйлемес. Тек

қатыны күңейлеу, әрі бала таппаған. Құдайдың бір қимағаны сол. Сақау қатынның тілі шаяндай. Мінезі ауыр момын адамды балпылдап мазалаумен болады.

– Шойлы кішінің жұмышын істегенше, өжімішке бір пышақ іштеп әкелшең қайтеді. Пышаққа да жайымадық, – дейді де отырады.

Сонда Қорған өз үйіне арнап пышақ соқпайды емес. Істеп әкелген пышақты қатыны жоғалтып жібереді. Күлмен бірге байқамай шығарып тастайды. Немесе, үйлеріне біреу келсе, «күйеуің ұста ғой, мына пышағыңды мен алайыншы», – деп қалап әкетеді.

– Қор болған Қорған, – дейді оны есіркеген жұрт. Осы Ахаттар талай рет: «Құтылсайшы сол сақаудан. Қу бас қаласың ба? Елміз ғой, көптеп, көмектесіп, құда түсіп, басқа бір шүйкебас алып берейік», – деген. Көнбейді.

– Кішкентайынан қосылып еді, маған. Көзінің жасынан, обалынан қорқам пәленің. Не ғыласыңдар, жүре берсін, – дейді Қорған. – Құдай бермейін десе, қанша қатын алғаныңмен бала бермейді.

– Не болса да, болары болды, бояуы сінді, – деді Ахат. – Дауылбай бізді шабады – ол анық. Дауылбайдың қолына бір бәле қылып, шыдас берерміз. Менің қорқатыным: Шымкенттен әскер шықпаса. Онда құрыдық.

– Құрымасқа қару соғамыз, – деді Қорған.

– Алсай жиырма түтін. Патшаның әскері – түмен. Алыса алмайсың.

– Сонда амал не?

– Амал – ақырын бағайық. Іс қиынға айналса – көшеміз.

– Қайда?

– Әулие-Ата жаққа.

– Ата-бабаның жерін тастап па?!

– Иә. Ата-бабаның жеріне сыйыспадық емес пе? Дайын болыңдар.

Алсайлар күткендей Дауылбай ауылды шаппады. Ол құрығын басқаша сілтеді.

Алсай ауылы болыстың шабуылына дайындалып, бесіктегі баласы мен белі бүгілген шал-кемпірінен басқасының бәрі қолдарына қару алды. Солдаттардан тартып алған қос винтовка, бірнеше шитті мылтық, қалғаны садақ, сойыл, шоқпар, күрек, кетпен, айырға дейін қолдарына алды.

Маужыраған әдемі кеш келді. Мал өрістен қайтты. Дәу-Бабаның самалы жібектей есіп, ну теректердің жапырақтары жамырап, енесін іздеген жетім қозы жеке маңырап, әлсін-әлсін әуілдеп иттер үріп қояды.

Бүгін тарыны шымшықтан әйелдер қорыды. Тарының тұмсығы қызарып, басы иіліп, иісіп қалған. Құдай қаласа енді ертең-бүрсігүні орақ саламыз деп отырған. Тары қорыған әйелдер де ауылға қайтты. Қарақойынныңегінібатқанкүнніңсәулесіменойнап,алтындариясындай құлпырып, сынаптай толықсып, шалқып жатты. Жау шымшық ұясына қонақтаған. Торғайдың жауы адамның жауынан әлдеқайда әділ. Күн батты, ұясына қонады. Тарыға өш боп жаратылған сорлы о да бір. Тек серігін іздеген бөдене ғана кешкі тымықта бытпылдықтап, үздігіп, үзіліп кете жаздап қақсайды.

Мұндай кеште қыз ұзатса жарасады, келін түсірсе жарасады. Шілдехана шақырса жарасады. Мұндай мүлгіген кеште ертедегі ерлік замандар туралы қисса тыңдар ма еді! Немесе ақсүйек ойнап, алтыбақан тебер ме еді! Итте ырылдасып, жаңа сойылған құнан қойдың сүйегіне таласып жатса ғой. Күрпілдеп саба пісілсе анда-санда...

Алсай ауылында оның бірі жоқ бүгін. Қатулы қабақ, қатқыл үн. Тіпті жас балалары да жыламайды. Бала болуды ұмытып кеткендей. Не иттері үрмейді. Сұңқиысып, адамдарға бір қарап, аулаққа бір қарап, аңтарылысып қалған.

Қап-қараңғы айсыз түн түсті. Бұлттарды қызғылтым нұрға малған күннің ақырғы сәулесі әдемі түстей ада болды. Жан-жақтан таулар түксиді.

Тек шеткі қара күркеден бір кезде: «Арманда кеткен асылым-ау, кімге де барып айтамын-ау, ойбай!» – деп булыға шыққан үн естілді.

Бердікұлдың жесірі. Кісісі өлген үйде бір жеті бойы от жағылмас, түтін түтетілмес. Ол үйдің қаралы жандарына жақындары, ағайын-ауылдастары ас пісіріп апарар. Ал бүгін бір ғана Бердікұлдың үйінде емес, бүкіл Алсайдың жиырма түтіні бірдей тұтанбады. Мына тымырайған түн кең дүниені тарылтып, жер-жиһанды жұтып жіберіп, көгілдір көлді, қызыл маржан толқыған егін жайды, тәкаппар тауларды, жасыл аймақтарды көзден тасалады, қара түн. Қараңғы түн. Түнде жорыққа қорқаулар шығады. Ал, қараңғы түнде қара күркеден жас жесірдің жоқтау айтып жылаған үні естілгенде қанша қорқау болса да, бұл қаралы ауылға ешкім шаба қоймас-ау. Ауыл қамданып, қарсы алатындай, Дауылбай ауылды шапқан жоқ. Тек Қарақойындағы толқып пісіп тұрған тарыны сол түні жылқысын қаптатып, таптады да кетті. Жайқалған егін орнында әр жерінде масағы бар қарақошқыл топырақ қана қалды.

Алсайлар жазаның әр түрін күткен. Мұны күтпеп еді. Олар ояу-ақ болатын. Таудан құлаған тасқын тасырды да естіп, айқасқа әзір тұрған. Бірақ әлгі тасқын ауылға жетпей төмен құлап еді. Алсай халқы Дауылбайдың сұмдығын сонда білді.

– Ой-бай, ол иттер егінге жылқы қаптатты, – деді әлгі тасқынның кенет бұрылып кеткен сырын ұққан Рысқұл.

– Иә, сөйтті! – деді Қорған да.

– Онан да өзімізді шапсашы.

– Аттанайық әлі де болса, – деп Рысқұл жал-құйрықсыз торымен Қарақойынға қарай ағып жөнелді. Басқалар да аттылы-жаяу бәрі тары жаққа жүгірген. Бір кезде түн ішін күңіренген мылтық дауысы кернеп кетті. Орыс солдатаның қолға түскен винтовкасынан атылған оқ дауысы аспан қақыратқан найзағай гүріліндей алапат шықты.

* * *

Дүниедегі әдемі әуен – күзгі жанбырдың әуені. Олар Шақпақтан асқанда жып-жылы жаңбыр жауды. Көптен бері жердің тандыры қатып, таңдайы кеуіп, тамбай тұрған жаңбыр. Осыдан үш-төрт күн бұрын жауса, мүмкін су үшін сойқан соғыс болмас па еді. Бердікұл сойылға жығылмас па еді.

Жоқ. Дауылбай алсайларды Қарақойыннан қалайда қуып шығар еді. Ол үшін айла көп. Су сөз емес. Су жетеді. Алатаудан ағып жатқан судың

молдығында есеп жоқ. Әлдеқалай Алатаудан құлаған өзендер тоқтап қалса, ылдидың ындыны құрып, құм жамылар еді. Құм жаулаған жерлердің реңі қашып, жасыл жапырақ атаулы жоғалар еді. Жасыл жапырақсыз өмір не?!

Атыңнан айналайын, Асқар тау! Басындағы ақ қар – ақ сүттей бар. Ел емеді, жер емеді.

Тау болмаса – Ақсу қайдан шығар еді? Арыс қайдан шығар еді? Теріс қайдан шығар еді. Талас пен Аса қайдан шығар еді?

Шу мен Іле қайдан шығар еді...

* * *

Ел аман, жұрт тынышта шұбаған көш Шақпақ асуынан ары аунап түскен кезде туып-өскен Түлкібас көзден таса болды. Өзінен биік тау жоқ сияқты көрінетін Дәу-Баба да көрінбей қалды. Шақпақтың қақпасы арттарынан тарс жабылғандай болды. Енді қашан ол қақпа қайта ашылмақ? Енді қашан туған жер құшағын жаймақ? Шалдар күрсініп, әйелдер анда-санда дауыстап, аңырап-аңырап алады. Етек-жең түрулі. Бұрынғыдай кимешектері шұбатылып жер сызбайды, көйлектің етегі ышқырда. Алыс сапарға ықшамдалған, айбынды жүріс. Тек оқтын-оқтын оқыс ойбай естіліп қалады. Ондайда шалдар:

– Тек! Жағың қарысып, өз басыңа көрінгір. Жылама! – дейді.

Шақпақтан құлай бере алдарынан айналасын тағы да тау қоршаған жасыл-сары алқап жатты.

Алатау бұ жақта бұрынғыдан да биіктей түсті. Қаратау керілген керегедей ұзара берді. Шақпақтан аунап түстік дегені болмаса Түлкібастан айырмасы аз. Аспан сол аспан, таулар сол таулар. Шөбі де сол, суы да сол, тек келе жатқан күз сұмбіле лебі ерте білінеді.

– О, жарықтық Жуалы! – деді Ахат.

– Түгін тартсаң топырағынан май шығады. Әсіл топырақ. Нағыз егіншінің қолы ғой, жарықтық Асан қайғы айтыпты дейді: «Әттең, атымның сауырына сыймайсың, Жуалы, әйтпесе артып әкетер едім», – деп.

– Ой, әулие-ай, а, – деді бір шал есегін тебініп қойып Ахатпен қатарласа беріп. – Бұл жерге де келген екен ғой әулие.

– Е, келгенде қандай. Ол кісі жүрмеген, көрмеген жер бар ма. Ел қамын жеген адам да. Шөбі шүйгін, суы бал, өрісі мол жер іздепті ғой мал баққан қазаққа.

Балапан ұшырған қарлығаштар алсайлардың көшіне ілесіп біраз жерге дейін ұшып барады да аң-таң қалып, аңтарылып, қалып қояды. Адамдардың құс құсап күзде оңтүстікке қарай көшпей, тура шығысқа тартқанына таң қалатын сияқты. Бұл қарлығаштар да бүгін-ертең көтеріліп ұшып, туған жерін қиып тастап оңтүстік асып кетеді. Туған жерін қимасына амалы жоқ: қаһарлы қыс қылышын сүйретіп әлі-ақ келеді.

Дауылбайдың қаһары қыстан жаман. Қыс өтер, көктем шығар, құстар қайтып оралар. Ал Дауылбай ше? Ол өткінші ме? Бұл дүниенің жүзінде өткінші емес кім бар дейсің?! Бәрі өтеді, Дауылбай да өтеді. Қара жер қараны да, төрені де, жарлыны да, байды да бірдей етеді. Бір өлмесе Ескендір Зұлқарнайын өлмес еді. О да кетті. Топырақ болды. Кім біледі, сол топырақтан бір байғұс балшық илеп, қыш құйған шығар... Ал Дауылбай кім Ескендірдің қасында. Иә, Дауылбай кетсе болыстыққа таласып жалаңдап отырған балалары бар емес пе? Алсай білетін Дауылбай балалары қазіргі болыстан қаһарлырақ болмаса, кем емес. Дауылбайдан бұрын оның әкесі Тәйтелі өткен. Қоқан ханының датқасы еді. Тәйтелінің әкесі Оңғар о да датқа болған. Әлде Алла тағаланың адамның пешенесіне жазу жазып қоятыны рас болды ма екен? Дауылбай тұқымына құдай бай болуды, әкім болуды, Алсай тұқымына кедей болуды, құл болуды жазып қойды ма екен?! Атадан балаға, ұрпақтан-ұрпаққа ұрық қуалай келе жатқан пешене болса, құдайдың құдіреті рас та шығар. Алсай ауылы қыс қызылға, жаз қымызға жарымайды. Тары көженің өзі табылса тақыл-тұқыл тарта ішеді. Ал Дауылбай итінің басына іркіт төгіліп жатады.

Рысқұл басын көтеріп аспанға қарады. Әлгі бір түпсіз ойдың тұңғығынан шыға алмас еді, сол ойын аспандағы шаңқ ете қалған бір дауыс бөліп кетті. Тау бүркітінің сол шаңқылын бұл көште Рысқұлдан басқа ешкім елеп естіген де жоқ. Тым зау биікте жалғыз ноқат ағып бара жатыр екен. Беталысы – Ақсу-Жабағылы. Рысқұлдың жүрегі сарт-сарт ете қалып, артынша ақырын сыздап барып басылды. Әлгі қыран мұны асқар тауларға, жасыл-ала орман, сарқырама суларға шақырып кеткендей еді. Дауылбай жоқ, приставы жоқ, оязы жоқ. Сақан қарақшысы жоқ, тары екпейтін, суға таласпайтын еркін дүниеге шақырып кетті. Аршалар арасынан пар-пар етіп ұлар ұшқан, құздың құлар басында қарауыл қарап таутеке тұрған, шаңқ еткен қыран дауысынан тау жаңғырыққан қайран да қайран дүние!

XI

Темір есіктің құлпы салдырлады. Рысқұл елең етіп басын жерден көтеріп алды. Қарауыл ішке Тұрарды кіргізіп жіберіп, есікті қайта жапты.

Күнде осылай. Бала жұмыстан қалжырап қайтады. Оның келуін әкесі тықыршып күтіп жатады. Әлденеге ұшырап кете ме деп қауіптенеді. Баласы аман-есен оралған сайын, ол бір алыс сапардан, қиын-қыстау, қырғыннан аман қайтқандай, Рысқұл қуанып, қабағы ашылып қалады.

– А, Тұрарка, кел, кел, – дейді Бронников те көңілденіп. – Кәне, жарық дүниеден келдің той. Не болып жатыр жер бетінде?

Тұрар көрген, білгенін айтады. Баланың сараң хабарынан соң Рысқұл көршісіне бұрылып:

– Ей, Ескендір, осы сенің Петербордан екенің рас болса, сен Метрейді білесің бе? – деп сұрады.

– Қай Метрей?

– Дмитрий дегені, – деп Тұрар түсіндіреді.

– Петербургте кім көп, Дмитрий көп, қайсысы керек?

– Оу, оқымысты Метрейді айтам. Менің досым ол. Алдыңғы жылы мына Талғар шыңына екеуміз шығып қайтқанбыз. Жақсы адам. Сондай да небір жақсылар бар-ау. Ай, адал адам еді. Алдыңғы түрмеде Ахат дейтін ағам арқылы хат жазғызып едім, жауап жоқ. Әлде мына атаңа нәлет нәзірәтел бергізбей, жасырып тығып қойды ма, қайдам. Басыңа күн туа қалса, хат жаз, көмектесемін, – деп еді. Хабар жоқ. Сонымен, Метрейді білмейтін қу болдың ғой. Әй, сен Петербордан емессің-ау, Ескендір.

– Ну вот, – деп Александр Бронников дәрменсіз адамдай қолын жайды. – Сенбесең, Приходькодан сұра, надзирательден сұра. Сен түрмеге бірінші қаңтарда түстің, мен түрмеге тоғызыншы қаңтарда түстім. Тоғызыншы қаңтарда Петербургте не болғанын білесің бе өзің?

– Е, қайдан білейін? Петербор тұрмақ, осы Алматының өзінде не болып жатқанын біле алмай тас інде жатқан жоқпын ба? – деп Рысқұл іргеге қарай сыздықтата түкірді.

– Ал, мен айтайын, тоғызыншы қаңтарды біліп қойған жөн. Тұрарка, сен тек аударып қоймай, бұл әңгімені өзін де жөндеп тыңда. Тоғызыншы қаңтар – халық аузында «Қанды жексенбі» аталып кетті...

Александр Бронников «Қанды жексенбіні» көз алдына келтіргісі келгендей тас қабырғаға қадала қарап, біраз отырды. Петербург жұмысшылары мен тұрғындарының Николай II-ге жазған петициясын тас қабырғадан оқып отырғандай сынайы.

«Патша!»

Біз, С.-Петербургтың жұмысшылары мен түрлі сословиедегі тұрғындары, біздің әйелдеріміз бен балаларымыз, көтерем халдегі кемпір-шалдарымыз – баршамыз жиылып, саған келдік, Патша! Шындық пен қорғаныш іздеп келдік. Біздің сіңіріміз шықты, бізді адам айтқысыз азапқа салып, қанап жатыр. Бізді құлақ кесті құлдай көріп, қорлап, зорлап, адам қатарына қоспайды. Біз шыдап бақтық, бірақ бізді жоқшылықтың түпсіз шыңырауына итермелеп, еркімізден айырып, қараңғылықтың құдығына тастап, қылқындырып барады. Енді шыдар хал жоқ, патша...».

Александр Бронников Рысқұл мен Тұрарға петиция жайын түгел баяндап шықты. Гапон деген поптың жәдігөйлігін әңгімеледі. Қарусыз халықты қойдай қырып салғанда, көшелерде аққан қанның сел болғанын айтты. Полиция мен солдаттар патша сарайының алдында бала-шаға, кемпір-шалды да аямай мылтықпен атып, қылышпен шапқанын айтқанда әкелі-балалы Рысқұл мен Тұрардың жандары түршікті.

– Біз айттық алдында, – деді Бронников. – Патшаға бармаңдар. Бәрібір түк өнбейді. Патша жарылқамайды. Қайта сағың сынып, қырылып қаласыңдар. Қарусыз халықтан патша қорықпайды. Ал қорықпағанын сыйламайды, – дедік. Көнбеді.

– Біздің кім сонда? – дейді Рысқұл.

– Большевиктер. Ресей социал-демократиялық жұмысшы партиясының мүшелері. Ресейде сондай партия бар. Кедейлерді, жұмысшыларды қолдайтын, солардың мүддесін жоқтайтын партия.

– Ол не, ол сонда әскер ме? – деп төне түсті түсінбеген Рысқұл. –

Әскер болса, мен де қосылар едім.

Бронников зілсіз күліп қойды.

– Жоқ, Рысқұл, әскер емес. Сен, мына мен сияқты адамдар. Теңдікті аңсайтын, біреу бай, біреу кедей болғанын қаламайтын, біреуді біреудің қанауын қаламайтын, жазықсыз қан төгуді жек көретін, кісі баласын сен орыссың, сен қазақсың, сен татарсың деп бөлмейтін әділетті қоғам құруға талпынған адамдар.

Төніп тыңдап отырған Рысқұл:

– Е, ертек сияқты неме десеңші, – деп қайтадан шалқая берді.

– Әуелі тыңдасаңызшы, көке, – деп Тұрар әкесіне жалтақтай қарады. Баланың бұл ықыласына Бронников сүйсініп қалды.

– Молодец, Тұрарка, сен бірдеңе сезіп отырсың ғой. Жүрегіңе тоқи бер, балам, алтын басым әшейін. Сен Приходько мырзаның барчук баласын күнде гимназияға күймемен алып барып, алып келіп жүрсің. Со гимназияда мен де оқыр ма едім деп армандайсың. Ал сол гимназия мұндай білім бермейді. Онда қоғамды қалай өзгертіп, жақсартуды оқытпайды, Тұрар. Рас, онда да көзі ашық, көкірегі саналы адамдар бар шығар. Өйткені мен естіген Михаил Фрунзе деген бір революционер осы гимназияны бітірген көрінеді. Демек, жасырын болса да жақсы жандар бар ол төңіректе. Ал, Рысқұл, – деп енді Бронников басын жағасына тығып алып қырын отырған жолдасына бұрылды. – Сен ертек дейсің. Менің айтқаным ертек-ақ болсын. Сонда сен өзің неге патша өкіметінің өкіліне оқ аттың? Осы сұраққа жауап берші.

– Тергеушіге бергем ол жауапты. Дәл осы сұрақты онда да қойған. Сен де тергеуге алайын деп пе ең? Атқым келді – аттым. Арқардан да оңай аттым. Арқар жарықтық оңайлықпен аттырмайды. Ал ана дәйісті еріккенде ата салатын жаман қарақұс құсатып қалбаң еткіздім, атасына нәлет.

– Неге? Себебі бар ғой. Құрдан құр ата салмайды ғой адамды, – деп енді Бронников төне түсті.

– Негесі бар ма, қорлады, жала жапты, нақақтан күйдірді. Қанша еңбегім кетті – ақымды жеді. Аш-жалаңаш қалдық. Амал таусылды. Содан кейін...

– Ә, солай ма екен? Сонда сенің ақынды ешкім жемеске, саған ешкім қиянат жасамасқа, қорламасқа, аш-жалаңаш болмасқа не істеу керек?

– Не істеу керек? Болыс атаулыны пытырлатып атып тастау керек, атасына нәлет.

– Болыстарды ғана емес. Рысқұл, қоғамдағы бүтін үстем тапты құлату керек. Сен түсініп отырсың ба, Тұрар? Әлгі Қызыл Жебенің иесі кім еді?

– Тұқымбай.

– Ие, Тұқымбай сияқтылар, Таубай старшын, болыстар, ояздар, губернаторлар, министрлер, патша – барлығы құлауы керек.

– Оған күшің жете ме, байғұс-ау ? – деп Рысқұл әңгіменің дәмін ала бастады. Өзі де бір кез солай қиялдайтын. Бірақ ол қиял, бұлдыр сағым сияқты ұшығын ұстатпай, бұлаңдай беретін.

– Жетеді, Рысқұл, жетеді. Үстем тап – азшылық, ал халық – көпшілік. Көп көтерілсе, халық көтерілсе оған шыдайтын күш жоқ. Әне, сол халықты көтерудің амалын ойлап, пәрменді әл жиюшы, ұйымдастырушы, оларды бес саусақтай жұмылдырушы, күреске бастаушы – партия. Енді түсіндің бе?

– Мейлі, партия, партия. Әлгі болыстардың сайлауында жақ-жақ болып таласатын қуларды партия деуші еді. Мынауың сол сияқты топ болды ғой. Онда Тұқымбай сорлы да партия болды ғой.

– Сенің айтып отырғаның тұрпайы түрі, Рысқұл. Ал біздің партия жеке бір жіктің, аз ғана топтың мүддесін емес, бүкіл халықтың қамын ойлайды.

– Ал, мұны да мейлі делік. Сонда партия: мен, сен, Тұрар. Енді біз үшеуімізді бастайтын біреу болу керек емес пе? Бар ма ондай адам?

– Бар-бар, Рысқұл! Бар! Ол – Ленин.

– Ленин, Ленин, – деп әлдекімді есіне түсіргісі келгендей Рысқұл мұртын ұстаған күйі тұқшиып отырып қалды.

– Ленин, – Тұрар да әлгі есімді қайталап. Неге екенін өзі де білмейді, бірақ Ленин ең жақын адам сияқты елестеді. Тегі Ахат атасындай да көрінеді. Басынан сипап, маңдайынан иіскеп, шыр етерін осының аузына тосып, құрбандық болып кетуге дайын тұрушы еді сол қарт.

Сонда Тұрар, әрине, енді он бес жылдан кейін Ленинмен жүзбе-жүз кездесіп, оның алдында отырып, үнін есітіп, дидарын көретінін, әрине, сезген де жоқ, білген де жоқ. Ал арада он бес жыл өткен соң, мың да тоғыз жүз жиырмамыншы жылдың жазғы тұрымында Лениннің қабылдауында отырып, Ленин деген есімді тұңғыш рет тас түрмеде, Александр Бронниковтен естігенін есіне алар.

* * *

Ертеңіне камераға сұңғақ бойлы, қара-сұр қазақ жігіт келді. Тас іннің ала-көбеңінде бөтен адамды жігі тани алмай қалған Рысқұл оның бетіне үңіліп:

– Әй, сен әлгі тілмаш бала емессің бе? – деді.

– Иә, сізбен тергеуде кездесіп жүрміз ғой. Немене, өз тілмашыңызды танымай қалдыңыз ба? – деп жігіт ықпай сөйледі. Отырар жер таппай, жан-жағына қарады. Есікті тарсылдатып, надзирательді шақырып, кішкентай орындық алдырды.

– Менің аты-жөнім – Боташ Шоқұлы. Округтік сотта тілмашпын. Мені сізге адвокат етіп бекітті. Сізде тергеу аяқталып қалды. Енді жақында сот болады. Ал сотталатын адам адвокат жалдауы керек. Сіздің адвокат жалдайтын қаржыңыз жоқ. Солай емес пе? Әлде жасырып жүрген ақшаңыз бар ма?

– Ақша деген ақымаққа құдай құлқымды салмаған. Менен ақша дәмететін әдбекет болсаң – әйда, жолың ашық: маған әдбекеттің керегі жоқ. Қылмысы бар адамды құдай да қорғай алмайды. Сен мені қорғап жарылқамай-ақ қой.

– Адвокатсыз болмайды. Заң солай. Онсыз соттың үкімін жоғары жақ бекітпейді. Білдіңіз бе?

– Ал сонда сен мені қайтіп қорғайсың? Саймасайды атып өлтіргені дұрыс болды дейсің бе?

– Ол басқа әңгіме. Әуелі келісіп алайық. Мен сіздің тергеуде берген жауабыңыздың бәрін білем, бәрін өзім аударып отырғам. Барлық жағдай маған бес саусақтай белгілі.

– Енді не керек?

– Керегі тек бірер түсініксіз түйін бар. Соны шешіп алсақ, іске көмегі тиюі мүмкін. Ең алдымен, сіз мені жатырқағанды қойыңыз. Әйтеуір әкімдердің бірі деп жауыға қарамаңыз. Екеуміз бір-бірімізге сенбесек – бәрі бекер.

– Бұл кісі дұрыс айтып отыр. Сен тым тұйықтала берме, Рысқұл, – деп қалды бағанадан бері қалыс қалып отырған Бронников. – Айтпақшы әңгімелеріңізге мен бөгет болмаймын ба? Бөгет болған күнде де шығып кетер амалым жоқ.

– Жо-жоқ, сіз кесір емессіз, – деді Шоқұлы – Мен сізді де ептеп білемін: сіз Санкт-Петербургтенсіз, жаңылмасам? Парадокс, әрине. РСДРП-нің саналы мүшесі империяның бір түкпірінде қылмыскер азиатпен бір камерада отырамын деп үш ұйықтасаңыз, түсіңізге кірмеген болар.

– Неге, адвокат мырза, біз бір майданның адамдарымыз. Екеуміздің бір камерада отыруымыз кездейсоқ жағдай емес.

– Жә, кешіріңіз, сізбен әңгімелесуге, шынын айтсам, маған рұқсат жоқ. Келген шаруамды бітірейін. Иә, Рысқұл ақсақал, сізді ғой былтыр сотталғаныңызда Софийск станицасында тұратын Софрон деген переселеннің атын ұрлады деп соттады. Рас қой? Рас. Ал сол Софронның аты кейін базарда сығандар сатып тұрған жерінен табылды. Дұрыс. Ал сонда сіздің үйдің артынан, жалбыздың арасынан табылған ет – неғылған ет? Осыған жауап беріңізші.

Рысқұл Шоқұлына алая бір қарап, сазарып қалды. «Мынау тегін емес. Тергеуші қоймаған сұрақты қоюын қарашы. Түптеп тартуын, бәлемнің. Менің дертімнің тамырын тап басып отыр».

– Айтыңыз, Рысеке, кейін өзіңізге жеңіл болады.

Рысқұл үндемеді. Тек көкірегінен жалын ата бір күрсінді.

Жылқының сұлтаны – Рысқұлдың ғашығы еді. Мынау адвокат соны еске салып, ескі жараның аузын қанатып отыр.

– Так, – деді Шоқұлы шыдамы кетіңкіреп – жарамады. Сотта прокурорға қарсы шығар қаруды сіз жасырып отырсыз, жарамады. Ал прокурор сізге ең кемі жиырма бес жыл каторганы салмақтап отыр.

– Ай-яй, Рысқұл қиын адамсың, өте қиын адамсың, – деп Бронников әңгімеге қайта араласты. – Адвокат мырза, бұл кісі ол еттің «жұмбағын» бізге, мына Тұрар екеумізге жырдай қылып айтып берген. Ол Қызыл Жебенің еті.

– Так, так, – деп адвокат ентелей түсті. Жұмбақ түйіннің бір ұшығына қолы іліккендей болды.

– Қызыл Жебені естуіңіз бар шығар? – деп Бронников Шоқұлына қарады.

– А как же, ол деген аңызға айналған атақты жүйрік болатын.

– Иесінің аты кім еді, Рысқұл? Өте қиын ат, – деді Бронников.

– Тұқымбай, – деді.

Одан арғы жайды Бронников баяндай берді, ақыры әңгімеге Рысқұлдың өзі араласты. Ара-тұра Тұрар да Қызыл Жебені Қаракемерде көргенін айтып қалып отырды.

Тілмаш-адвокат Шоқұлы риза болған пішінмен қолын рахаттана уқалап:

– Міне, бұл тылсым түкпірге де сәуле түсті. Енді прокурор Кудрин мырзамен айқасуға болады. Әңгімелеріңізге рақмет. Ал енді округтік соттың мәжілісі көп ұзамас. Қайбір қосымша сұрақтар туса, тағы да хабарласармын. Сау болып тұрыңыздар, – деп орнынан көтеріле берді. Рысқұлмен, Бронниковпен қол алысып болып, Тұрардың басынан си-пап:

– Сен ақылды жігіт екенсің. Әттең оқытар ма еді өзінді, – деді.

– Оқуы жаман емес, – деп күлді Бронников.

– А, солай ма, оқытушысы РСДРП-нің белсенді мүшесі болса, жаман болмас, – деді Шоқұлы.

Қандай көңілден шыққан сөз екені белгісіздеу.

* * *

Тұрар күндегі тәртіп бойынша, таң азаннан тұрып атқора тазалауға кетті. Бүгін әдеттегіден гөрі көбірек кібіртіктеп, әкесіне қарайлай берді. Кешке қайтып келгенше көкесін басқа бір жаққа алып кететіндей көрінеді. Кеше кешке адвокат Боташ Шоқұлы келіп:

– Ертең сот болады. Сотта қырсықпай, дұрыс жауап беруге тырысыңыз. Болған істің бәрін болғандай баяндасаңыз – жетіп жатыр. Ештеңені жасырып қалудың қажеті жоқ, – деген.

Соттың қалай болатынын Тұрар білмейді. Ал тергеуден қайтқан күні әкесінің зығырданы қайнап, тісін қайрап отыратынын талай көрген. Сотта да бопсалап, қорқытып, неше түрлі сұрқия сұрақтарға жауап беруді талап етіп, ұрып, соға ма екен? Өйтетін болса, әкесі қарысып қалады. Қайта сотты балағаттап, бәле жамап алуы мүмкін.

Үкім қалай шыққан күнде де, әкесінен айырылысар күн таяп келе жатқанын бала үрейлене сезеді. Сонда мұның күні не болмақ? Әкенің жан дүниесін, оның жақсы-жаманың, ақ-қарасын баладан артық білетін бұл түрмеде де, сотта да ешкім жоқ. Рысқұлдың ішінің қыртыс-қыртысын түгел білдім деп ойлаған Шоқұлының өзі де Тұрардан артық білмейді оны. Әттең дүние, осыдан Тұрар Боташ Шоқұлындай оқыған, ержеткен азамат болса, сотта әкесін өзі қорғар еді. Оның титтей де жазығы жоқ екенін, қайта айыптылар кім екенін бұлтартпай айтып берер еді. Он жастағы бала дәрменсіз. Небары он жаста. Қанаты қатпаған, бұғанасы бекімеген. Әттең...

– Көке, – деді табалдырықтан аттай беріп. Ар жақта надзиратель тақақтап күтіп тұр.

– Ау, қарағым?

Тұрар не айтарын білмей, тамағына бір түйін тұрып қалды. Бірақ оның ойын түсінген Рысқұл баланы жұбатып:

– Алаңдама, Тұрар. Мен қайтып келемін ғой. Сот үкімін шығарар. Айдап жіберген күннің өзінде сені ала кетемін, айналайын. Бара ғой жұмысыңа, бара ғой Тұрар.

Надзирательдің көзінше Рысқұлмен қырын қабақ бола қалатын Бронников қазір үндеместен Тұрарға болар-болмас ишарат білдіріп, басын сәл изегендей болды. Ол: «Қорықпа, Тұрар», – дегені. Есік сақыр-сұқыр жабылды. Баланы конвой сыртқа алып кетті.

– Аман болсын, балаң ерекше зерек, – деді Бронников Рысқұлмен шала-пұла түсінісіп.

– Айдауға баланы бірге ала кетпесем, ана иттер оны өлтіріп қояды. Егер Тұрарға қауіп төнбесе, мен атылу жазасынан да қорықпас едім. – Рысқұл теңселіп отырып, уайымының ен үлкенін айтты. – Зерек дейсің. Жұрттың мұндай баласы көжесін жыламай ішпейді. Ал бұл не көрмеді? Атаңа нәлет Саймасайдың салдақылары менен гөрі қаһарын осы Тұрарға тікті. Иттер сезеді оның зеректігін. Түптің-түбінде түбімізге жетеді деп қорқады, залымдар. Мен сотталудан қорықпаймын, баладан айырылып қаламын ба деп ұйқым шала. Егер мені итжеккенге айдайтын болса, қатын-баламды бірте ала кетемін деп ұлықтарға арыздануға бола ма, Ескендір? Сенің көзің ашық қой.

– Көзің ашық дейсін-ау. Көзі ашықтардың көзін томағалап қойған заман емес пе? Егер жер аударылғандарға отбасын бірге алып жүруге мүмкін болса, бала-шағамды мен де алдырар едім-ау. Бірақ ондай атты күн қайда?

– Атасына нәлет, мен көнбеймін, оязға, одан болмаса Тәубенің өзіне, одан болмаса, тура патшаның өзіне арыз жазамын. Сен жазып бересің. Сай-сүйегін сырқыратып жаз, атасына нәлет.

* * *

Осы кезде әзірейілінің асай-мүсейіндей сақырлап есік ашылды да, надзиратель әдеттегіден гөрі көтеріңкі дауыспен:

– Жылқайдаров! Шық! – деді. Надзирательдің ар жағында найзалы мылтықтарын серт ұстап екі айдауыл тұр екен.

Рысқұл орнынан ыңырана тұрып, иығына шекпенін ілді, ескі киіз қалпағын қолына алды. Бұрылып Бронников қарап еді, ол Рысқұлдың кетіп бара жатқанына қыбықанғандай сыңай танытып, зәрлі мысқылмен мырс етіп қала берді. Надзиратель бұл кейпін аңғармай қалған жоқ. «Ә, бәлемдер, ырылдасып жатырсыңдар ғой», – деді ішінен.

Рысқұлдың аяғына табалдырықтан шыға бере кісен салды. Бір тұтам

ғана ұзындығы бар кісеннен адымы жазылмай, Рысқұл кібіртіктеп барып сүрініп кетті де, қайта көтеріліп, еңсесін көтеріп, бойын тік ұстап жан-жағына тәкаппарлана қарап, қыбыр-қыбыр адыммен кете барды. Айдауылдың біреуі алдына, екіншісі артына түсіп келе жатты.

Үш қабат есіктен өтіп, аулаға шыға келгенде Рысқұл көзін қолымен көлегейлеп қалды. Күн жарқырап тұр екен, көзі қарықты. Жарыққа бірте-бірте үйренген соң, аула түбіндегі атқора жаққа қарап еді, Тұрар жалғыз дөңгелекті зембілмен жас тезекті сыртқа алып шығып келе жатыр екен. Ауладағы ірің көз надзиратель оның алдын кес-кестеп тұра қалды.

Тұтқынды қақпадан айдап шығар кезде, аулада артық жүріс болмасқа керек.

Әкесі сыртқы қақпаға жақындаған кезде Тұрар шыдай алмай:

– Көке! – деп айқайлап жіберді.

Рысқұлдың тұла бойы дір-р ете қалды, бірақ қайырылған жоқ, кісенін салдыратқан күйі қақпадан шыға берді.

Қақпаның сыртында трашпенке тұр екен. Тұтқын мен екі айдауыл көлікке отырған соң, жарау қос ат көшені қоңыраулатып, ілезде Старокладбищенская көшесіне түсіп, округтік соттың үйіне қарай зымырай жөнелді.

Көшедегі адамдар қоңыраулы трашпенкені әуелі салтанатпен әкім келе жатыр екен деп қалады да, кісендеулі аяғы салбырап отырған киіз қалпақты қазақты, алды-артына мылтық ұстаған айдауылдарды көріп, бірі таңырқап, бірі үрке қарап, бірі тез-тез шоқынып қала береді. Әлдекімдер басынан мыжырайған кепкесін алып, бас игендей болды. Әлде әкім дей ме, әлде тұтқынға оң сапар тілей ме – белгісіз.

* * *

Сот үйінің алдына келіп тоқтағанда, секіріп-секіріп жерге түскен қос айдауыл Рысқұлды демеп жібермекші еді, тұтқын олардың қолын жасқап, өзі қарғыды. Теңселіп барып, бойын жиып алды. Үйдің алды жапырағы алақандай емен, сырғасы салбыраған қайың екен. Рысқұл соларға сұқтана қарап біраз тұрды.

– Оу, арысым, Рысқұлым! – деген жарықшақ үнге жалт қараса өзіне қос қолын жайып, көзінен жасы домалап, Ахат атасы келеді екен.

– Бармысың, бауырым, сені де көретін күн болады екен-ау, – деп құшағын жайып құлай беріп еді алдын айдауыл кес-кестеді. Қаусаған кәрі көкірегіне мылтық тіреліп тұрып, Ахат уақыттың аздығын сезді, енді қайтып Рысқұлдың кескінін көре алмайтындай асыға сөйледі.

– Түрмеге талай бардым. Жолықтырмады, Рысқұл, кешір, айналайын. Тұрарды да сағындым. Елің тозды. Омар бастаған екі-үш ағайынның елге көшті. Қорған, Шыныбек, Үсіп бауырларың сәлем айтты. Оларды болыс ауылы босатпай, құлдыққа салып қойды. Өзіңнен рұқсат болса, қаңғыған басымыз жолда бір жерде қалмаса, елге қарай жылжысақ дейміз. Избайша мен Түйметайды ала кетерміз. Молдабекті де ұстап қалмақшы еді, ол қашып кетті. Қайда кеткенін білмейміз.

Айдауылдар тұтқынды асықтырды. Сот басталатын мезгіл таянды.

– Рақмет, Аха! Екі дүниеде ризамын. Мені итжеккенге айдайтын түрі бар. Алай-бұлай заман болса, Тұрарға көзіңнің қырын сал. Избайша мен Түйметайға сәлем айт. Ағайынға дұғай сәлем. Мені кешіре көрсін. Құдай тірі көрісуге жазсын. Тірі болсам, босануға тырысармын. Көп уайымдап, ұнжырғаң түспесін, түге! Аңырай берме, ағайын!

Айдауыл тұтқынды арқасынан итермеледі. Сот үйіне кірер жерде тас баспалдақ бар еді. Бір тұтам кісеннен адымы ашылмаған адам шыға алар емес. Рысқұл ерегіскенде бірінші тепкішекке қосаяқтап секіріп шығып артына бұрылды.

– Бұрылма, жүр! – деп зекіген айдауылға Рысқұл қанжардай көзбен жарқ еткізіп қарап:

– Миың бар ма басында, мынамен қайтіп жүрем, тегіс жер емес! – деп ақырып жіберді.

Жүйелі сөзге айдауыл да амалы құрып ештеңе дей алмай қалды. Соны пайдаланып, Рысқұл Ахат ағасына:

– Менен тым күдерінді үзбе, туысқан. Мен әлі су түбіне кеткен жоқпын. Елге бір жетсең, ата-бабаның басына барып құран оқы. Ақсу-Жабағылының бір тал адыраспанын түтет. Қорлықта өлген Бердіқұлдың бейітіне шырағдан жақ. Інің Рысқұл өмір бойы сенің кегінді жоқтап кетті де! Тірі жүрсем, Дауылбай Саймасайдың артынан

кетер.

Бұл кезде бір айдауыл Рысқұлға мылтық кезеніп, бір айдауыл аяғындағы кісеннің құлпын ашып жатты.

– Осыдан елге тірі оралсам, Дауылбай болыстың ажалы менен, аға. Ал, хош...

Айдауыл Рысқұлдың жағасынан тартып қалғанда, түрме кигізген ала бешпеттің бір түймесі бырт үзіліп, баспалдаққа түсіп дөңгелеп барып, Ахаттың кебісті аяғының астына сүрініп тоқтады. Ахат еңкейіп, түймені алып, тәберіктеп көзін сұртті. Ақ орамалға түйіп, қойнына тығып жіберді.

ХІІ

– Тұрындар! Сот келеді! – деп біреу саңқ ете қалды. Залда жамырап көтерілетін қарақұрым халық жоқ. Сол жақта отырған прокурор, оң жақта отырған әрі адвокат, әрі тілмаш Боташ Шоқұлы. Қоршау ағаштың ішінде Рысқұл, оның екі жағында екі қарауыл. Залда куәлер – Саймасай Нүкетайды албаннан алып келе жатқанда жанына ерген нөкерлер – ауыл қазақтары.

Бәрі де бас киімдерін алды. Рысқұл ескі киіз қалпағын басынан алмады. Қасындағы қарауыл киіз қалпақты жұлып тастап еді, Рысқұл шап беріп, қайтадан баса киіп алды. Киіз қалпақтан айырылса, киесінен, туған жердің кіндігінен айырылатындай.

Тор-столға пенсенелі қасқабас, семіз судья және оның жолдастары келіп отырды. Жұрт орнына отырғанда, судья тұрып, пенснесін мұрнының үстіне қадай түсіп, бір парак қағазды оқыды.

– Азаматтар, бүгін біз Шығыс-Талғар болысының управителі Үшкемпіров Саймасайды атып өлтірді деген айып тағылған киргиз Жылқайдаров Рысқұлдың ісін қараймыз...

Сонымен сот басталды. Саймасайдың нөкер-куәлері көрген-білгендерін айтты.

– Мүмкін, қаскүнем жасырынып жатып атқан шығар? Рысқұл ма, басқа ма? Қайдан білесіңдер? – судья.

– Ойбай-ау, жардың басында түрегеп тұрып атты ғой. Жап-жақын жер, Рысқұлды танимыз ғой.

– Әуелі «Мен Рысқұлмын», – деп өзі дауыстады ғой.

Содан соң, судья Рысқұлға сұрақ берді. Жанындағы қарауылдар оны иығынан түртіп отырып тұрғызды. Тілмаш Шоқұлы да орнынан көтерілді.

– Сотталушы Жылқайдаров, управитель Саймасайды атып өлтіргенінді мойындайсың ба?

– Жұрттың бәрін сұраққа алып, несіне әуре боласың, мырза. Атқан мен, – деді Рысқұл айылын жимай.

– Управитель Саймасай өкімет өкілі екенін білесің. Біле тұрып неге аттың?

– Аtpасқа болмады, мырза. Адам түгіл итті де бұйтіп қорламас. Отымен кіріп, күлімен шықтым. Талай бейнетін көрдім. Еңбегім, табан ақы, маңдай терім қайтпады. Ақымды жеді болыс. Ақыры мені жазықсыздан жазықсыз түрмеге жаптырды. Кеудемді кек кернеді, көкірегіме запыран толды. Бұйтіп тірі жүргеннен өлген артық еді, мырза. Бірақ жастығымды ала жатайын дедім. Өкімет өкілі дейсің. Қолында билік, маңдайында мансабы бар адам әділ болар, халықты қанаған, жаудан жаман тонаған, үрерге итімізді, сығарға битімізді қалдырмай, сансапалақ салық салып, жоқ-жұтаңымызды сыпырып алған болыс сонда кім үшін болыс? Аттым, атасына нәлет.

– Жоғары мәртебелі судья, менің сұрағым бар, – деп дауысы шәңкілдектеу, шашы тікірейген прокурор қолын көтерді. Судьяның рұқсатынан соң қарама-қарсы жақтағы Рысқұлға бетін бұрып:

– Айыпталушы, айтыңызшы, сізге Саймасайды өлтіру жөнінде ешкім кеңес берген жоқ па? Әлдекім жұмсаған жоқ па?

– Жоқ! – Рысқұл шорт кесіп.

Сөз кезегі прокурорға тигенде, шағын бойлы, шақша бас, тікенек шашты, шәушиген беті бір уыс адам көзілдірігін киіп алып, шіңкілдек дауыспен ұзақ сөйлеп кетті. Қазіргі кезде бүлікшілдердің бас көтере бастағаны, соның әсері киргиздарға да ықпал еткені, патша қызметіндегі

адамдарға деген қастандықтың өте зиянды екені, қырық бір болыс қол қойған арызды ескерусіз қалдыруға болмайтындығы, тағысын тағылар... Ақыры прокурор дауысын мейлінше қаһарлырақ шығарып:

– Рысқұл Жылқайдаров әскери сотпен сотталса, өлім жазасына лайық қылмыскер. Ал біздің рақымы мол, дархан императордың Жетісу болысына әскери сот енгізбегені – Ұлы мәртебелі патшаның елін, халқын сүйгендігінің белгісі. Бірақ бұл кісі өлтіруге, жай кісі емес, ақ патшаның адал қызметкері, аса сыйлы адамды өлтіруге жол берілсін деген сөз емес. Менің айтарым: Рысқұл Жылқайдаров жиырма бес жыл каторгаға айдалып, барлық мал-мүлкінен айырылсын.

Бұл талапты естігенде Рысқұл мырс етті. Бетінің терін орамалмен сүртіп тұрған прокурор Рысқұлдың мұнысын байқап:

– Неменеге күлесіз? – деп шақшиды.

– Мал-мүлкінен айырылсын дегенің не, прокорер. Менде мал-мүлік бар ма еді?

– Сөйлесуге рұқсат жоқ! – деп судья кішкентай балғамен қоңырауды қағып қалды.

Прокурор өкініп отыр. Талай қылмыскерді айыптап, жаза салмағының әр түрін беріп еді. Талайы жалынып-жалпайып, кешірім сұрап еді. Мынау күледі. «Өзіне өмірлік каторга жазасын сұрамаған екенмін», – деп пұшәйман жеп отыр.

Ал Рысқұл болса, әлгіде далада қаусап қалған Ахат ағасын ойлады. «Тұрарды соған ілестіріп неге жібермедім. Жиырма бес жыл дейді. Оған қалған өмір жетер ме? Сонда қалай? Қайтып туған елді көрмеу керек пе? Дауылбай болыс жиырма бес жылға дейін тірі жүре бере ме? Жиырма бес жыл дейді, ә! Біз Түлкібастан кеткелі бері де жиырма бес жыл болды-ау, осы. Күні кеше сияқты. Ойлап тұрсаң, жиырма бес жыл дегенің де тез өте шығатын қас-қағым уақыт қой. Елден мен кеткенде жиырма жаста едім-ау. Қазір қырық бес. Каторгадан қайтқанша жетпіске келеді екенмін. Ахаттың жасы ғой. Ал мен келгенше Ахаттың сүйегі де қурап кетер. Бірақ кім біледі, кәрі өле ме, жас өле ме – бір Алланың ісі. Тұрар отыз беске шығады ол кезде. Отыз бесінде оны не күтіп тұр екен? Кім болар екен? Оқу оқып жетіліп кетсе, мені мерзімінен бұрын құтқарып та алар. Тұйметай отызға толады екен. Үйлі-жайлы болып кететін шығар. Избайша... Иә, Избайша кетеді ғой. Ол басқа біреудікі. Шолақ Шабдар мен Избайша басқа біреудікі. Тірі болса, Тұрар мен Тұйметай ғой мені тосатын. Әттең, сәл есің кіргенше, өз қолдары өз ауыздарына жеткенше

қасында бола алмады. Он жасар ойын баласы, бес жасар жортпаш қыз. Е, жасаған өзің төзім бере гөр. Оу, осы соларды өзіммен бірге ала кетсем ше? Әкімдердің бір ақылдысы, әділі ұшыраса менің бағыма, мүмкін рақымы түсер. Ала кетемін деймін, атасына нәлет. Алатауы не, Итжеккені не? Алатаудың бауыры каторгадан несі кем? Бір күнімізді көрерміз. Ала кетемін. Эттең, Тұрар өсіп, оқыса, Метрейді тауып алар ма еді? Ай, Метрей, Метрей! Қазір осында болар ма едің... Мына қасқабас білер еді сонда менің кім екенімді. Ана шегірткенің айғырындай шіңкілдеген піркорердің аузына құм құйылар еді. Қайтейін, бағым жанбаған бір жан болдым ғой. Атасына нәлет, ойла не, ойлама не. Күніне тоқсан түрлі бәле көрсең, сонда да күдер үзбе бір Алладан».

Рысқұл селт етіп, басын көтеріп алды. Тілмаш бала сөйлеп тұр екен. Орысша ағып тұр. Сөздерінің бірін ұғып, бірін ұқпайды. Тұспалдайды: мұны жақтап айтатын сияқты. Алғашқы күндегідей емес, кеше кеште камерада екеуі шешіліп сөйлескен. Алдында Бронников айтты: ол жігітке сенуге болады, түйілме, – деді. Екеуі есікке қарап-қарап қойып, орысшалап көп сөйлесті. Тілмаш бала Бронниковке қойнынан суырып бір бүктеулі қағаз да берді. Бронников оны ышқырына тығып жіберді. Тілмаш шығып кеткен соң Бронников айтты: бұл өзіміздің адам. Дымың ішінде болсын деді.

Міне, сол Боташ Шоқұлы сөйлеп тұр. Камераның қаракөлеңкесінде байқамаған екен: шашы көмірдей қара, қысқа қырқылған, маңдайы келісті, көзінің шоғы бар, қыр мұрынды, ат жақты, бидай өнді бозым жігіт екен. Қияқ мұртты шыққалы да көп болмаған, сірә. Оның сөзіне қасқабас судьяның өзі де ұйып қалған сияқты. Ал прокурор шықылықтаған шымшықтай шыжбандап, бұлт-бұлт етіп қозғала берді.

Қияқ мұртты адвокаттың аузынан Рысқұл «Қызыл Жебе» деген сөзді естіп селк ете қалды. «Мынау бүлдірер ме екен? Қызыл Жебенің аруағын неге қозғады? Иә, Қамбар ата, иә, қылқұйрық біткеннің төресі, кеш мені! Сенің қаның менің мойнымда емес. Кеш, жануар! Мен алданған адаммын. Мен де залымдықтың құрбанымын. Кеш, қанатты жаралған қайран дүлдүл!».

Боташ Шоқұлының сөзін прокурор қайта-қайта бөле берді. Орнынан шошаң-шошаң тұра берді. Судья оны тәртіпке шақырып, кішкентай балғамен қонырауды қайта-қайта қаңғырлатты.

Бұл қиян-кескі үздіксіз шайқастың бір көрінісі еді.

Ақыры судья өзінің жолдастарымен бірге басқа бөлмеге шығып кетті. Көпке дейін оралмады.

Уақыт осындайда өзінің құдіретін танытады. Түрмедегі әр күні Рысқұлға бір жылдай көрінсе, қазір әр минут бір күндей созылып, сірә өтпей қойды. Бұрын қанша сабыр сақтаса да, тағдыры бір тал қылға ілініп тұрған мына шақта, батырдан да дегбір кетті. «Иә, тірі жетімдердің көз жасы, қолдай гөр», – деген. Тұрар мен Түйметайы дүниенің бәрін көлегейлеп, көз алдында тұрып алды.

Судья жолдастарымен бірге залға қайта оралған кезде құлаққа ұрған танадай тыныштықтан шыбынның ызыңы ғана естіліп тұрды. Тіпті шыбындаған ешкінің құйрығындай тыныш таппай отырған прокурордың өзі де қалшиып қалды. Судья жұрт отырар-отырмастан

үкімді жариялады.

– Он жыл каторга!

Прокурор бүйі тигендей ұшып тұрды.

Қуанғаннан адвокат та атып тұрды.

– Қалайша, – деп шар етті прокурор.

– Прокурор мырза, соттың үкімі жарияланып қойды. Енді оны өзгерту тек Түркістан генерал-губернаторының құдіретінде ғана. Сотталушы Рысқұл Жылқайдаровқа соңғы сөз: қандай тілек арызы бар?

Рысқұл сөз бастамас бұрын қос иығын қомдап алды. Қасқабас судьяға ғана қарап тұрып:

– Ей, сот! Мен қатырғыға қатын, бала-шағамды бірге ала кетемін. Оған қалай қарайсың? – деді.

Судья жақтырмай қалды. Рысқұлдан рақмет күтіп тұр еді, бірақ айыпталушы илікпеді. Қайта талап қойып тұр.

– Ол соттың ісі емес. Бірақ тілегінді губернатордың назарына салайық. Ал Жоғары мәртебелінің атына арыздануыңа болады, – деді сот самарқау ғана. Өзінше істі бір әділ шештім бе деген сенімде еді, бірақ Рысқұлдан ықылас танымай, іші жиырылып қалды.

* * *

Түрмеге апарарда айдауылдар, сырттағы баспалдақтан түсе бере Рысқұлдың аяғын қайта кісендеді. Талыстай еменде бүкшиіп отырған шоң мұрын Ахат ағасы:

– Не болды, Рысқұл-ау? Не болды? – деп қалтаңдап тұра берді.

– Он жыл, Ахат! Он жыл, атасына нәлет! Қатырғыға айдайды. Сен әлі кетпеп пе едің? Не бар отыра беріп? Қайт ауылға.

– Бізде ауыл бар ма, қарағым-ау ауыл қайда, топалаң тиіп, топырағы суырылды ғой ауылыңның. Сені әкеткенше осы қаланы айналақтап, жүре тұрамын, қарағым.

– Анадағы Петербор орысына тағы хат жаздыр. Кім біледі, жандал-баса ғой. Мүмкін, бір себебі тиюі. Досың Рысқұл он жылға сотталды, Сібір айдалатын болды де.

– Қайдам, қарағым, ана жолғы хаттан хабар болмады ма? Әлгі ноғай алдады ма, кім біледі. Тағы барып көрейін. Тұрарды бір көрсем деймін.

– Тұрарды көргің келсе, үлкен шіркеудің алдынан тос. Сондағы мектепке түрме бастықтың баласын күймемен алып барады. Сонда жолығарсың.

– Мә, қарағым, мынау менің тапқаным. Тұрарға апарып бер, – деп Ахат Рысқұлға бір түйіншек ұсына беріп еді, айдауыл жұлып алып, түйіншекті шешіп қарады: ішінде бір қалта талқан, бір уыс құрт, қағазға оралған қораз кәмпит бар екен. Қауіпті зат таппаған айдауыл түйіншекті Рысқұлға ұсына берді. Екі айдауыл, бір тұтқын бағанағы трашпенкеге отырып, түрмеге беттеді. Трашпенке келесі көшеге түсіп, көрінбей кеткенше, Ахат арттарынан үздіге қарап көп тұрды.

* * *

Губернатор фон Таубе округтік соттың шешіміне қанағаттанбай қалды. Адъютанты арқылы судьяны шақыртты. Қасқабас судья хабар алысымен бір минут кідірмей, «Рысқұл ісін» құшақтап губернатордың алдына жеткен.

– Құрметті Алексей Иванович, управительді өлтіруші бұзыққа бүйрегіңіз сонша бұрғаны қалай? – деп фон Таубе бірден алқымға қол салды. – Қай уақыттан бері империя жаулары сіздің рақымыңызға ие болатын болған?

– Ғафу етіңіз, Жоғары мәртебелім, – деп Кузьмин әңгімені аяңмен бастады. – Біздің сот, яғни ұлы патшаның соты, әділет принципін ұстанады. Гуманизм деген бар. Одан аттап кете алмайсың. Киргиз Рысқұлды кісі өлтіргені үшін маңдайынан ешкім сипамайды. Бірақ барлық аргумент Саймасайға қарсы. Егер управительдер халыққа жазықсыз жәбір көрсете берсе, халықтың наразылығы күшейеді. Одан сайып келгенде, империяға зиян шаш етекпен, Жоғары мәртебелім. Өртті өршітіп алып өшіріп әлек болғаннан гөрі, оны тұтатпау әлдеқайда тиімді. Ал

Саймасай жатқан жыланның құйрығын өзі басқан. Испен танысқан боларсыз, басқа қиянаттарын былай қойғанда, «Қызыл Жебе» дейтін бәйге атының өліміндегі сойқанды ғана еске алыңызшы. Сұмдық қой. Тағылық қой барып тұрған...

Губернатордың бір қызығы ат болушы еді. Жақсы ат ұстап, саяхатқа шығуды ұнататын. Ерегіске бола ерен жүйрікті бауыздатып жіберген управительдің қылығына оның да ызасы келді. Ал болыстың адамға жасаған қиянаты көп деген уәж оның құлағына кірген жоқ.

– Тағылық дегенді тауып айттыңыз. Управительдердің арызын ғана еске алыңызшы. Енді олар не дейді? Олар өлім жазасын талап етіп еді, ал сіз небары он жыл бердіңіз. Мұны қалай түсіндіреміз оларға?

Қасқабас судьяның көзі императордың суретіне түсті. Оның үкімін император да құптамай тұрғандай суық қарайды.

– Он жыл каторга жабайы киргиз үшін оңай жаза емес, Жоғары мәртебелім. Енді ол қайтып Жетісуға оралмайды, бұған сеніңіз.

– Қателесесіз, Алексей Иванович. Ой-ой, қалай қателесесіз, көгершінім. Сіз айтып отырған «жабайы киргиздардың» әйелдерінің өзі ат үстінде толғатып, түйе үстінде туа береді. Бұлар итжанды, өте шыдамды. Он жыл Сібір Рысқұлдың жұмырына жұқ та болмайды. Тек сізге деген өзімнің ыстық ықыласым ғана сіздің шешіміңізді бұзып, істі қайта бастаудан мені бас тартқызады. Басқа біреу болса, илікпес едім. Сіздің шешіміңізді бұзып, беделіңізге нұқсан келтіргім жоқ. Тәңірі жарылқасын.

Губернатор өзінің орынбасары Осташкинді шақыртып, тәртіп берді.

– Он жыл каторгаға кесілген Рысқұлдың түс белгілерін хаттап, өзін суретке түсіріп, жолға дайындау жөнінде полицмейстерге нұсқау беріңіз. Ұзаққа созбаңыз. Не де болса, біздің қарамағымыздан қарасы үзілсін. Сол дұрыс болар.

Вице-губернатор өз кабинетіне келісімен, басқа шаруаны былай қойып, гербілі қағаз алып жаза бастады.

«Верный полицмейстеріне.

Верный округтік сотының үкімімен Шығыс-Талғар облысының киргизи

Жылқайдаров Рысқұл Жазалау Ережесінің 1453 статьясындағы 3 пункт бойынша қылмысты деп танылып, он жыл каторгаға сотталды.

Осыны хабарлай отырып, Облыстық Басқарма Сізден Жылқайдаров Рысқұлды жер аударылушы арестанттар тобына жатқызып, оның түр-түсі жөнінде мәліметтер алуыңызды сұрайды. Сонымен бірге, айдалу тізіміне тігу үшін Жылқайдаровтың екі түрде түсірілген үш фотосуретін жеткізіп беруіңіз керек.

Вице-губернатор Осташкин».

деп қол қойып, гербілі мөр басып, көмекшісі арқылы полицмейстер жедел жөнелтті.

XIII

Верный полицмейстрі Верный облыстық түрмесінің бастығы Приходькоға жедел нұсқау жолдап, Рысқұлды тез комиссияға жеткізуді талап етті. Сонымен тұтқын анықтау комиссиясының алдында тұр еді. Анықтама жасау актісіне вице-губернатор Осташкин бас болып, округтік прокурор, Жетісу облыстық бас дәрігері, оған көмекші екі дәрігер, Верныйдың учаскелік дәрігері, Ұзынағаш станциясының учаскелік және облыстық басқарманың кеңесшісі қатысты.

«Бұлар мені тағы тексере ме, қайта соттай ма? Мұнша адам жиналғаны несі, атасына нәлет», – деп Рысқұл секем алып қалды. Вице-губернатордың ишарасы бойынша айдауылдар Рысқұлды шешіндіре бастады. Ішкі жейдесіне дейін шешті. Енді дамбалын шеше бастағанда Рысқұл әлгілерді итеріп-итеріп тастады.

– Атасына нәлет, тірідей қорлағандарың аз ба еді!

Вице-губернатор округтік соттың тілмашы Шоқұлын шақыртты. Әнеу күні сотта өзін қорғап сөз сөйлеген қияқ мұртты қазақ жігітін көріп, Рысқұл өз баласын көргендей қуанып кетті.

Вице-губернатор Боташ Шоқұлына істің мән-жайын түсіндірді. Шоқұлы Рысқұлдың қолын алып амандасты:

– Отағасы, тәртіп солай, тыр жалаңаш шешініңіз. Бұлар ерекше белгілеріңіз болса, соны жазып алады. Ссылкаға айдалатындарды сөйтіп тексереді. Оған шамданбай-ақ қойыңыз, – деп арқасынан қақты.

– Дені дұрыс па, атасына нәлет. Менде қандай ерекше белгі болмақ? Елдің еркегінікі қандай болса, менікі де сондай. Әбиүрді білмейтін неғылған имансыз еді, түге.

– Ештеңе етпейді, отағасы. Онда тұрған ештеңе жоқ. Ұсақ-түйекке бола ерегісе бермеңіз. Ісіңізді қиындатып жібереді.

– Мейлі, атасына нәлет. Бірақ ана әйнек көз дәу қатынды шығарып жіберсін.

Тілмаш орысшалағанда отырғандар күліп жіберді. Бәрі әлгі әйел дәрігерді әжуалап, тиісе бастады.

– Иә, бұл түземдерде әлі табиғи ұят, әдеп сақталған, – деп сөзін салмақтап вице-губернатор жұрттың әзіл-оспағын тоқтатты. – Маргарита Васильевна, сіз шыға тұрыңыз. Түземдердің әлі бұзылмаған әдетімен санаспауға болмайды:

Жуан сары дәрігер әйел иығын қиқаң еткізіп, шығып бара жатып, Рысқұлға:

– Сеники қорқақ, – деп кетті.

– Ананы қарашы, бұлғаңдауын қарашы, ұялмастан отырмақшы осында, нешауа, маржа, нешауа, – деп Рысқұл да күліп жіберді.

Комиссия ғылымға әлі белгісіз бір ерекше жанды тамашалағандай жалаңаш Рысқұлды жан-жақтан зерттей бастады. Тексерушілердің айтқанын хатшы қағазға түсіріп отыр:

«Статьялық тізім № 1

Жетісу облыстық басқармасында толтырылды. 30 октябрь, 1905 ж.

Жылқайдаров Рысқұл. Ұлты – киргиз (қазақ)

Жасы – 45

Бойы – 2 аршын 48/8 сүйем.

Дене бітімі – мығым.

Көзі – қоңыр.

Бетінің түсі – қара торы.

Шашы – қара, аздаған ағы бар.

Сақал-мұрты – қара.

Құлағы – орташа, сопақтау, түгі майда, сырғалығы салбыраңқы, әжімді, шұңқыры үлкен, тереңдеу.

Ерекше белгісі: сол құлағы оң құлағынан кішкенелеу.

Алдынан қарағанда құлақтары қалқандау.

Маңдайы – жазықтау, терең қос әжімі бар.

Қабағы – орташа, қату.

Мұрны – орташа көлемді, кеңсірігі батыңқы емес, үсті аздап дөңестеу.

Шықшыты – түзу.

Тісі – түгел, қатты.

Ерекше нышандары:

Басының құйқасында үш тыртық бар.

Сірә, соққыдан түскен.

Оң иығында бір сүйем тыртық бар. Сірә, соққыдан түскен.

Он аяғының тізесінен жоғары тыртық бар. Сірә, соққыдан түскен.

Сол жақ қабырғасын ала бір қарыстай ұзын тыртық бар. Сірә, соққыдан түскен.

– Мынаның сау жері жоқ қой. Тұлабойы сойылдың ізі, – деп қалды комиссияның бір мүшесі.

– Да, – деді вице-губернатор креслода отырып. – Сұрандаршы, бұл жарақатты қайдан алып жүр?

Тілмаш Осташкиннің сұрағын аударғанда, Рысқұл мырс етіп:

– Е, дәу мырза, Рысқұл не көрмеген Рысқұл. Мына иықтағы тыртық Ақсу-Жабағылының аюымен алысқанда түскен. Онда мен небары он тоғызда едім. Мұрнына самал түскен бір ағайынға аюдың өті керек болып, аңға шыққанда, абайсызда жарықтықпен бетпе-бет кездесіп қалып, мылтығымды кезеніп үлгермей, алысқаным бар. Ал мына қара сандағы тыртық Саймасай жұмсаған бір жортуылда жылқы алғанда дойыр қамшы тіліп кеткен. Бастағы тыртықтар көкпардың додасында дойыр тиіп түскен, барымтадан қалғаны да бар. Жотадағы жараның орны бәрінен жаңа. Қызыл Жебе деген жүйрікті Саймасай сойғызайын деп жатқанда мен ара түсіп, сонда соққыға жығылдым. Ал мына қолдағы тыртықтарды абақтыға атжалман жіберіп өздерің талатып түсірдіңдер. Ал тыртықсыз соққылар қаншама? Бастағы шаштан да көп. Оның несі сөз, дәу мырза. Мына кәмесияң ең басты белгімді таба алмады, дәу мырза. Ол менің жүрегімдегі жара ғой. Зорлардан зұлымдықты көп көрдім. Жүрек содан жаралы. Менің жүрегімде түк бар, дәу мырза. Бірақ сол түкке қырау тұрып қалған. Пендеге пенде болып жүргенімде ол қырау жібімейді. Міне, мендегі ең басты белгі. Басқасы түк те емес.

– Жақсы белгілер екен, – деді еңгезердей Осташкин. – Айдаудан қашып кетсең, ұстап беретін белгің көп. Көрдің бе, бәрін қағазға түсіріп жатыр. Қан майданға қатысқан батырларда да ондай таңба жоқ.

– Е, дәу мырза, мен қашқанда қайда кетер дейсің? Аяқтағы кісен мынау.

– Кісенді саған жуанырақ соқтыру керек сияқты. Аюды жалаң қолмен буындырып өлтірген палуан ана кісенді қурайдай бырт еткізіп үзе саларсың.

– Кісенді саған салса ғой, көп темір кетер еді, ә, дәу мырза. – Тілмаш мүдіріп қалып еді, вице-губернатор:

– Что? Что он сказал? – деп қадалды. Рысқұлдың айтқанын естігенде, басқалар үрпиісіп қалып еді. Осташкин қарқылдап күліп жіберді.

– Сен ұнап бара жатырсың маған, – деді Осташкин ақ бәтес орамалмен көзін сүрте беріп. Мінезі ауыр, сирек езу тартатын, алып тұлғалы, жартастай түнеріңкі вице-губернатордың неге көңілденіп кеткеніне түсіне алмаған бағыныштылар не күлерін, не күлмесін білмей дағдарыңқырап қалған.

– Кісен көп, кісенге кеткен темір қаншама, құдай сақтасын, – деп Рысқұл айылын жияр емес. – Түлкібаста жүргенде егін салар едік. Қол басындай темір тапсақ, ат басындай алтын тапқандай қуанар едік. Омаш басына кигізетін темірге жұтаң болдық. Енді ойлаймын ғой, түрмедегі кісеннің бәрін балқытып, соқа тіс жасаса егінші байғұс бір жарып қалар еді-ау деп.

– Ол үшін сен сияқты қылмыстылар болмауы керек. Кісенді өкімет еріккеннен соғады дейсің бе? Амал жоқ. Сені кісендемесе қашып кетесің. Бір рет қашып кеттің ғой. Ал оның аяғы барып кісі өліміне әкеліп соқты. Қылмыс құрыса, кісен де құриды, – вице-губернатор «білдің бе?» дегендей таңдайын тақ еткізді.

– Е, дәу мырза, қылмыс құру үшін әділеттік орнату керек те. Кесір-кесепат, қиянат болмаса, кісі өлтіруге кімнің қолы қышып тұр дейсің. Ал енді менің бір арызым бар саған, дәу мырза. Әне күні сотыңа да айтқам. Мені қатты айналдырып тыр жалаңаш өлшеп-пішіп жатқандарыңа қарағанда, сірә, мені көп кешіктірмей айдайтын шығарсыңдар итжеккенге. Болсын. Ал енді қатынымды, екі баламды ала кетемін. Соған рұқсат бер. Осыған кеңшілік жаса. Менің орнымда сен болсаң қайтер едің? Қатын-балаң бар шығар? Соны ойла.

Вице-губернатор шынында ойланып қалды. Отбасымен жер аударылғандар аз емес. Соның біріне жатқыза салуға болар еді...

Бірақ оның әлек-шәлек, қағаз қатынасы көп шаруа. Басты қатырып жатудың керегі дешамалы. Вице-губернатор шешімін тапты. Рысқұлдың өтінішін де қабылдайды, Бірақ отбасы онымен бірге ілеспейтін де болады. Солай.

* * *

Комиссия тарап, Рысқұлды түрмеге қайта жөнелткеннен кейін вице-губернатор Верный оязына мына қатынасты жаза бастады.

«Верный уезінің бастығына,

Жедел орындау үшін.

Облыстық басқарманың Ерекше отырысында каторгаға айдалатын киргиз Жылқайдаров Рысқұл өзімен бірге отбасын ала кететінін мәлімдеді.

Осыны хабарлай отырып, Облыстық Басқарма Сізден мынаны талап етеді: Жылқайдаров Рысқұлдың әйелінен қолхат алыңыз. Күйеуімен еріп айдауға кетуге риза ма? Егер ризашылығын білдірген күнде түсіндірілсін: Бас түрме Басқармасының 1890 жылғы 18-сәуірде шығарылған № 10 циркуляр! бойынша, қазына ол әйелді және балаларын қаражатпен тек айдалу пунктіне жеткенше ғана қамтамасыз ете алады. Ал күйеуі айдалу пунктіне жеткізілген соң, әйелімен балалары өз күнін өздері көруге мәжбүр болады. Қазына қараспайды.

Осы жағдайға көнетін болса, ол әйелдің және балаларының жасы, денсаулығы жөнінде толық мәлімет және қолхат алып, тез бізге жеткізіңіз.

Вице-губернатор Осташкин».

Жас адъютант бұл қатынас хатты Верный уезінің бастығы Сорокин мырзаға өз қолымен апарып тапсырып, хатты қабылдап алғаны жөнінде, уезд кеңсесінің куәлендірген қағазын қалтасына салып кері оралды. Енді Избайшаның әлегі басталды. Избайшаны іздеуге ояздың өзі бас болып кіріскен.

* * *

Саймасай өлді екен деп сайдан су, шатқалдан самал тоқтап қалған жоқ. Тірі пенде тіршілігін көріп, баяғыша байы бай, құлы құл болып жүріп жатқан күндер еді. Мүсәпір халге ұшыраған жалғыз Қалдыбек қана. Болыстың жарым ақыл ұлын бұрын бәрі реті келген жерде шолжаңдатып, неше түрлі қылығына көнуші еді, енді сорлының күні күн емес. Саймасайдың жан бауыры Анарбайдан бастап, қылаяғы қойшы-қолаңға дейін: «Ей, жынды, о, нақұрыс, о есуас!» – деп отырса опак, тұрса сопак, сүтке тиген күшіктей сүмелек етіп жіберген. Бірақ ауыш байғұстың бақыты сол: соның бәрін елемейді, намыс білмейді, күнінің ауыр екенін ойлап жатпайды. Арсыз, қамсыз қалпында жүре береді.

Анарбай алдағы съезге дейін ояздың шешімімен, сайлаусыз-ақ болыс

болған. Бір арманы оңай орындалған Анарбай енді екінші арманның азабын көбірек тартып жүрген жайы бар. Нүкетай сұлу басынан қара шәлі сыпырылмай, іргеде жоқтау айтып әлі отыр. Оның бірден-бір әмеңгері Анарбай екенінде құдайдың да, құранның да, адамның да дауы жоқ. Бірақ ағасының жылын бермей, азан айтып ас шақырып, ат шаптырмай, Нүкетай жеңгесінің қойнына қол сала алмас. Нүкетаймен неке қияр күнді ойласа, Анарбай бауыры балқып, өзегі өртеніп, жүрегі тулар.

Сол ынтызар күнді жақындату мұратымен Анарбай ағасының асын жыл толмай-ақ осы күзде атқарып жібермекші болып, жан-жаққа жариялатып та қойды. Саймасайдың қайтуы өткен қыстың қақ ортасы еді. Қысты күні қалың қонақ қабылдап, ас беру рәсім емес. Оған күз лайық. Таяп қалған қыркүйектің ішінде ағасының ақтық қызметін атқарып, асудай арман-тілегіне де жетер.

Рысқұл шынжырмен шырмалып, түрмеге түскелі бері, қос өкпеден қадалған шөңге суырылғандай, тыныс та кеңейген сияқты. Оның ағайын-туыстары да бір-бірлеп қашып-пысып, көзден таса, көңілден ғайып болды. Осы күні кеше Қорған мен Шыныбек дегендері кетті. Бір қырсығы, Рысқұлдың әйелі Избайшаны да ала кетіпті. Бұған Таубай старшыннан өзге ешкім өкіне де қойған жоқ. Ауылнай Таубай шашын жұлып, жер сабалап, Тау-Шілмембеттің жұртында қалған Ахат шалды сақалынан сүйреп: «Қайда, қайда?» – деп қысқанмен түк өнбеді.

Анарбай болыс Таубайға: «Құрысын, кетсе кете берсін. Артынан топырақ лақтырыңдар», – деп бұған онша мән берген жоқ. Сөйтсе, онысы бекер екен. Ояздан келген бұйрық ақ орданы жай түскендей етті.

– Айттым ғой, ойбай, айттым ғой! – деп Таубайдың түкірігі шашырады.

– Айтсаң, неге әзір болмадың! – деп Анарбай ақырды. – «Бүлінгеннен бүлдіргі алманы» ұмытып, Рысқұл иттің көзі жойылмай жатып, Избайшаны Тау-Шілмембеттен тартып алмақ болып қоқандадың-ай келіп. Сенен қорқып қашып кетті енді. Қайдан тапсаң одан тап!

Таубайдың тілінен ірің тама жаздап барып, лаж жоқ, тістенді де қалды. Әйтпесе: «Бүлінгеннің бүлдіргісін алып жатқан өзің емес пе, болыс мырза? Саймасай бүлінбегенде – не болды? Тағында отырсың. Жесірін жемтік күткен күшігендей күн санап күтіп отырсың. Рысқұлдың Шолақ Шабдарына дейін өз табыныңа қостырдың», – демекші еді, айтпады. Ішіне без байланды да қалды.

Ақыры болыс писаріне оязға арнап хат жаздырды. Кешірім сұрап, құлдық ұрып, рақым тілеп хабарлағаны: «Рысқұлдың қатыны Ізбайша қазір Шымкент оязы, Майлыкент болысы, Түлкібас деген жерде болуы керек. Шығыс-Талғар болысының жерінде Ізбайша жоқ».

Рысқұл тұқымының бәлесінен қорыққан Анарбай Таубай старшынға тапсырма берді.

– Әлгі Ахат деген өлмелі шалы өз ажалынан өлгенше, тиіспей, қонаштамай қоя тұрындар. Ол қай бір жұртын қимай отыр дейсің. Туыстарына ілесе алмай, амалсыз шөгіп қалған ғой. Арам қатып жүрмесін, қарайласындар, – деді.

Ояз Сорокин үшін бұл жайсыз хабар болды. Опырылып ор құлаған жоқ, бірақ мінезі шәлкес фон Таубеден сескенеді. Кейде бір болмашы нәрседен ілік іздеп, ізіне түсіп алатын, реті келгенде сол ұсақ-түйекті бетіңе салық қылып салатын шатағы бар губернатордың ылғи да ық жағында жүретін ояз қазір насырдың алдын алып, дереу Шымкент уезінің бастығына телеграмма дайындатты.

Бір жағынан қорланды: су құрлы сұрауы жоқ бір киргиздің қатынына бола биік мәртебелі ояздар арасында іздеу салған ресми қатынас болмақ. «Таз ашуын тырнаудан алдының» керімен енді ояз Шығыс-Талғар болысының управителі Анарбай Үшкемпіров пен сондағы приставты мықтап мытып алмаққа бекініп қойды.

Шымкентке жедел телеграмма жөнелтілді:

Шымкенттің оязы қайдағы бір Ізбайша дегеннің кім екенін, қайдан іздерін біле алмай, бұған аса мән бермей, көп жұмыстың арасында ұмытып та кеткендей еді, екінші телеграмма тағы сарт ете қалды. Бұл жолы қол қойған Жетісу губернаторының орынбасары Осташкин еді.

«Шымкент уезінің бастығынан.

Жетісу облыстық басқармасы біздің 1905 жылы 17-желтоқсанда 18374 нөмірлі телеграммаларымызға жауапты жеделдетуіңізді өтінеді. Киргизка Ізбайша Жылқайдарова өз күйеуі Рысқұл Жылқайдаровпен бірге каторгаға баруға келісе ме, жоқ па ?

Вице-губернатор Осташкин».

* * *

Шығыс-Талғар болысын жиырма жылдан астам мекендеген Тау-Шілмембеттен туған жері Түлкібасқа тұңғыш оралған Омар болды. Баяғы көзкөргендердің көбі жоқ. Мұны білетіндер қатары селдіреп қалған. Арып-ашып, қайыршылық халге жеткен Омарды түлкібастықтар әрең таныды. Қанша айтқанмен, өз жұрты ғой, жылу жиып, босағасынан сығылысып орын берді.

Қарақойынның қырқасындағы бұрынғы мекеннен тек шоңайна басқан төмпешік қана қалған екен. Омар сол тоқал тамнан қалған, сидиған құрай басқан үйіндінің үстіне шығып, бір кезде балалық шағы, балаң кезі өткен үйдің енді моладай томпайып жатқанын көріп, өкіріп тұрып жылады. Жылағанмен көзіңе ғана әлің жетеді, басқа қылар дәрмен жоқ, белді бекем буып, дэт қылып, Дауылбай болыстың алдына барып, айыбын кешуді сұрап, аяғын құшты.

Болыс та қартайын деген екен, бірақ тақтан таймапты. Мекені баяғы сол Күмісбастау. Дауылбай Омарды есіркеген болды.

– Адасқанның айыбы жоқ, қайтып үйірін тапқан соң, – деп мейірім білдірді. Баяғыдай ақиланбай, байсал танытады. – Жат жарылқамас, өзің өлтірмес, басқанды былай қойғанда, алдыма айыптымын деп келсе, Рысқұлды да кешер едім. Есіл ер ақыры түрмеде шіритін болған екен. Өзінен болды. Басқа ешкімнің кінәсі жоқ. Қанша жанды азғырып, соңынан ертіп қанша қатын-баланың көз жасына қалды. Жә, Омар, өз еліңе келген екенсің, енді есің кірген шығар. Қолыңнан келгенше қызмет қыл да бұйырған наныңды жеп жүре бер. Енді бұзықтардың тіліне азып, адаспассың.

Дауылбайдың рақымына риза болған Омар басы жерге жеткенше иіліп:

– Өле-өлгенше құлың болып өтейін, Дәуке! – деп ант етті.

Оған сонда дүниеде Дауылбайдан дархан, әділ адам жоқ сияқты көрінді. Жиырма бес жыл бойы елден безіп, Дауылбайды жау тұтып, қателескеніне өкінді. Елден жиған жылумен түтін түтетіп, басына лыпа тұрғызып, жұрт санатына қосыла бергенде, Омарды шабарман келіп, шапшаң болысқа алып барған. Дауылбай бұл жолы алғашқыдай емес, оны ызғар шаша қабылдады.

– Ант ұрған алсай, сендердің қырсықтарың қырық есекке жүк

болғандай. Жиырма жылдан астам құлақ тыншып еді, енді тағы ба-
сталды бәлелерің.

Омар түкке түсінбей, «не жазып қалдым?» – деп дегбірі кетті.

– Рысқұлдың Избайша деген қатыны бар ма еді?–деп сұраққа алды
болыс.

– Бар, Дәуке.

– Бар болса, сол қаншық қайда қазір?

– О жағын біле алмадым, Дәуке. Балапан басымен, тұрымтай тұсымен
кеткен бір заман өтті бізден. Мен кеткенде Избайша Саймасайдың інісі
Анарбай болыстың адамдарының қарауында қалған. Қашып кетсе,
қайдан білейін!

– Алматының оязы, Жетісудың губернаторы іздеп жатыр. Демек, ол
жақта Рысқұлдың қатыны жоқ. Шымкент оязы арқылы біздің Май-
лыкент болысынан іздетіпті. Кылмыскер болып, Алматыға сыймай
қашқан екенсіңдер, Түлкібаста нелерің бар, басбұзар, қаны бұзықтар?
Бір күні сені де іздеген қағаз келіп әуре салар. Тыныш жатқан ел едік.
Қайдан ғана келдің тентіреп! Кетсең қайтеді келген жағыңа, бәлең
жұғып жүрер?

Омардың дәу денесі опырылып, көктем қарының суы бұзған
жарқабақтай морып бара жатты.

– Дәуке, айналайын, Дәуке, менің жазығым жоқ. Жатсынба! Мен
сенің құлақ кесті құлыңмын. Өлімтігімді сүйрелеп, әрең жеттім туған
жеріме. Қума мені! Менің басым даудан аман. Ешбір шатағына қатысқан
жоқпын. Қалдыр мені! Ая мен пақырды!

– Ал Избайша қайда сонда? Не деп жауап беремін мына ояздың хаты-
на?

– Избайша бір болса – Қырғызбайдың қолында болар, Дәуке. Баяғы
Соқырдың Қырғызбайын білесіз бе? – Соқыр атын естігенде Дауылбай
селк ете қалды.

– Білесіз, Дәуке, сол Қырғызбай баяғыда біз елден кеткенде Мерке-

де қалған. Әлі сонда. Рысқұл інісі Молдабек те, Избайша жеңгесі де сол Қырғызбайды паналап барар-ау деп шамалаймын.

Дауылбай алдында бүк түсіп тұрған Омарды ұмытқандай, өз ойына өзі бөгіп отырып қалды. Кәрілік жеңе бастаған шымыр дене бір шөкім болып шөміп аянышты көрінер. Рысқұлдың қолынан ажал табатын болыс алдымен Саймасай емес, Дауылбай еді, тағдыр екен, алыстағы Шығыс-Талғар управителі жер жастанды. Ал Рысқұл Бердіқұл ағасының кегін ұмытпай, Дауылбайға деген оғын әлі жанып жүрсе ше? Түрмеде шынжырлаулы жатқаны қандай жақсы. Оның итжеккенге айдалуы Избайшаның табылуына іліктес болып тұр екен. Өкіметті сол Избайшаның ізіне тезірек салып, құтылу керек бұл бәледен. Дауылбай писаріне әмір етіп, оязға жауап жазды.

* * *

Аспараның Алатауы алшысынан түскен асықтайын алшайып тұрғалы қай заман: миллиондаған жылдар өткен шығар. Не көрмеген Аспара. Ширек ғасыр бұрын Түлкібастан босып шыққан жиырма үй Алсай-Сарыны да көрген. Сол жиырманың ішінен Соқыр батырдың баласы Қырғызбай бұтаға ілінген қаңбақтай осы Аспара бауырында қалып қойып еді. Басқалары Меркеге тұрақтай алмай Алматы асып кеткен.

Әкеге тартып ұл тумас. Соқыр батырдың баласы Қырғызбай зұлымдық-зорлықпен ашық айқасқа жоқ, күштіменен күреспейтін, мықтыменен тіреспейтін жалтақ жан болды. Бауырларынан орта жолда бөлініп қалып, қалт-құлт етіп, текені – жезде, ешкіні – әпке деп жүріп, Меркенің базарында делдалдық қылып, можантомпай шаруа құрып алған. Мекені Аспара болысына қарасты Мықан өзенінің бойында болатын.

Тау-Шілмембеттің басына зобалаң төнгенде, Молдабек сол шала ұмыт болған ағайын Қырғызбайды тауып, Избайша мен Түйметайды да ала келіп еді. Бірден Түлкібасқа тартуға батылы бармаған. Қырғызбай қашқын туысты паналатуға қорықса да, кет деп айта алмады. Тау-Шілмембеттің бар бәлесін Рысқұл өзімен бірге алып қалса, қалғандарына өкімет қаһарын төкпес деп өзін-өзі жұбатты.

Сөйтіп шықпа жаным, шықпа деп жүргенде, бір күні Аспара болысы Бектен бастаған мықтылар мұның Мықандағы үйіне сау ете қалды. Ашық аспанда найзағай сартылдағандай, Қырғызбайдың зәресі зәр түбіне кеткен. Болыстың жанында Меркенің приставы, қасқабас урядник те бар еді. Қару асынғандардан қорыққан Молдабек Мықан бойының үкілі қамысының арасына барып тығылды.

Бірақ бұл келіс сұсты болғанмен, тасыр-тұсырсыз, ашусыз сияқты. Бектен болыс Қырғызбайға қалжыңдап:

– Ал, делдал, көп болса, бір базардың табысы шығын болар. Қонақтарды күтіп ал, – деді.

Қырғызбай құрақ ұшып, тайдай қызыл қойды табанда атып ұрды. Ас үстіне Бектен Избайшаны шақырып алды. «Избайшаны іздегені несі?» – деп Қырғызбай онан бетер безек қақты. Істің мән-жайын түсінген соң барып, жүрегі орнына түскендей болды.

Бектен болыс босаға жақта қырын қарап, кішкентай қыз баланы бауырына басып отырған Избайшаға тіл қатты.

– Сірә, маған жеңге боларсың немесе замандас құрбы шығарсың. Рысқұл біз құралпы ғой. Солай емес пе, Қырғызбай?

– Иә, солай-солай, – деп Қырғызбай отырған орнынан желп-желп етіп көтеріліп, көтеріліп қойды. – Қырықтың ішінде болар.

– Қырық бес жаста, – деп тоқ етерін айтты пристав сөмкесінен бір қағазға қарап қойып.

Қырғызбай тағы селкілдеді: «Рысқұлдың туған жылына дейін Меркенің приставына белгілі болғанда, жан-жағымыздан мықтап шырмалған екенбіз де».

– Ал келген шаруамызды бітірейік, – деді Бектен болыс, – Избайша замандас, сенің Алматы түрмесінде жатқан күйеуің Рысқұл Жетісудың губернаторына арыз айтыпты: Сібірге өзіммен бірге қатын-баламды ала кетемін деп. Он жылға кесіліпті ғой сабазың. Қалай? Итжеккенге бірге баруға ықтиярлысың ба? Сені іздеп өкіметтің шарламаған, іздеу салмаған жері жоқ. Жауабын жедел беру бізге жүктеліпті. Ойланып айт.

Избайша ақ жаулықтың ұшымен көзінен тырс-тырс тамған жасты сұртіп болып, тізесіне монтиып қисайып отырған Тұймайдың басын сипады.

– Тағдыр шығар, болыс-еке, ерімнің айтқаны болсын. Етегінен ұстап жүрсем Барсакелмеске кетуге де разымын, – деді Избайша жас жуған бетін бері бұрып.

Үй іші тым-тырыс. Алдағы ас та желінбей қалды. Мына бетінің шырайы таймаған, тозаң тұтқан қызғалдақтай ғана тотыққан ажарлы әйелдің мұнша қажырына бәрі де қайран қалған сәт. Тек сәлден соң пристав шыдай алмай, Ресей империясы Бас түрме бастығының 1890 жылғы № 10 циркулярлы ережесін түсіндіре бастады.

– Егер күйеуіңізбен бірге Сібірге айдауға ықтиярлы болсаңыз, қазына сізге және балаларыңызға жол қаражат қана төлейді. Ал айдау пунктіне жеткен соң күйеуіңіз түрме жағдайында тұрады да, сізге және балаларыңызға қазына қаржы бермейді. Өз күніңізді өзіңіз көруге мәжбүр боласыз. Түсіндіңіз бе?

Үйдегілердің бәрінің көздері Избайшаға қадалған. Бәрі де демдерін ішінен алып отырған сияқты. Избайша Түйметайдың бетін өзіне қаратып, маңдайындағы кекілін кері қайырып отырып:

– Мейлі, мырза. Бір күнімізді көрерміз. Біз қай бір байлыққа бөгіп жүрген жан дейсіз. Жоқтыққа үйренгенбіз. Рысқұлдың қалауы болсын, – деді. Өз көзінен Түйметайдың бетіне тырс етіп тамған жасты алақанымен сұртті. – Есіл ер, бізді ұмытпаған екен. Қимайды екен. Басына мың батпан іс түсіп жатса да, бізді ұмытпапты. Жердің түбіне, тозақтың отына айдаса да бірге болайық. Бізге рұқсат етіңіздер.

Қырғызбайдың қатыны көңілі босап, алдындағы сорпа құйған дәу шараны әрі итере салып:

– Айналайынмырзаға-оу, ардағым-оу, аһ! – деп дауысы барқыранқырап шығып кетті. Қырғызбай қызған көсеу тілін қарығандай баж ете қалды:

– Жап аузыңды! Рысқұл тірі ғой, малғұн! Байғыз құсаған тілеуің құрғыр!

Қырғызбайдың қатыны Салиха салдырлап қалған, әрі ашушаң, әрі ақкөңіл аңқылдақ кісі еді. Қазір Рысқұлдың жақындары қылпылдаған ұстараның жүзінде шықпа жаным, шықпа деп тұрған мына шақта, ойында арамдығы жоқ, адам, атамзаманнан бері көрмей кеткен қайнысының халіне қайғырып, дауыс шығарып еді, онысы көзі тірі азаматты жоқтау болып шықты.

Тағдырдың толқыны айдап келіп, қолына қарап кіріптар болған келіні Избайша мынау анайылау абысынына тіксіне қарап қалған.

– Қайнаға дұрыс айтады, жеңеше. Жамандық шақырмаңыз. Мен

білетін Рысқұл төтеннен ажал жетпесе, оңайлықпен жан беріспейді. Жауына ерегескенде, бір күн болса да тірі жүруге тырысатын адам. Мен соның қасында боламын. Пешенедегіні көреміз.

Ізбайша әуелдей көз жасын көлкіте бергенді қойды. Ширығып, біртүрлі тәуекелге белді бекем байлап алды.

Бектен болыс та, пристав та мына бір тозаң тұтқан асыл тастай аяулы әйелге не айтарға білмей аңтарылып қалған. Болыс пен приставтың ояздан алған тапсырмасы бұл әйелден қалайда теріс жауап алу. Избайша бармаймын деп бас тартуы керек. Ал енді екеуі де: шіркін, әйелің осындай болса, деп әм таңданып, әм сүйсініп қалған. Олар да пенде. Олар да кейбір сәтте тебіренер. Бірақ бұл қыламықтап өтетін қауқарсыз сезім. Ендігі сәтте қазына адамының қатыгездігі бас көтереді. Аяныш, тебіреніс дегенін айдалада қалады.

Әуелі Бектен болыс басын көтеріп, қақырынып, тамағын кенеп алып сөз бастады.

– Шырағым, құдай адалынан жаратқан адам екенсің. Сендей жары бар Рысқұлда арман болмаса керек. Бірақ жазмыштан озмыш жоқ деген. Әйелдің жолы жіңішке. Жас бала, жал-құйрықсыз әйел заты, сен Сібірге Рысқұлмен ілесіп барғанда, күнің қараң болады екен. Оныңды қой. Біз де жатың емеспіз. Мына Қырғызбай қайнағанның қолында тұра бер. Біреуден ілгері, біреуден кейін дегендей, күндерінді көріп кетесің. Кебенек кигеннен түңілме, кебін кигеннен түңіл деген де бар. Тұз-дәм бұйырса, ерің қайтып оралар. Біздің ақылымызды алсаң, сол. Өзіңді өзің тозаққа тастама. Жас балаңның да обалын ойла. Мына лауазымды кісінің сөзі – жанашырдың сөзі сияқты. Ақылға салсаң, айтып отырғаны рас. Ақылға салсаң, Рысқұлдың етегінен ұстап өткен өмір қасіретті өмір.

Дүниенің әділетсіздігіне шыдай алмай, дүниенің рахатынан безген сол бір саяқ ерден көтерген баласы да жоқ. Сонда арасын дәнекерлеп тұрған не бар? Несін қимайды? Әлі басы жас. Жерде жатқан тесік моншақты да біреу көтеріп алады. Сонда неге зар?

Избайшаның үндемей отырып қалғанын байқаған Бектен болыс:

– Бара алмаймын деп қолыңнан бір жапырақ тілхат бер. Біз де жолымыздан қалмайық. Әңгіме осымен бітті дейік. Қалай хат білуші ме едің? Білмесең жақының ғой, қайнаған Қырғызбай жазсын, – деді.

Ізбайша бір сәт өзінің тілхатын әлдекімге оқытып отырған Рысқұлды көз алдына елестетті. Ізбайша түрме көрмеген. Ол түрмені қиссадағы зындан деп біледі. Зындан түбіне лақтырған тастай болып жатқан Рысқұл мұның тілхатын алады. Өзі хат танымайды. Біреуге оқытады. Тілхатты оқып берген адамға сенбей, өзінің өр мінез, құлық-сұмдығы жоқ туралығымен тік келіп:

– Әй, не оттап тұрсың? Мұны жазған Ізбайша емес! – дейді. Бірақ көңіліне күдік кіреді. – Шынымен Ізбайша менен безгені ме? О, опасыз қаншық! Қойнындағы қатынына, астындағы атына сенбе деген осы, атасына нәлет! Менімен бірге бармасаң, – бадал! Басқа бай тауып ал! Көрермін көгергенінді! – дейді.

Ізбайшаның тізесінде момақан жатқан кішкентай қыз бала кенет басын көтеріп алып, өгей шешесінің көзіне бейкүнә жәудір, жәдігер көздерін қадап:

– Жеңеше, көкеме барам, көкеме барам, – деп кемсең-кемсең етіп, дауысы бірте-бірте көтеріліп жылап қоя берді. Ізбайша Түйметайды бауырына қысты:

– Жылама, барамыз көкеңе. Көкенді тастап біз қайда кетуші едік, – деді. Кішкене сәби жылағанын қоя қойды. Ізбайша сонда болысқа бұрылып:

– Мырза, бізді босатыңыз. Рысқұлға жетейік. Бізді аясаңыз, құдай сізді аясын, – деді.

Бектен болыс кенет шытынап, шарт етіп:

– Үйден шыға тұр! Біздің оңаша әңгімеміз бар, – деп зекіп айтты. Бағанадан бергі сыпайылық пердесін біреу сыпырып алғандай, дөрекі.

– Жеңеше, сен де шыға тұр, – деді Қырғызбайдың қатынына. Ол байғұс болысқа ажырая бір қарады да, ернін сылп еткізіп, оқпақ құстай ордандай, өз есігін өзі тарс еткізіп қатты жауып шығып кетті.

Бектен болыс сонда барып Қырғызбайға шүйілді.

– Ал, делдалым, қолыңа қағаз-қалам ал.

Қырғызбай сандық жаққа қарап қалбалақтап қалып еді, пристав сөмкеден бір парақ қағаз бен қалам ұсына берді.

– Жаз, – болыс бұйыра сөйлеп. –

«Мен Жылқайдаров Рысқұлдың әйелі Ізбайша Жетісу губернаторына мынаны мәлімдеймін. Рысқұлдың соңынан еріп, ссылкаға баруға келісім бермеймін! Қазір Әулие-Ата уезі, Аспара болысында Соқыров Қырғызбайдың қолында тұрып жатырмын.

Сауатсыз Жылқайдарова Ізбайша үшін қол қойған Соқыров Қырғызбай. 20-ақпан 1906 жыл».

– Делдал емес молда болуға лайықты адамсың-ау, Қырғызбай. Кәне енді қолыңды қой. Дұрыстап қой. Анау-мынау, жаман-жәутік емес, губернатордың өзі оқиды бұл хатты. Сенің арбашанды ол түсіне алмас, әрине тілмашы бар ғой. Бәлкім, Рысқұл туысқаныңа да көрсетер. Ол сенің қолыңды танитын шығар.

«Рысқұлға көрсетер» дегенде Қырғызбай шошып кетті. Қолын қояйын деп ыңғайланып жатқанда қайтадан тартып алды.

– Но-но! – деді пристав түсін суытып. – Базарда жүрген жеріңнен ұстап алып, түрмеге тығып тастармын бәлем.

– Менің қолым жүре ме, әйелдің өз қолы керек, – деді Қырғызбай болыс пен приставқа кезек-кезек жалтақтап.

– Ол сауатсыз, білдің бе? «Сауатсыздығы үшін» деп жаздың ғой жаңа, – деп пристав тағы тұқыртып тастады.

Пристав тұрмақ, Меркедегі төрткүлдің базарында пиянкеш урядник бопсаласа, бір сөзге келмей бір сөлкебай беріп құтылатын Қырғызбай, мына төренің ызғарына көп төтеп бере алмай, жүрегі мұздап отырып хатқа қолын қойды. «Кешір, бауырым», – деді ішінен Рысқұлмен тілдесіп. – Кеш мен бейбақты. Баяғыда саған ілеспей, орта жолда Меркеде қалып қалғанымды қаламап едің. Енді тағы бір опасыздық болды. Оның есесіне сенің әйелің мен балаңды бағып, қағуға ант етейін, бауырым. Сенің алдында арым таза болсын».

– Ну, Киргизбай, – деді пристав тілхатты ыждағаттап сөмкеге салып жатып. – Енді бұл әйелге әзір бол. Қашып кетіп жүрмесін. Айырылып

қалсаң, ух! Рысқұлдың артынан ол емес, сен кетесің.

Төрелер үйден шықты. Жас төлдің кіндігі қатпаған ерте көктем еді. Күн едәуір кешкіріп қалыпты. Аспараның басындағы сәуле малған майда бұлт қоянның жон арқасындай жұмыр, жұмсақ. Аспан кеуілім жай, мөлдір көк. Мықанның арғы бетінде бір салт атты қырғыз тауды бетке алып, әндетіп кетіп барады:

– Ишь ты, қара-киргиз,– деді пристав әндеткен салт аттыға қарап:

Мықанның арғы беті – қырғыздар. Әулие-Ата оязына қарайтын Шалдуар болысы. Қазақты – «киргиз», қырғызды «қаракиргиз» дейтін әдетіне басып тұр пристав.

Алатауға приставтың көзімен қарасаң, қиқы-жиқы үйілген тастар. Көктем алдында қуанышы кішкентай кеуделеріне сыймай шықылықтаған шымшықтардың қазіргі беймаза тіршілігінен; кешегі алтын күректен кейін жұмыртқа қабығын тесіп шыққан балапан құсап, тоңы жібіген топырақты түртінектеп шығып келе жатқан көктің сыбдырынан; бетінді қыз алақаны сипағандай саф самалдың лебінен; осының бәріне шала мас болып бара жатқан анау қырғыздың сағынышты ән сазынан мына болыс пен пристав бейхабар. Көкіректе сезім қылы дың етпеген кәркеуделердің табиғаты тасыр, тілі докір. Верныйдың түрмесінде әкесімен бірге жатқан Тұрар Рысқұловпен енді он жылдан соң бетпе-бет кездесетіндерін бұл екеуі қазір білмейді. Аспара болысы Бектен Медеров пен Мерке приставы Афанасий Сокольский. Терек басында қураған жапырақ қалтырайды. Олар бұған назар салған жоқ.

– Поехали, – деді пристав.

* * *

Алматының аспанында да жаңа көктемнің толғағы бар. Көгілдір, түпсіз көк әлем. Бір қылау жоқ, бір қылпық жоқ. Жаратқан құдірет бар екені рас болса, дәл қазір аспанда ол жасырынар жер жоқ. Жаратқан құдірет бар болса, дәл қазір ол адамдардың көзіне көрінер еді. Бір жылдан астам уақыттан кейін күннің көзіне бірінші рет шыққан Рысқұлды көрер еді...

Айдауыл камераның есігін ашып:

– Рысқұл, ағаң келді, далаға шық, – деп сүйінші сұрағандай болды.

– «Менің қандай ағам бар еді?» – деп Рысқұл дағдарыңқырап қалған. «Ағам» дегенде алдымен ойына оралғаны баяғы марқұм Бердіқұл болды. Су түбінен көрінген суреттей болып Бердіқұлмен қатар көз алдына Дауылбайдың сұлдері тұра қалды. «Дауылбай да ағам, – деді Рысқұл. – Ол да алыс емес. Бірақ жазықсыз Бердіқұл жер жастанып, Дауылбайдың әлі оқырып отырғаны жаман».

Айдауыл Рысқұлды далаға шығарардың алдында аяғына кісен салды. Түрменің ауласына шыға бергенде жерге күн құлап түскендей дала жарқ ете қалды. Рысқұл еріксіз екі көзін басып тұрып қалды. Күн екеш жарық күнді де жатырқауға болады. Күндіз-түні тас шыңыраудың ішінде жатқан адам, ақ сәулеге көзі үйрене алмай әз соқырдай түртінектеп әйтеуір алға жылжи берді. Бірте-бірте көзі жарыққа үйренген соң әуелі, ауланың ішін таныды. Тақыр қораның ішінде мүмкіндігі бар жерге қылтиып көк шығыпты. Биік дуалдың сыртындағы нау теректер бүршік жарып, ашаң жасыл алқа тағынып қалған екен. Аш адамның тоқ тамақты көтере алмай қалатыны сияқты, кілең қапырық, тымырсық ауаға дағдыланып кеткен өкпе мына таза ауаға шыдай алмай сетінегендей.

Екеуі қақпа алдында құшақтасып көрісті. Ахат екі көзі жасаурап, немере інісіне қайта-қайта қарады. Қара нардай қайратты бұрынғы Рысқұл жоқ. Бұрынғы қарақошқыл өңі бит сорғандай боп-боз. Сүзектен тұрғандай, буыршын еті сылынып түскен.

– Құлыны құдыққа құлаған мама биедей сенің мына абақтыңды айналшықтап шыға алмай жүрмін, шырағым. Әлгі бастығыңа қайта-қайта барып, сенімен көрісуге әрең мұрсат алдым. Жолатпайды, әбілет басқырлар.

Ахат қызыл жиек көзін тағы сұртті:

– Тұрар қалай? Тымау-сымаудан аман ба? Сол қозымды сағындым.

– Аман, Аха. Күндіз жұмысына кетеді, түн баласы біргеміз. Бірақ бұл күнді де көпсініп тұр ғой. Жақында айыратын шығар. Қатын, баланы қатырғыға бірге ала кетемін деп губірнатырға арыз айтқаныма талай болды. Әлі жауап жоқ. Соған қарағанда созбаққа салды-ау деймін. Иә, өздерің қалайсыңдар? Не болып жатыр ағайын? Избайша қайда? Молдабек қайда?

– Ағайын елге ауған. Молдабек өз үй ішімен бірге Избайшаны, Түйметайды алып Меркеге барамын деп кетті. Жұртта қалған жалғыз мен. Өзің мұнда жатқанда тұра тұрайын дедім, шырағым. Қайда

асығамын? Сенімен қайыр-хош айтыспай тұрғанда, ешқайда кетпеймін.

Рысқұл тұнжырап қалды.

– Апыр-ай, бәсе, Избайшадан жауап жоқ. Меркеге кеткен екен ғой. Мыналардың менің арызыма үн қатпай қалғаны сол шығар. Таба алмай жүрмесін. Бірақ таппаушы ма еді. Әйтеуір, кешікті.

– Избайшаны іздетіп, біздің болыс пен старшынды біраз қысса керек бұларың, – деді Ахат. – Әуелі тоз-тозымызды шығарып еді. Әйтеуір, құдай рахымы түсіп, мені мазалағанды қойды. Сенің Шолақ Шабдарыңды маған қайтарып берді. Әне, сыртта байлаулы тұр. Оны ұмытып кетіпін ғой. Жүр, көресің бе?

«Шолақ Шабдар» дегенде Рысқұлдың құлағы елен етіп, боп-боз өңіне қызыл рең жүгіріп, кәдімгідей қуанып қалды. Ежелгі досын көрмекші болып қақпадан мойын соза беріп еді, айдауыл алдын орап:

– Қайт! – деді.

Бүкіл өмірі ат үстінде өткен адам. тақымы ер-тоқымға тимегелі де жылдан асыпты. Інісі атты сағынғанын сезген қарт бүкшендеп барып, терекке байлаулы тұрған Шолақ Шабдарды қақпаның алдына жетелеп алып келді. Рысқұлдың есігіне біткен жалғыз малы. Рысқұл «тәк-тәк» деп тұмсығынан сипап еді, жануар иесін таныды ма, кеберсіген үстіңгі ерні қыбырлап, тұтқынның қолын талмай берді. Бұл сірә, жылқы баласының біреуді жақсы көргенде істейтін ізеті шығар, сонысымен өз мейірімін білдіргені шығар. Не де болса, Рысқұлдың жүйкесі бір жібіп кетті, шыдамы берік азамат тебіренгеннен көмейіне өксік тығыла берді:

– Е, Шолағым, ризамын саған, – деп сыбырлады. – Шіркін, саған мініп алып, Талғар мен Түргеннің тауларын, Шелек пен Есіктің алқабын ара-лап, жортып жүрген жоқшылық күндердің өзі бір ғанибет екен-ау?!

– Е, шырағым, үмітсіз шайтан ғана болсын. Әлі кім білген. Дәм-тұз таусылмаса, Шолағыңа да мінерсің, – деп сезімтал қарт інісін жұбатқан болды.

– Ой, Аха, сіз де айта бересіз, – деп күлді Рысқұл. – Бұл Шолақ оннан асып қалды. Енді мен оралғанша он жыл өтсе, бұл байғұстың басы қурап қалмай ма?! Бірақ, кім біледі, кімнің басы бұрын қуарын. Менің жаураған жанымды қазір тек үзілмес үміт оты ғана жылытады. Адам сорлы қызық екен ғой. Айдалатыныңды, құлақ естімеген, көз көрмеген,

қиянға кететінінді біліп отырып, әлденеден үміт етесің. Не екенін өзің де білмейсің. Бірақ әйтеуір дәметесің.

– Үмітсіз шайтан ғана болсын, шырағым. Үмітіңді үзбе, адамның үміті үзілгені – үні өшкені. Сен тұрмақ, мына жетпістен асып, басы жерге жеткен менің де жарық дүниеден үмітім бар. Енді маған не дауа. А бірақ кеудеден шыбын жан шықпай тұрғанда, қыбырлап жүре бергің келеді. А сондықтан жасыма, шырағым. Мына тірі көлеңкең тықыршып тұр ғой. – Ахат айдауылға қарады. – Сөзді көп сөзбай, қоштасайын. Тұрарды бір көрсем деп едім...

– Избайшадан жауап болмаса, өзіммен бірге Тұрарды ала кетпекпін. Ал алда-жалда рұқсат етпесе, бір құдайға, одан соң өзіңе тапсырдым, Аха. Оған жаны ашитын басқа бір адам жоқ. «Ағайының көп болса адам тимес, көсеуің ұзын болса қолын күймес», – деуші еді. Мен ағайынсыз емес едім, бірақ азаматы аз болды, атасына нәлет. Мен оларды кінәламаймын. Олардан кінә жоқ шығар. Жалаң қолмен от көсеп, аяғы күйген тауықтан тарығып қалған шағымда, Алматының абақтысын, Мекке айналғандай сырттан торып, жанымнан шықпай жүрген жалғыз сенсің. Ризамын, Аха. Екі дүниеде де ризамын. Әлдеқалай заман болса, Тұрарды тастама.

Қарт ағасы Рысқұлды құшақтап, төсіне төсін басып, жел шайқаған кәрі емендей теңселіп, көп тұрды. Сонда кәріліктен шаршаған, үздіксіз соғудан мезі бола бастаған жалқау жүрегі қайтадан жанданып, өлімсіреген өзенге таудан тасқын құлағандай, тулап, дүрсілдеп қоя берді. Шыдамы біткен айдауыл Ахатты иығынан тартып:

– Уақыт бітті! – деп қалды.

Еті қашқан қу сүйек иықтың тынымсыз діріл қаққанын қолымен сезген айдауыл амалсыз тағы аялдаған.

Кім білген, бөдененің құйрығындай тұқыл тіршілікте түрменің құлпы мен темір торынан басқа, аш қандала мен атала быламықтан басқа, ақсиған тістер мен ақырған бұйрықтан басқа, бұл тіршілікте туысқандық, қимастық, қиыспастық, өзек өртенер сезімді айдауыл пақыр сонда бір сәтке өз басынан кешкен де болар...

* * *

«Есен-сау барсыз ба, Тұрардың көкесі? Біз бір-бірімізді көрмегелі міне, екі жылға жақындапты. Өзіміздің Бесағаштағы жеркепеден сіз аттап

шыққалы бері екі жаз, екі қыс өтті. Міне, тағы да көктем шықты. Кеше мен наурыз көкті көрдім. Көзіме жылы ұшырады. Сізден бір хабар берер деп дәметкен едім, тілсіз құс түк айтпады. Сөйтсем, ол жылы жақтан, оңтүстіктен ұшып келеді екен ғой. Ал, сіз болсаңыз Алматының абақтысында, қазір біз Түйметай екеуміз паналап жүрген Меркеден алыстасыз. Мен көрген наурыз көк, сірә мына Меркеден өтіп, Алматыға да барар. Анда-санда абақтыдан сізді далаға шығарғанда сол наурыз көкті сіз де көресіз. Түйметай екеуміздің сәлемімізді, сағынышымызды жеткізер ме сізге жәудір көз, көгілдір құс? Біз сіздің етегіңізден ұстап, қиянға кетуге де ықтиярлымыз. Ол басында құдайдың нешенеге жазғаны сізбен бірге өмір кешу болған. Есіңіздеме, Тұрардың көкесі? Мен сіздің жер кепеңіздің табалдырығын таудай биікке балап, ыс басқан жертөлениң аласа төбесін шаңқаң ақ орданың шаңырағындай санап, өз еркіммен аттап едім ғой, Онда мен жасым жиырмаға толмаған жас бала едім. «Қатыны өлген қаңғыбасқа тиген інесі?» – деді жұрт сонда. Ауылнай Таубай сөз салып еді алдында. Тағдыр екен, оған көнбей, сізге көзсіз ілесе бердім. Үйіміз жеркепе болса да, қарлығаштың ұясындай еді. Енді ол қаңырап қалды. Енді мен үш таған ошақты, түбінің жарығы жез шегемен жамалған қара қазанды, қос уыс дән табылғанда талқан тартатын тас диірменді сағынамын. Қалды бәрі де. Тұрар кілтін бұрап сылдырлата беретін ескі әбдіра да қалды. Оның ішінде ақ шүберекке ораулы жататын ақ бәкіні ала кеттік. Сізден тапқан баланың кіндігін сол бәкімен кесуді құдай маған қимады. Жанымыздағы терең сайдан екі шелек су көтеріп келе жатқанда түсік тастап, содан қайтып бала көтермей қалдым мен бейбақ. Бірақ алты айлығында бауырыма салған Түйметай менің өз өзегімді жарып шыққандай. Құдай куә, мені Түйметайдың өгей шешесі деп ешкім айтпас. Тұрардың жөні бір басқа. Ол да менің өз балам. Бірақ менің ақ төсімнің иісін алмаған. Сонда да қатты сағынамын. Не күйде жүр ол қазір? Мені есіне ала ма ? Тірі болсын құлыным. Менен сәлем айтыңыз, анасымын мен оның.

Тұрардың көкесі-ау! Азғырған жұрттың айтқаны келді. Мені сіз үлдемен бүлдеге ораған жоқсыз. Біз ерлі-зайыпты болып қосылған бес жылдың ішінде менің иініме бір-ақ рет жаңа көйлек ілініпті. «Батыр байымас» деген рас екен. Бүйіріміз томпайып, тоя тамақ ішкен күніміз аз болды. Бір уыс талқан табылса Тұрар мен Түйметайдың аузына тостым. Өйткені мысық екеш мысық та, қанша аш болса да, ұстаған тышқанын алдымен балаларына әкеліп береді. Таубайға тисем, ақмайы ақтарылған қара шараны өзім ұстар едім. Кеше сіз түрмеге түскенде, Бесағаштағы ауылымыз ойран болғанда Таубай мұны бетіме салық қылып, табалады ғой. Бірақ мен тағдырыма налымаймын, Тұрардың көкесі. Сіздей ер азаматтың әйелі екеніме шүкіршілік етіп, еңсемді түсірмей, жұрттың жүзіне қымсынбай қараймын. Бір елі аузына екі елі қақпақ қоя алмаған жұрт не десе, о десін, менің пірім сізсіз, Тұрардың көкесі. Мен сізге сенемін. Өзіңізбен бірге Сібірге бізді де ала кетпек болғаныңызды есіткенде, менің іші-бауырым елжіреп, сізге – еріме, піріме деген ынтық, мына адасқан қаздай қаңқылдап жүрген сәтте, жаныма сая, іргеме ық болды. Сізге ілесіп, қыстың қыспағында омбылап қалған жаралы киіктей, қиыншылық көрсек те арман жоқ,. Тәңірі қос көріп, төрелердің рақымы түссе, бізді аждаһаның аузына апарсаңыз

да, ала кетіңіз, Тұрардың көкесі...».

Баланың басындай сом құлыптың сақыр-сұқырынан Рысқұл шошып оянған. Ояна салып өз қолына қарады, жан-жағын сипалады. Избайшаның жанағы хаты үшті-күйлі жоқ. Аңырып, есеңгіреп отырып, есін жиғанда барып, әлгінің түсі екеніне көзі жетті. Кенет күн тұтылғандай, көзінің алды қарауытып бара жатты. Түсінде жайраңдаған қайран көңіл бір сәтте талқан болды.

Айдауылдың құлыпты салдыратқанын Рысқұл зарыға күтіп, сағынып жататын. Атуға алып шықпақшы болса да, есіктің бір ашылғаны жақсы. Ал бірақ мына бір ынтызар шақтың шырқын бұза, камераның ішін жарқыратқан күнді сөндіре, әдемі түстен адастыра келген айдауылды қазір Рысқұл екі көзімен есікке шегелеп жібере жаздады.

Айдауылдың соңынан түрменің бастығы Приходько мырзаның өзі кірді. Бастықтың өзі кірсе, тегін келіс емес.

– Қалай, Рысқұл? – деді Приходько шала-пұла қазақша, ескі досымен сөйлескендей.

– Қалай болушы еді, мырза. Сендерден хабар күтіп жатқан.

– Хабар жақсы емес, Рысқұл, – деді Приходько жаны ашығансып. – Сеники қатын отказ берген. Хат мынау. – Приходько қағазды Рысқұлдың қолына ұстатпай қашықтан көрсетті де, баяғы Қырғызбай қолымен арабша жазылған тілхаттың әуелі орысша аудармасын оқып, оны тілі жеткенше қазақшалап берді.

– Сенбеймін! – деп Рысқұл орнынан атырыла түрегелді. – Маған атбекет болған қазақ жігіті қайда? Сол оқып берсін. Менің әйелім емес мұны жазған. Мынау жалған!

Рысқұл ар жағын айта алмай алқынып, демі таусылып барып кенет тоқтады.

– Сеники ақмақ, Рысқұл, – Приходько қауға сақалын талдап тұрып. – Қандай қатын өз еркімен каторгаға барады? Қатындар бәрі сондай. Сенбеу керек.

– Өтірік айтасың, қатындардың бәрі опасыз емес. Опасыз болса, пат-

шаны өлтірмек болған орыстардың қатындары байларының соңынан Сібірге неге барған?

– Оһо, сенің сауатың ашылып қалған екен. Мұны кім айтты саған? А! Кім айтты? Әлгі оңбаған Бронников қой. Солай ғой, ә? Оныкі сандырақ. Сенің жаныңнан оны дұрыс алып кеткен екенбіз. Ал, о басында қасыңа бекер орналастырғанбыз. Көрдің бе, жабайы киргизге декабристердің кім болғанын үйретуін. Ақымақ, сен декабрист емессің ал сенің әйелің артыңнан Сібірге ілесіп баратын дворянка емес. Трубецкая мен Волконская бұзық күйеулерінің соңынан іздеп барса, олар бай болған, қалтасы қалың болған. Өз қаражатымен көшіп-қонған. Ал сенің қатыныңның қалтасында қара бақыр да жоқ. Жолда бір жерде арам қатып қалса, обалына кім қалмақ? Соны білген сенің қатының. Ол сенен ақылдырақ екен. Міне, тілхаты. Көп күйсемей, жолға жинал!..

Приходько есік жаққа бұрыла бергенде, Рысқұлдың жан дауысы шығып:

– Мырза! Онда маған Тұрарды ала кетуге рұқсат ет! – деп ышқынды.

– Жасы жетпеген баланы каторгаға жіберуге заң жоқ, – деді Приходько ашуланып.

– Онда мен губірнатырға арыз айтамын. Губірнатырға! – деп қайталады Рысқұл, түрме бастығы губернатордан сескенеді-ау деген үмітпен.

– Айт, айт. Арыз жаз, өзің жаза алмайсың. Анау Бронников деген досыңа жаздыруға рұқсат бергізейін!..

Приходько кетісімен, камераның ішін күдік жайлады. «Сенейін бе, сенбейін бе», – деді Рысқұл сілейіп тікесінен тік тұрған күйі терезеден көрінген айға қарап.

Ай жарықтық толықсып тұр екен. Оның бетіндегі мең Рысқұлға таныс адамның сүлдесіндей болып көрінді. Күндізгіден гөрі түн баласы жортуылда көп жүрген Рысқұлдың ай бетіне анықтап тұрып қарағаны осы болар. Бесағаштағы сайдың табанынан иін ағашпен су көтеріп келе жатқан баяғы Қалипа марқұм мына түрме терезесінен қарап тұрғандай екен. Аспандағы айдың меңі Қалипа болып елестегені Рысқұлды сәл сескендірді. Неге Избайша емес, Қалипа еске түсті?

Қалипа марқұм Тұрар мен Түйметайдың анасы еді ғой. Тірі адам

тіршіліктің құлы. Тырбанып жүріп, өзектес жан жолдасы болған адамның бейнесін көңілінен өшіріп ала жаздапты... «Қайран Қалипа, сен болсаң маған ілесер едің. Ақ қар, көк мұзда да бірге болар едің. Менің Тұрарымның анасы, Тұйметайымның анасы. Аруағың риза болғаны ма? Қысылтаянда неге елестедің көзіме? Кінәлі болсам, кеш мені!».

Тар терезеден ай қиғаштай берді. Ай бетіндегі мең үндемеді. Үнсіз қоштасу шығар.

Ай тасаланып, камераның іші түнекке толды. Рысқұл еденге жантайып, көзін жұмды. Әлгіде түсінде оқыған Ізбайшаның хаты көңілінде қайта сайрай бастады. Көкірек көзіне Ізбайша елестеген қалпында, кірпігі айқасып, Рысқұл қалғып кетті.

Ізбайша оны жаңа көргендей, түн қараңғысында танымай қалғандай жұмсақ алақанымен бетін сипалады. Маңдайының сызықтарына дейін түгелдеп, құлағының сырғалығын ұстап көрді. Ақыры Рысқұл екеніне көзі жеткендей, бетіне бетін тақап, ерінің мойнынан құшақтап, күрсініп қойып, көп жатты. Тәтті түс Ізбайшаны ғайыптың ісімен Сібірге де, Сахалинге де алып барады.

Сахалин сапарында жүріп, Рысқұл туған елін, Ақсу-Жабағылының аршасын, Алатаудың ақ шыңдарын, жәдігері Тұрарын, тұлымшағы селтиген Тұйметайын өзегі үзіліп сағынғанда, Ізбайшаны да аңсайтын болады. Жалған хат пәк көңілді жаңылдыра алмайды.

Приходько үйінде Наташаның бәсіре бөлмесі болар еді. Бөлме тап-тұйнақтай таза, шап-шақ қана. Бір қабырға кітап толы шкафтар, екінші жақ іргеде жап-жалтыр қара пианино тұрады. Жалтырағаны сонша, суретің көрінеді. Наташа гимназиядан келген бойы, портфелін тастай салып, формалы киімін ауыстыруға да шыдамы жетпей, пианиноның ауыр қақпағын ашып, нәзік саусақтарымен піл сүйекті аппақ клавиштарды басып-басып қалғанда, кішкентай жүрегінің қылдарын біреу шертіп-шертіп жібергендей сиқырлы үн төгіліп жүре береді.

Ахат атаның қотыр ағаш домбырасынан өзге аспап көрмеген Тұрар үшін пианино дегенің тек ертектің елесі. Бірақ ертеке те емес, түс те емес, жалтыр қара ағашын сипауға да жасқанып, сиқырлы күй сандықтың қасында тұр.

– Ойнап көрші, – деді кенет Наташа Тұрарға айналмалы дөңгелек орындықты ұсына беріп.

– Жоқ, мен білмеймін, – деп Тұрар шегіншектеп еді, Наташа оны жеңінен тартты.

– Ұялмай-ақ қой, мүмкін, үйреніп кетерсің. Мүмкін, сенен үлкен музыкант шығар. Сен өте алғырсың ғой. Аз уақытта жазуды да, оқуды да үйреніп қалдың.

Тұрарға мына қыздың боямасыз шын сөзі жігер берді ме, именбей барып орындыққа отырып, әуелі қаз-қатар аппақ клавиштарға бір қарап алып, оң қолының сұқ саусағымен ғана біреуін басып байқады. Дәу күйсандық мұны жатырқағандай гүр ете қалды. Тұрар қысылыңқырап Наташаға қарап еді, қыз сықылықтап күліп жіберді. Сонан соң басқа орындық әкеліп, Тұрармен қатар отыра қалып:

– Кәне, бір ән айтып көрші. Мейлі қазақша бола берсін. Ыңылдап, нобайын келтірсең болғаны, – деді. – Мен қосылайын.

– Ән білмеймін.

– Қойшы. Бірде-бір ән білмейсің бе?

Бесағашта әншілер бар-ақ еді. Бірақ әндері мұңды келетін. Той-томалақта, боза жорада екеу-екеу қосылып айтысқанда, сөздері мына сарындас келетін:

Жиырмаға жиырма жуық дейді

Шаңырақты көтерген уық дейді, ғашық жар.

Оралыңның барында ойна да күл,

Өлгеннен соң қара жер суық дейді, ғашық жар.

Неге екені белгісіз, сол көп әндерден қазір Тұрардың есіне түскені «Елім-ай» болды. Ахат та ұдайы осы әуенді домбырамен тыңқылдатып отырар еді. Қазір Наташа қолқалап қоймаған соң, бала сол әуенді ыңылдап айта бастап еді, Наташа ілезде қағып алып, пианино тіліне түсірді. – Қазақша бір сөз білмейсің, қалайша тез түсініп қойдың? – деп Тұрар таң қалды.

– Музыкаға тілдің, тілмаштың керегі жоқ, жақсы музыка кімге болса

да түсінікті, – деді қыз қазақ әуенін бірден ұғып алғанына қуанып.

Хат танымайтын Рысқұлға қатын-баламды өзіммен бірге ала кетемін деп арыз жазып бергені үшін, түрме бастық Александр Бронниковты қайтадан саяси тұтқындар камерасына ауыстырған. Әу бастағы үміті ақталмады. Бір камераға діні басқа орыс пен қазақты қатар жатқызып, ырылдастырып қоймақшы еді, қайта бұлар бірі нағашы, бірі жиендей бауырласып кетті. Рысқұлды қойшы, ол енді қақпанға түскен қасқыр, бүлікшіл Питердің бұзығы бала Тұрарды большевиктердің идеясымен ауыздандырып жүрер деп, Приходько кәнігі революционердің іргесін аулақ салған. Бірақ ақылы түстен кейін кірді. Приходько Тұрардың санасын шіркеудің шырмауығымен шатыстырамын деп жүргенде, Бронников Лениннің есімін оның балғын жүрегіне жазып қойған.

Приходько Тұрарға бір емес, екі мұғалім тауып бергенін де білген жоқ. Бірі өзінің қызы Наташа да, бірі – Александр Бронников. Наташадан Тұрар орыстың тілі мен әліппесін үйренсе, Бронниковтен өміртану ғылымынан, қоғамтану ғылымынан ауызданып, сауат алды. Наташадан ол Пушкиннің атын есітті. Бронников арқылы Ленин есімі жатталып қалды.

Аркаша мен Наташаны Тұрар күймеге салып, гимназиядан алып қайтқанда, Наташа Тұрарды жібермей, екеуі отыра қалып, Пушкиннің ертегілерін оқушы еді. Бір күні Наташа Пушкиннен «Тұтқын» деген өлең оқыды.

«Сижу за решеткой в темнице сырой.

Вскормленный в неволе орел молодой.

Мой грустный товарищ, махая крылом,

Кровавую пищу клюет под окном.

Клюет и бросает, и смотрит в окно.

Как будто со мною задумал одно.

Зовет меня взглядом и криком своим

И вымолвить хочет: «Давай, улетим!

Мы вольные птицы: пора, брат, пора!

Туда, где за тучей белеет гора,

Туда, где синеют морские края,

Туда, где гуляем лишь ветер... да я!...».

– Тұра тұршы, Наташа! – Тұрар қараторы жүзіне қан шапшығандай күреңітіп. – Ол менің көкемді қайдан біледі?

– Кім? – деді Наташа түкке түсінбей, шашыраңқы гүліндей көгілдір көздері тандана кең ашылып.

– Пушкин. Мынау жазып отырғаны менің көкем той. Жуан темір тордың ар жағында, дымқыл түнекте отырған менің көкем. Ол темір торға мұңая қарағанда:

«Әттең, қанат бітіп, мына тесіктен ұшып шығып, ақбас шындарға, тек самал ескен кең дүниеге кетсек», – дегендей болып отырады.

– Ой, Тұрарка! – деп күліп жіберді Наташа. Үні ботақанның мойнындағы күміс қоныраудай сыңғырлайды. – Пушкинді алдақашан атып өлтірген. Ол сенің көкеңді қайдан білед?

– Жоқ, Наташа. Мынау менің көкем туралы, – деп Тұрар көнбеді. Көңгісі де, сенгісі де келмеді. Пушкин оның санасына пайғамбар болып енді.

– Енді көкемді алысқа-алысқа алып кетеді. Ол жақта жаз болмайтын көрінеді. Шанаға ит жегіп жүреді екен. Ақ аюы болады екен. Ал, менің көкемнің жыртық шекпенінен басқа киімі де жоқ, – деп мұңайды кенет.

Наташа өзінің кішкентай досын аяп кетті. Оның қам көңілін немен көтерерін білмей, қайтіп қана көмектесерін білмей қиналды. Жүгіріп асүйге барып, ішіне алма салып пісірген аппақ нан әкеліп:

– Мә, Тұрарка, – деді.

Тұрар нанды қағазға орап қалтасына салды.

– Жесеңші, – деді Наташа көкшіл көздері мейірленіп.

– Көкеме апарып беремін. Мүмкін, оны таяуда әкететін шығар. Жолға азығы да жоқ.

– Бишара Тұрарка, – деп Наташа баланың қап-қара шашынан сипап қойды.

Кенет Наташа бөлмесіне Приходько мырзаның өзі кіріп келді. Қорқып кеткен Тұрар орнынан ұшып тұрды. Ұрлық қылған адамдай, қалтасындағы нанды сипалады.

– А, Наташенька, шефке алған шәкіртіңнің табысы қалай? Не оқып отырсыңдар?

– Пушкинді, папа, – деді Наташа жарқылдап.

Приходько қабағы түйіліп, тұнжырап қалды.

– Құдай заңын оқыт оған демеп пе едім? Закон Божий, ол сабақтан өзің де нашар үлгеріп жүрсің, Наташенька. Жақсы емес.

– Мейлі, папа, үйретейін. Өзім де үйренейін. Міне, қазір отырайық, – деп Наташа Закон Божий кітабын іздеп бәйек бола қалды. – Бір тілек айтсам, орындайсың ба, папа? Орындасаң, айтқаныңның бәрін-бәрін істейін.

– Ол не, айта ғой, қызым, – Приходько Наташаның ықыласына риза болғандай қабағы ашылып.

– Тұрардың әкесін каторгаға айдатпай-ақ қойшы. Осында бола берсін, сонда Тұрар да бізбен бірге болады. Екеуіміз Закон Божий оқимыз. Жарай ма, папа?

Періште бейнелі нәзік қыз папасының бұғы мойнынан құшақтап, оның сақал басқан топырақ түстес бетіне мәлие қарады. Әкесі қызынын қолын мойнынан босатып:

– Қызым, мұндай әңгімеге араласпа. Бұл бала-шаға араласатын іс емес. Тұрардың әкесі сотталған адам. Оған менің пәрменім жүрмейді. Мен әлгінде оған жолығып қайттым. Тұрарды өзіммен бірге ала кетемін

деп жоғары жаққа арыз бермекші. Онысынан түк те шықпайды. Өйткені жасы он төртке жетпеген баланың ссылақаға айдалушының соңынан ілесуіне заң жоқ. Бірақ әкесі кетсе де, Тұрар біздің үйде тұра береді. Солай ма, Тұрарка? Мүмкін, оқуға түсіп кетерсің. Саған құдай әкенің жолын бермесін. Құдай жолын қалап ал. Қор болмайсың. Оқып, адам болып, патшаға адал қызмет етсең, бәлкім, кейін әкенді айдаудан босаттырып аларсың. Сен өте зерек баласың. Әйтпесе, сені үйге кіргізбес те едім. Ал құдай берген қабілетті қор етпеу керек. Аздап сауатың ашылған соң, егер айтқанымды бұлжытпай орындап жүрсең, Духовная семинарияға түсіремін. Сонда жабайы басурмандарды шын құдай жолына бастайтын сен боласың. Әне, адасқан әкеңе сонда қол ұшын бере аласың. Әкенді жақсы көретінің рас болатын болса, оған көмектесіп, оны шыңыраудан шығарып алудың бірден-бір жолы осы. Ойлан. Мен саған шын ниеттен жақсылық тілеп тұрмын. Құдайға сенсең, құдай сенің тілеуіңді береді. Басқаның шарапаты шамалы. Құдайға сен, бала!

– Тұрарка, кел, тез оқиықшы Закон Божийді. – Періште пейілдес бейкүнә қыз кішкентай досының тұйықтан шығар жолы табылғандай, тез-тез Закон Божийді оқыса, Тұрардың әкесі тез-тез түрмеден босанатындай қуанып, сеніп қалды.

Алтын түстес әдемі шашы толқынданып, ақсары жүзі албырап, шашыратқы гүл көздері жәудіреп, бар ынта-ықыласымен жанашыр болған періште пішіндес қыздың мына бір қызба әрекетіне Тұрар да нанып қалғандай.

Баланың илігейін дегенін көрген Приходько жүзі жылып, түкіс қабағы жадырап:

– Молодцы, – деп бөлмеден шығып бара жатты.

Приходько – патша тәртібінің құлақкесті құлы. Ал оның пәруана түсінігі бойынша, шіркеу патша тағының ең сенімді сақшысы. Патшаға қарсы қастандық пиғыл жайлаған адамдар шіркеуге бармайтындардың, құдайға нанбайтындардың арасынан шығады. Олардың жүрегіне дию-шайтан ұялаған. Ал қазақтың қаршадай баласын, әм зерек баласын христиан дінінің насихатшысы етіп баули алса, онда оның қазақтарға деген ықпалы орыс попының ықпалынан он есе, жүз есе пәрменді болмақ. Татарлардың бірсыпырасы, якут-сахалар, тіпті алыстағы жапондардың едәуірі христиан дініне кіріп, шоқындырылды емес пе? А неге қазақтарды шоқындырмасқа? Бұларды қашанғы мылтықтың күшімен, найзаның ұшымен ұстап тұрарсың. Бұл да керек, әрине. А дінге, қасиетті православие дініне кіргізсең, уысында ұстау оңайырақ. Осы саясатты ояз болып, губернатор болып, түбегейлі қолға алмайтыны өкінішті. Ничего, православие шіркеуінің адал пәруанасы Приходько

мырза түбінен ойлайды.

Осындай ойдың толғағында тебіренген Приходько өз бөлмесінің төрінде тұрған иконның алдына барып қайта-қайта шоқынды. Икондағы құдай-ананың қолындағы нәресте оның көзіне Тұрар болып елестей берді. Приходько шошып кетіп, қайтадан жұлқынып шоқына берді.

* * *

Тұрар кешкі апақ-сапақта камерасына қайтып келгенде, камерада әкесімен бірге отырған Бронниковты көріп, әрі таңданып, әрі қуанып қалды.

– О, Саша ағай, сіз бізге қайтып келдіңіз бе?

– Иә, Тұрар, сағындым сендерді. Бірақ мені қазір әкетеді. Сен жоқта көкең екеуміздің бітірген шаруамыз мынау, – деп Тұрардың қолына бір тарак қағазды ұстата берді. Тұрар қағазды өлеусіреген шырағданның әлсіз жарығына тосып тұрып, ежелеп оқи бастады.

«Жетісу губернаторына Верный түрмесінде жатқан каторжник Рысқұл Жылқайдаровтан

Арыз

Алдағы маусым айында келесі этаппен каторгаға айдалмақшымын. Осы себепті Сізден құлдық ұра өтінемін: балам Тұрарды өзіммен бірге ала кетуге рұқсат етіңіз. 25-мамыр 1906 жыл. Верный қаласы. Сауатсыз Рысқұл Жылқайдаров үшін қол қоюшы

Александр Бронников».

Бала сілейіп тұрып қалды. Жанындай көретін адамнан, туған әкесінен айырылатын кез мұнша таяп қалғаны қатты шошытты.

– Мені олар жібермейді, көке, – деп әкесінің мойнын құшақтады.

– Оны қайдан білесің? – деп Бронников баланың иығынан тартты.

– Приходько айтты. Ол мені шоқындырмақшы. Шіркеу оқуына түсіремін дейді. Сонда әкеңді каторгадан босатып ала аласың дейді. Әкең арызданғанмен бәрібір сені оған қосып жібере алмаймыз деді.

– А, залым! – деп Бронников шекелеп отырып өз тізесін өзі дәу жұдырығымен бір ұрды. – Сенен поп тәрбиелеп шығармақшы екен ғой.

– Не дейді? – деп Рысқұл қос қолымен жер тіреп сілкіне түрегелді.

– Тыныш! – деп басу айтты Бронников.

– Шоқындырғаны несі? Енді істемеген қорлығы сол еді. Қолында өлейін! – деп Рысқұл дес бермеді.

– Тыныш! Бәрібір құр кіжінгеннен түк шығара алмайсың, Рысқұл. Балаға кесірің тиіп кетеді құр бекер. Ойланайық. Сенен поп жасамағы, әрине, иттік, Тұрар бауырым. Поптың үлкені – Ғапон. Сол үлкен иттің кесірінен Питерде мыңдаған адамның қаны төгілді. Сол үлкен иттің кесірінен, міне, мен елімнен, отбасымнан айырылып, алыста, абақтыда жатырмын. Жоқ, Тұрар, сен шіркеу оқуына түспейсің. Шоқынбайсың да. Бұл барып тұрған масқарашылық. Отаршыл оңбағандардың жексұрын саясаты. Ал бірақ мына арызды қанағаттандырмауы әбден ықтимал. Ондай жағдайда, Рысқұл каторгаға кетіп, сен қалған жағдайда, Приходьконың қармағынан құтылуға тырыс. Тұрар бауырым, Пішпекке, не Әулие-Атаға барып, қалайда оқуға түсуге тырыс. Сен өте жассың. Бірақ жағдай сені есейтті. Ерте есейдің, бауырым. Бұл қалада қалма. Приходько оңбаған сенің санаңды улап, өз халқының жауы етіп баулымақ. О, залым ит! Алданба, Тұрар!

Әлгі арызға жауап көп кешіккен жоқ. Облыстық басқарма Верный полицмейстрі арқылы мына мәнді жауап қайтарды:

«Верный полицмейстріне.

Облыстық басқарма Верный түрмесінде жатқан каторжник Рысқұл Жылқайдаровқа мынаны хабарлауыңызды тапсырады...

Оның арызы қанағаттандырылмайды. Ереженің 120-шы статьясына сай, жасы он төртке жетпеген балалар каторгаға ата-анасымен бірге айдалуға жатпайды.

Осы жауапты хабарлағаныңыз туралы Рысқұл Жылқайдаровқа қол

қойдырып, қағазды полиция Басқармасында сақтаңыз.

Вице-губернатор Осташкин.

31-мамыр 1906 жыл. № 8465».

1906 жылдың маусым айының тамылжыған таңында Рысқұл камерасының құлпы соңғы рет салдырлады. Рысқұл өзіне жыл жарым мерзім мекен болған тас зынданмен қоштасты. Ол соңғы рет айқыш-ұйқыш сом темірді терезеге қарады. Қуқыл аспанның қиығы көрінді. Беторамалдың көлеміндей ғана қиық. Избайша тігіп берген шашақсыз орамалдай. Аспанның алақандай көлемін көріп, Избайша есіне түскенде, Рысқұлдың бүйрегі бір бүлк етті. Тым болмаса, қоштаса да алмай қалатын болды. Енді қайтып тірідей көрісуге тағдыр жаза ма, жоқ па – белгісіз.

Қоштасып, арыздасып қалу керек-ақ еді. Құдай қос көрмеді. Избайша жазды деген тілхатқа Рысқұл сенген жоқ. Жүрегі құрғыр ит қапқандай қапалы. Суынар, суалар кезі болса да жүректегі сезімді сылып алып тастауға ешкімнің әлі келмейді екен.

Избайша мен Тұйметайдан көз жазғалы екі жылға жақындады. Олардан айырылу қиын да болса, уақыт өткен сайын бет-жүзі, елесі көмескілене берген.

Ал Тұрардың жөні бір басқа. Түрмеге түскеннен бастап, түн баласы өзімен бірге болған ұлының иісі әкенің жан дүниесіне қылышпен қырып жусаң да кетпестей болып сіңіп қалған. Енді сол Тұрармен айырылысатын қиямет-қайым азабы азынап тұр.

Бүгін түні бойы ол баласын бауырына қысып жатты. Амал жетсе, Рысқұл өзінің көкірегін жарып жіберіп, жалғыз жәдігерін қалталы қасқыр сияқты кеудесіне жасырып, алыс сапарға өзімен бірге ала кетер еді, оған айла жоқ.

Түні бойы көз ілмей, қиянаттан мұздаған жүрегін жылытқысы келгендей, Тұрардың ыссы басын кеудесіне қысып жатты. Бұл түні оған өткен-кеткен хикаяны айтып, мазалаған жоқ. Айтар әңгіме айтылып болған. Рысқұлдың керсоқпақ, кескілескен қиын өмірі баласының басында үлкен бір кітап болып жазулы жатыр. Рысқұл оқымаған жан болғанмен, көкірегі ояу адам еді. Түрменің ұзақ түндерінде баласын ұйқыдан қысып отырып айтқан сырлары зая кетпес. Тұрар енді бір жиырма жылдан кейін ұлы жазушымен дос болып, өз әкесінің басынан

өткен шытырман шындықты оған, арман атысындай етіп айтып берер. Содан барын «Қараш-Қараш» туар...

Рысқұлдың есіне, Саймасайды атар алдында, бір түп бұта басында отырған кішкентай шымшық түсе кетті. Қар суырған ызғырық жел қос қанатын кеулеп, жүнін қобыратқан сол шымшық тырмысып бұтадан тырнағын айырмай қасарысып қалып еді.

– Балапан, – деді Тұрардың басын мүйізгек алақанымен сыйпап. – Қанаты қатаймаған балапаным, қара дауылға қарсы ұша алармысың сен? Ығы жоқ, селдір бұтаның басында жалғыз қалдың-ау, сен! Ата-сына нәлет! Күңей-күйрек болма, бірақ. Өлмейсің! Сұп-суық сұрғылт күлдің арасында сөнбей жатқан бір түйір шоқтай болып, қалың қара бұлттың арасынан жылт етіп, анда-санда күн де көрінер. Жүдеме! Жарлының жан серігі – жасымау. Жасыма! Ұқтың ба, Тұрар?

– Ие, көке, – деді ояу жатқан баласы әкесінің қырсығы қалың, қыртысы мол мойнын қыса түсіп.

Соңғы рет камераның есігі ашылды. Пішпектен кеше келіп жеткен этап бүгін ертелеп жолға шықпақ. Таңғы салқынмен жүріп, ыстық түскенше жол өндіремек. Пішпектен шыққан аттар ауыстырылды. Арбалардың күпшектері майланды. Айдауылдар жаңарды. Азық-түлік тиелді. Қырғызстаннан келе жатқан каторжниктер отырған арбалар Верный түрмесінің алдына келіп, дайын тұрды.

Рысқұлдың аяғын кісендеп, аулаға алып шыққан кезде әлі таң бозала болатын. Түрменің іші құлаққа ұрған танадай, айдаладағы алып моладай тып-тыныш еді. Кенет қаңғыр-құңғыр, шақыр-шұқыр дыбыстар абақтының ішін кернеп ала жөнелді. Рысқұл түкке түсінбей, бұл салдыр-күлдір аяғымдағы кісеннің дыбысы шығар деп қалған. Сөйтсе, Александр Бронников жатқан саяси тұтқындар камерасының терезелері екен. Қайдан естігені белгісіз, Бронников Рысқұлдың дәл қазір айдалып бара жатқанын біліп, өз жолдастарымен бірге терезе торларын тоқпақтап тұр екен. Бұл қоштасу белгісі еді. Ғаламат сәтінде соғылған шіркеу қоңырауларындай осынау үн түрме қызметкерлерін үрейлендіріп жіберді.

Әкесін каторганың алыс сапарына шығарып салуға ілесе шыққан Тұрар мына қаһарлы үнге құлақ түріп, әкесінен айырылу қайғысын ұмытып кеткендей:

– Дядя Саша, – деп айқайлап жіберді.

Іш жақтан Бронников те айқайлаған. Бірақ оның үнін тас қамал естірткен жоқ. Не айтқаны белгісіз.

Айдауылдар Рысқұлды ауладан шығарып әкеткенше асықты. Кісендеулі аяқтың адымы қысқа. Кісеннің салдыры камера терезелерінің тарсылына қосылып, қоштасу әрі қосылысу гимнің шарықтатып әкеткендей. Мына беймезгіл таңда бүкіл Алматы зіл ұйқыдан оянып, әлдебір таусоғар толқынның, тақтарды сықырлатар соққының алыс сарынын естігендей, елеңдеп қалған сияқты.

Бұдан бір жарым жыл бұрын Рысқұл өзі келіп тарсылдатқан қақпа артта қалды. Тоқ аттар жегілген қос арба көлденең тұр екен. Алдыңғы арбада екі тұтқын, екі айдауыл. Соңғы арбада бір тұтқын, қос айдауыл. Бұл арбада да енді екі тұтқын болады. Рысқұлдың серігі – жасы өзімен шамалас қызыл шырайлы, қияқ мұртты қапсағай қырғыз екен.

– Е, туған, еми жолдаш болған турбайбызбы, – деп Рысқұлды көңілдене қарсы алып, құйрығымен жылжи ығысып, қасынан орын берді.

Верный түрмесінің өкілдері этап айдауылдарының бастығына каторжник Рысқұл Жылқайдаровтың тұтқындық Делосын табыстады.

Арбалардың дөңгелегі қозғала берген кезде, Тұрар әкесінен айырылғанын енді шын сезгендей, үстіне біреу май құйып, от қойып жібергендей, тұла бойы лап етіп:

– Көке! – деп шыңғырып жіберді де, өзін ұстап тұрған айдауылдың қолынан жұлқынып шығып арба соңынан етпеттей ұмтылды. Арбаның артында аяғын салаңдатып жіберіп, әкесін қалқалап отырған түкіс айдауыл баланың кеудесіне мылтықтың істігін тіреп, жақындатпады. Аттардың жүрісі қатайып, дөңгелектердің айналуы жылдамдаған сайын бала алқынып, адымы арбаның жылдамдығына жетпей, амалсыздан істіктен қос қолдап ұстай алып сүйретіліп бара жатты.

– Вот чертенюк, вот киргизенюк! – деп айдауыл ашуланды. Мылтықтың дүмін қаттырақ итерсе, істік баланың кеудесіне кірш етіп кіріп кетердей. Енді бір сәтте бала істікті қоя бере салып, ышқынып алға ұмтылып, қолын соза бергенде әкесінің белбеуіне саусағы ілінді. Белбеу ертеде шуда жіптен тоқылған ескі еді. Түрмеге келгенде оны айдауыл шешіп алып, камераға ала кіруге рұқсат етпеген. Тұтқында жатқан адамға белдік, белбеу ұстау уставқа жатпайды. Содан жаңа түрмеден шығарда ескі белбеуді Рысқұлға қайтып берген.

Тұрардың саусағы ілінген белбеудің шуда жібі сетінеп, бір талшығы баланың уысында қалып ыдырай берді. Арбадан екі-үш адым кейін қалып қойғанда да әкесі мен екі араны әлгі шуда жіп жалғап келе жатты. Белбеу жіп тарқатыла-тарқатыла таусылғандай еді. Алыстан қараған адамға бақытты бір бала батпырауық ұшырып, ойнап бара жатқандай көрінер. Ал мына баланың бар үміті тарқатылған белбеу жібінде ғана қалғандай, өкпесі қабынып, өті жарылып, жаны мұрнының ұшына қонақтап, зымырап келеді. Баланың бұл жан далбасасын әуелі қызық көрген артқы айдауыл ойын түбі өрт болып жүрмесін дегендей, әке мен баланың арасын жалғап келе жатқан әлсіз жіпті штыкпен қиып кеп жіберді. Сол сәт бала қолымен ауа қармап, ұмтылып-ұмтылып барып, етпетінен құлап түсті. Жіптің шұбатылған жалғауын тұтып қалғысы келгендей, кішкентай қолын алға соза құлады.

Жіппен бірге жаны қоса үзіліп кеткендей Рысқұл:

– Тұрар! Тұр орныңнан! – деп итіне беріп еді айдауыл аяқ-қолы кісендеулі тұтқынды кеудесінен итеріп қалып, арбаға оп-оңай шалқалатып түсірді.

Тұтқын қырғыз сонда Рысқұлды иығымен демей беріп, аңыратып ән салды:

Аа-аһа-а-а! Аа-аһа-а-а!

Сағынғанда бир келерсің,

Сарғайғанда бир келерсиң,

Ала-тооның баурына-а-а..

Рысқұл өз құранының бір ауыз сүресін ішінен қайталады:

Дүние бір қисық жол бұраңдаған,

Бақ тайса, ерге дәулет құралмаған.

Күніне тоқсан тоғыз бәле көрсең,

Сонда да күдер үзбе бір алладан...

**Алды тұман, арты мұнар, алыс жол басталды. Ноқта сыймас
әзиз басқа тура құрық түскен соң, тырп етуге шама жоқ, тек кісен
сылдырлайды...**

(Бірінші кітаптың соңы)